Зборник радова Византолошког института, XXIV — XXV, 1986.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIV — XXV, 1986

УДК 949·5 (497+56):321·17·17 "11/12"

РАДИВОЈЕ РАДИЋ

ОБЛАСНИ ГОСПОДАРИ У ВИЗАНТИЈИ КРАЈЕМ XII И У ПРВИМ ДЕЦЕНИЈАМА XIII ВЕКА

Овај рад представља магистарску дисертацију одбрањену на Филозофском факултету Универзитета у Београду пред комисијом коју су сачињавали професор др Божидар Ферјанчић, професор др Љубомир Максимовић и доцент др Иван Ђурић.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

ИЗВОРИ

Acrop.	G. Acropolitae Opera I, ed. *A. Heisenberg*, Lipsiae 1903.
Ansbert, Historia	Ansbert, Historia de expeditione Friderici imperatoris, ed. *A. Chroust*. Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich, I, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum V, Berolini 1928.
Chon. Historia	Nicetae Choniatae Historia I—II, ed. *J. A. van Dieten*, Berolini 1975.
Chon. Orationes	Nicetae Choniatae Orationes et epistulae, ed. *J. A. van Dieten*, Berolini 1972.
Chronicle of Morea	The Chronicle of Morea, ed. *J. Schmitt*, London 1904.
Доментијан, Живот светога Саве	Живот светога Симеуна и светога Саве, написао Доментијан, изд. *Ђ. Даничић*, Београд 1865.
Eustazio di Tessalonica	Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica, ed. *S. Kyriakides*, Palermo 1961.
Grierson, Coins	*Ph. Grierson*, Byzantine Coins, University of California Press Berkeley and Los Angeles, London 1982.
H. de Valenciennes	Henri de Valenciennes, Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, ed. *J. Longnon*, Paris 1948.
Ibn Bibi	*H. Duda*, Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi, Kopenhagen 1959.
Иванов, Старини	*Й. Иванов*, Български старини из Македония, София 1970.[3]
Ljubić, Listine	*Š. Ljubić*, Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i Mletačke republike I—X, Zagreb 1868—1891.

MM	*F. Miklosich — J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, I—VI, Vindobonae 1860—1890.
Mich. Choniates	Μιχαήλ Ἀκομινάτου τὰ Σωζόμενα I—II, изд. *Сп. Ламброс*, Атина 1880.
Niceph. Chrysobergae	*M. Treu*, Nicephori Chrysobergae ad Angelos orationes tres, Programm Friedrichs-Gimnasium, Breslau 1892.
Papadopoulos, Un acte officiel	*J. Papadopoulos — P. Vatopédinos*, Un acte officiel du despote Alexios Sthlavos au sujet de Spéléotissa près de Mélénicon, Списание на Бълг. Акад. Наук. 45 (1933) 1—6.
Partitio Romaniae	*A. Carile*, Partitio terrarum Imperii Romaniae, Studi Veneziani 7 (1965) 125—305.
Pitra, Chomatiani	*J. Pitra*, Analecta sacra et profana spicilegio Solesmensi parata VI, Parisiis — Romae 1891.
Пойруженко, Синодик	*М. Пойруженко*, Синодик царя Борила, София 1928.
Prinzing, Brief	*G. Prinzing*, Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13. Januar 1212. Ueberlieferungsgeschichte Neuedition und Kommentar, Byz. 43 (1973) 395—431.
Pseudo-Kodinos	Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, ed. *J. Verpeaux*, Paris 1966.
Стеван Првовенчани, Житије Симеона Немање	Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаногa, изд. *В. Ћоровић*, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 1—76.
Теодосије, Живот светога Саве	Живот светога Саве, издање Ђуре Даничића приредио и предговор написао Ђорђе Трифуновић, Београд 1973.
Theod. Scut.	Σύνοψις Χρονική, изд. *К. Сатас*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη VII, Венеција—Париз 1894.
Villehardouin	G. Villehardouin, La conquête de Constantinople I—II, éd. *E. Faral*, Paris 1973.

ЛИТЕРАТУРА

Аџиевски, Слав	*К. Аџиевски*, Деспот Алексије Слав — самостоен феудален владетел во Македонија, Годишен зборник Фил. фак. Скопје, 3/29/ (1977) 77—92.
Ahrweiler, Byzance et la mer	*H. Ahrweiler*, Byzance et la mer, Paris 1966.
Ahrweiler, Idéologie politique	*H. Ahrweiler*, L'idéologie politique de l'empire byzantin, Paris 1975.
Ahrweiler, Smyrne	*H. Ahrweiler*, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081—1317), TM I, Paris 1965, 1—204.
Angold, Government	*M. Angold*, A Byzantine Government in Exile, Oxford 1974.
Asdracha, Rhodopes	*C. Asdracha*, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etude de géographie historique, Athen 1976.

Баришић—Ферјанчић, Вести	*Ф. Баришић — Б. Ферјанчић*, Вести Димитрија Хоматијана о „власти Другувита", ЗРВИ 20 (1981) 41—58.
Bon, La Morée franque	*A. Bon*, La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205—1430), Paris 1969.
Bon, Péloponnèse	*A. Bon*, Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951.
Божилов, Асеневци	*И. Божилов*, Фамилията на Асеневци (1186—1460). Генеалогия и просопография, София 1985.
Brand, Byzantium	*Ch. Brand*, Byzantium Confronts the West (1180—1204), Cambridge Mass. 1968.
BSl	Byzantinoslavica, Praha 1929 sq.
Byz.	Byzantion, Bruxelles 1924 sq.
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München 1892 sq.
Cahen, Pre-Ottoman Turkey	*C. Cahen*, Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071—1330, London 1968.
Цанкова-Петкова, България при Асеневци	*Г. Цанкова-Петкова*, България при Асеневци, София 1978.
Цанкова-Петкова, Отношения	*Г. Цанкова-Петкова*, Българо-гръцки и българо-латински отношения при Калоян и Борил, Известия на Института за история 21 (1970) 149—172.
Cognasso, Un imperatore bizantino	*F. Cognasso*, Un imperatore bizantino della decadenza: Isacco II Angelo, Bessarione 31 (1915) fasc. 1—2 29—60; fasc, 3—4 247—289.
Данчева-Василева, България и Латинската империя	*А. Данчева-Василева*, България и Латинската империя (1204—1261), София 1985.
Dieten, Erläuterungen	Niketas Choniates Erläuterungen, ed. *J. L. van Dieten*, Supplementa Byzantina 2, Berlin—New York 1971.
Dölger, Regesten	*F. Dölger*, Regesten der Kaiserkunden des Oströmischen Reiches von 565—1453, I—V, München 1924—1965.
Dölger—Wirth, Regesten III	Regesten der Kaiserkunden des Oströmischen Reiches bearbeitet von *F. Dölger* 3. Teil (Regesten von 1204—1282) zweite, erweiterte und verbesserte Auflage bearbeitet von *P. Wirth*, München 1977.
Дуйчев, Въстанието	*И. Дуйчев*, Въстанието в 1185. г. и неговата хронология, Известия на Института за българска история 6 (1956) 327—356.
Dujčev, Melnik	*I. Dujčev*, Melnik au Moyen Age, Byz. 38 (1968) 28—41.
Дуйчев, Проучвания	*И. Дуйчев*, Проучвания върху българското средновековие, София 1943.
Ферјанчић, Деспоти	*Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960.
Ферјанчић, Племство	*Б. Ферјанчић*, Племство у епирској држави прве половине XIII века (1204—1261), Глас CCCXLIII Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука, књ. 5 (1986) 131—178.

Ферјанчић, Севастократори	*Б. Ферјанчић*, Севастократори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 141—192.
Ферјанчић, Тесалија	*Б. Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974.
Ферлуїа, Племство	*J. Ферлуїа*, Византијско племство и крсташи почетком XIII века, ЗРВИ 18 (1978) 111—129.
Gardner, Lascarids	*A. Gardner*, The Lascarids of Nicaea. The Story of an Empire in Exile, London 1912.
Gerland, Geschichte	*E. Gerland*, Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel I, Homburg v. d. Höhe 1905.
Grumel, Chronologie	*V. Grumel*, La Chronologie, Traité d'études byzantines I, Paris 1958.
Guilland, Protostrator	*R. Guilland*, Etudes de titulature et de prosopographie byzantines. Le Protostrator, REB 7 (1949) 156—179 (=Recherches sur les institutions byzantines I, Berliner Byzantinische Arbeiten, Band 35, Amsterdam—Berlin 1967, 478—497)
Гунаридис, Ἀντίσταση	*П. Гунаридис*, Οἱ πολιτικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀντίσταση στοὺς Λατίνους τὸ 1204, Σύμμεικτα 5 (1983) 143—160.
Hoffmann, Rudimente	*J. Hoffmann*, Rudimente der Territorialstaaten im byzantinischen Reich (1071—1210), Miscellanea Byzantina Monacensia 17, München 1974.
Историја на македонскиот народ I	Историја на македонскиот народ I, Скопје 1969.
Историја народа Југославије I	Историја народа Југославије I, Београд 1953.
Историја српског народа I	Историја српског народа I, Београд 1981.
История на България III	История на България III, София 1982.
Jacoby, Archontes	*D. Jacoby*, Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque, TM 2 (1967) 421—481.
Јиречек, Историја	*К. Јиречек*, Историја Срба I—II, Београд 1952 (репр. 1978)
Юзбашян, Классовая борьба	*К. Юзбашян*, Классовая борьба в Византии в 1180—1204 гг. и четвертый крестовый поход, Ереван 1957.
Каждан, Армяне	*А. Каждан*, Армяне в составе господствующего класса византийской империи в XI—XII вв, Ереван 1975.
Каждан, Освобождение	*А. Каждан*, Освобождение Болгарии изпод византийского ига, Вопросы истории 11 (1973) 124—134.
Каждан, Силы	*А. Каждан*, Центростремительные и центробежные силы в византийском мире (1081—1261 гг.) (XVᵉ Congrès International d'études byzantines, Rapports et Co-Rapports. I. Histoire. l. Forces centrifuges et centripêtes dans le monde byzantin entre 1071 et 1261), Athenès 1976, 3—28.
Каждан, Состав	*А. Каждан*, Социальный состав господствующего класса Византии XI—XII вв., Москва 1974.
Ласкарис, Принцезе	*М. Ласкарис*, Византиске принцезе у средњовековној Србији, Београд 1926.

Loenertz, Origines	*R. Loenertz*, Aux origines du despotat d'Epire et de principauté d'Achaïe, Byz. 43 (1973) 360—394.
Longnon, Empire	*J. Longnon*, L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris 1949.
Милиаракис, Ἱστορία	*А. Милиаракис*, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204—1261), Атина 1898.
Miller, Essays	*W. Miller*, Essays on the Latin Orient, London 1921 (reprint: Amsterdam 1964)
Miller, Latins	*W. Miller*, The Latins in the Levant A History of Frankish Greece (1204—1566), London 1908.
Moravcsik, Byzantinoturcica	*G. Moravcsik*, Byzantinoturcica I—II, Berlin 1958.
Муїафчиев, Владетелите	*П. Муїафчиев*, Владетелите на Просек, Сборник на БАН 1 (1913) 1—85.
Nicol, Despotate	*D. Nicol*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957.
Nicol, Refugees	*D. Nicol*, Refugees, Mixed Population and Local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade, Athens 1976, 3—33 (XV Congres International d'Etudes byzantines, Rapports et Co-Rapports. I. Histoire. 2. Composition et mouvement de la population dans le monde byzantin).
Oikonomidès, Décomposition	*N. Oikonomidès*, La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: A propos de la „Partitio Romaniae", Athènes 1976, 3—28 (XVᵉ Congres International d'Etudes byzantines. Rapports et Co-Rapports. I. Histoire. l. Forces centrifuges et centripètes dans le monde byzantin entre 1071 et 1261).
Осїроїорски, Историја	*Г. Осїроїорски*, Историја Византије, Београд 1959 (репр. 1983).
Острогорский, Возвышение	*Г. Острогорский*, Возвышение рода Ангелов. Юбилейный сборник Русского археологического общества в Королевстве Югославии, Белград 1936, 111—129 (=СД III 325—342).
Ostrogorsky, Aristocracy	*G. Ostrogorsky*, Observations on the Aristocracy in Byzantium, Dumbarton Oaks Papers 25 (1971) 1—32.
Петров, О титулах	*П. Петров*, О титулах „севаст" и „протосеваст" в средновековом болгарском государстве, Виз. врем. 16 (1959) 52—64.
Polemis, Doukai	*D. Polemis*, The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography, London 1968.
Prinzing, Bedeutung	*G. Prinzing*, Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204—1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der Byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges, Miscellanea Byzantina Monacensia 12, München 1972.
Prinzing, Studien	*G. Prinzing*, Studien zur Provinz und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I und Theodoros Dukas, Ἠπειρωτικὰ χρονικά 24 (1982) 73—120; други део расправе под истим насловом изашао је у Ἠπειρωτικὰ χρονικά 25 (1983) 37—112.

Радојчић, О неким господарима	*Н. Радојчић*, О неким господарима града Просека на Вардару, Летопис Матице српске 259 1—19, 260 32—40, Нови Сад 1909.
REB	Revue des études byzantines, Paris 1943 sq.
Савчева, Стрез	*Е. Савчева*, Севастократор Стрез, Годишник на Соф. Унив. ,,Климент Охридски", Истор. фак. 68 (1974) 65—97.
Savvides, Byzantium in the Near East	*A. Savvides*, Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor the Armenians of Cilicia and the Mongols A. D. c. 1192—1237, Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 17, Thessaloniki 1981.
СД	*Г. Острогорски*, Сабрана дела I—VI, Београд 1969—1970.
Schilbach, Metrologie	*E. Schilbach*, Byzantinische Metrologie, München 1970.
Сюзюмов, Внутренняя политика	*М. Сюзюмов*, Внутренняя политика Андроника Комнина и разгром пригородов Константинополя в 1187 году, Виз. Врем. 12 (1957) 58—74.
Stadtmüller, Michael Choniates	*G. Stadtmüller*, Michael Choniates, Metropolit von Athen, Orientalia Christiana Analecta 33. 2, Rome 1934.
Stiernon, Origines	*L. Stiernon*, Les origines du despotat d'Epire, REB 17 (1959) 90—126.
TM	Travaux et Mémoires, Paris 1965 sq.
Успенский, Образование	*Ф. Успенский*, Образование второго болгарского царства, Одесса 1879.
Успенский, Писатель	*Ф. Успенский*, Византийский писатель Никита Акоминат из Хон, С. Петербург 1874.
Варзос, Γενεαλογία	*К. Варзос*, Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, I—II, Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 20, Солун 1984.
Васильевский, Критические заметки	*В. Васильевский*, Критические заметки: Образование второго болгарского царства Ф. Успенского, Одесса 1879, Журнал Министерства Народного Просвещения 204 (1879) 144—217.
ВИИНЈ	Византијски извори на историју народа Југославије I—IV, Београд 1955—1971.
Виз. Врем.	Византийский Временник, С. Петербург 1894—1927; Москва 1947. сл.
VR	Variorum Reprints (Collected Studies series, London).
Vryonis, Decline	*S. Vryonis*, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, Berkeley—Los Angeles—London 1971.
Wolff, Empire	*R. L. Wolff*, The ,,Second Bulgarian Empire". Its origin and history to 1204. Speculum 24 (1949) 167—206.
Златарски, История	*В. Златарски*, История на българската държава през средните векове I—II, София 1934, 1940.
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института, Београд 1952 сл.

УВОД

Хиљадугодишња повест Византијског царства, државе која је сматрала да јој припада јединствено место на врху пирамиде држава средњовековног космоса, била је већ сама по себи изузетно занимљива и веома бурна. Ипак, било је периода у којима је та повест постајала особито узбудљива, достижући готово претећу драматичност, када је Царство бивало потресано жестоким немирима и метежима, дакле збивањима која као по правилу претходе судбоносним историјским прекретницама и великим катастрофама. Један од таквих периода свакако је био крај XII и прве године XIII века, значи време уочи изненадног скретања учесника четвртог крсташког рата које је завршено латинским освајањем Цариграда априла 1204. и рушењем Византијског царства.

Последње две деценије XII столећа у византијској историји биле су испуњене бурним догађајима, како у погледу збивања у самоме Царству, тако и на спољнополитичком плану. У вишестолетном животу Византије ретко је које време донело држави Ромеја толико стрепњи и неспокоја.[1] Будући да је било неспремно и недовољно снажно да превазиђе и разреши многобројне тешкоће и опасности са којима се суочило и које су га угрожавале са свих страна, Византијско царство је склизнуло на стазу суноврата која га је довела до пропасти. У тој светлости посматране, последње године владавине Манојла I Комнина (1143—1180) биле су на неки начин само затишје пред буру, али затишје које је заоштрило супротности у византијском друштву и створило погодну климу за размахивање центрифугалних сила.[2] Упадљиво велика разлика између, с једне стране, поносног узлета Византијског царства које је Манојло I у једном тренутку готово васпоставио у пуном сјају из славних времена Јустинијана I (527—565) и, с друге стране, вртоглавог опадања и очигледне немоћи Византије за владе његових наследника, дала је Манојловој смрти печат судбоносне прекретнице по царство Ромеја. Стога се сматра, додуше не без разлога, да је смрт Манојла I, 24. септембра 1180, представљала крај једне блиставе епохе и означила истовремено блиски почетак великих искушења за Царство. Занимљиво је напоменути да се и у свести савременика уврежило схватање по коме је смрт Манојла I имала значај кобне прекретнице после које су многобројне недаће погодиле Византију. Тако је Евстатије, митрополит Солуна, записао са скрушеношћу и горчином пророка: ,,Чини се као да је божјом вољом решено да заједно са царем Манојлом Комнином умре све здраво у царству Ромеја и да са заласком тог сунца сви ми будемо потопљени у непрозирну таму."[3] Упркос чињеници да ове речи нису лишене извесне па-

---

[1] Веома су многобројни радови који се, у већој или мањој мери, односе на различита питања из византијске историје овога времена. Стога смо се свесно ограничили на само два, који на најнепосреднији начин дотичу поменути период и дају најпотпунију слику прилика у Царству као и његове односе са спољним светом. У првом реду то је: *Brand*, Byzantium 31—269. Особито за унутрашње прилике у Византији в. *Юзбашян*, Классовая борьба 11—46.

[2] На XV међународном византолошком конгресу одржаном септембра 1976. у Атини, једна секција била је посвећена питањима центрипеталних и центрифугалних сила у византијском свету између 1071. и 1261. године. Том приликом је неколико истраживача дало вредне прилоге посвећене поменутом проблему, а за наш рад од нарочитог значаја су: *Каждан*, Силы 3—28; *Oikonomidès*, Décomposition 3—28.

[3] Eustazio di Tessalonica 18 13—15.

тетике и да садрже уобичајено беседничко претеривање, њему се ни у ком случају не може порећи трезвено схватање постојећих прилика. Многобројне тешкоће и слабости, како унутрашње тако и спољашње, после смрти Манојла I нагло су избиле на површину у пуној величини и озбиљности, запретивши да изморено Царство доведу на руб пропасти. Поред већ наслеђених и затечених питања искрсла су и нова, исто тако тешко решива и непријатна. Не треба, међутим, губити из вида да је до краха амбициозних византијских планова у спољној политици дошло већ педесетих година XII века, дакле знатно пре смрти Манојла I.[4]

Права оцена комнинске епохе, међутим, ни изблиза није тако једноставна као што се може учинити на први поглед, и ни у ком случају се не може свести на период блиставих успеха и сталног успона, период који није знао ни за какве слабости и падове. Такође је, можда, претерано и схватање по коме се комнинска епоха може свести на привидан, мада неоспорно горд и славан узлет видно ослабљеног Царства, а не на успон положен на здраве и трајне основе. Потоњи догађаји, судбоносни и трагични по Византију, који су имали свој врхунац у изненадној катастрофи 1204, када су крсташки одреди срушили ромејско царство, донекле би оправдавали последњу оцену. Не упуштајући се дубље у решавање „загонетке Комнина",[5] будући да сложеност тога питања захтева много више простора од оног који му нужно пружа језгровитост уводног поглавља, с једне стране, а у крајњој линији и излази из оквира нашег рада, с друге стране, указаћемо само на неколико чињеница. Поред неоспорних личних квалитета тројице великих царева, који су схватили да устројство Византијског царства мора да почива на феудалцима, новим унутрашњим снагама, успесима ове династије допринели су реорганизација војске, јавно подржавање провинцијских градова, образовање „клана" Комнина који је бројао неколико десетина породица међусобно везаних браковима, као и друге мере. Објашњење „загонетке Комнина" делимично лежи и у чињеници да се, између осталог наравно, сто година владавине Алексија I, Јована II и Манојла I, поклопило са замахом феудализма.[6] Другим речима, његова почетна фаза је, носећи у себи елементе новог, успела да покрене Царство из дубоке кризе XI столећа.

Да би се што боље схватила епоха о којој је реч, неизбежно се мора указати на чињеницу да је у Византији тога времена, то јест у последњим деценијама XII века, већ увелико текао процес феудализације праћен свим пропратним појавама. Узалудна борба за очување ситног сељачког поседа, институције на којој је почивала моћ Византијског царства у ранијим столећима, а коју су против крупне земљопоседничке аристократије са много жара повели цареви македонске династије, коначно је изгубљена још током X и првим деценијама XI столећа. Велики цареви династије Комнина, Јован II (1118—1143) и Манојло I, покушавали су извесним мерама ако не да осујете а оно бар да ублаже погубне последице

[4] *Острогорски*, Историја 362.

[5] *А. Каждан*, Загадка Комнинов (Опыт историографии), Виз. Врем. 25 (1964) 53—98 свео је резултате свих истраживача који су покушавали да објасне епоху Комнина, почев од Диканжа у XVII столећу па до научника који су своје радове објавили раних шездесетих година XX века, што значи у временском луку дугом три столећа.

[6] *Каждан*, Силы 19—24 даје неколико проницљивих опаски којима покушава да објасни оно што са̂м назива „загонетка Комнина", а такође подвлачи позитивну улогу феудализма као закономерног процеса у почетној етапи његовог развитка.

које је тај пораз централне власти против земљишних магната могао имати по Царство. Користећи се искуствима неких ранијих царева, Јован II и Манојло I су насељавали заробљене варваре, углавном Печенеге и Србе, по византијским провинцијама и додељивали им стратиотска имања, што је у неку руку означавало повратак на снажну војну организацију средњовизантијске епохе.[7] Међутим, оваквим спорадичним мерама стварања стратиотских имања везаних само за туђинце, није се истински могла обновити ова институција.[8] Додуше, у измењеним условима XII столећа, она се никако више није могла обновити, па је делотворност ових мера била омеђена и краткорочна, сведена само на ограничене домете. Ово утолико пре што је, упоредо са стварањем стратиотских имања, текао и један сасвим супротан процес, и то још у далеко ширим размерама. Реч је, наравно, о додељивању пронија, најистакнутије појаве византијског феудализма, коју је у живот Царства баш и увео први од тројице великих царева из династије Комнина, Алексије I (1081—1118).[9] У тој противречности између жеља и стварности огледала се на најбољи начин сва трагика епохе Комнина.

Додељивање пронија све чешће бива праћено и давањем феудалних привилегија аристократији, а то је истовремено означавало и прелазак неких надлежности из домена државних органа у њен делокруг. Радило се заправо о византијском имунитету, захваљујући чијем додељивању је све више долазило до јачања приватне феудалне власти у пространим областима Царства. Неизбежне последице оваквог процеса биле су опадање ауторитета централне власти и слабљење веза између Цариграда и удаљених, али и не само удаљених, провинција ромејске државе. Не може се порећи, додуше, да су под Комнинима ојачале личне везе и ауторитет цара према феудалцима. Овакав процес јачања феудалне аристократије на рачун слабљења централне власти, који је попут тумора нагризао изнурени организам Византијског царства, није могао да спречи ни очајнички покушај регенерације који је предузео смели Андроник I Комнин (1183—1185).[10] Точак историје се, наравно, није могао окренути у натраг. Тако нагао заокрет у унутрашњој политици који је учинио Андроник I, изразито усмерен против аристократије, изазвао је само још већу реакцију феудалних кругова, силе која је тада већ била веома моћна, вративши се василевсу попут бумеранга. Погоршање спољ-

[7] О насељавању Печенега говори византијски историчар Јован Кинам (I. Cinnamus, ed. A. Meineke, Bonnae 1835, 8 18—22) а о насељавању Срба како Кинам (Ibid. 103 8—14) тако и Никита Хонијат (Chon. Historia 16 21—24). Уп. *Острогорски*, Историја 368.

[8] *Острогорски*, Историја 368.

[9] Литература о пронији је огромна и немогуће је навести све радове. Стога ћемо се ограничити само на оне најбитније. *Г. Острогорски*, Пронија, прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама, Београд 1951 (= СД I 119—342); *P. Lemerle*, Recherches sur le régime agraire à Byzance: la terre militaire à l'époque des Comnènes, Cahiers de civilisation médiévale 2 (1959) 265—281; A. *Hohlweg*, Zur frage der Pronoia in Byzanz, BZ 60 (1967) 288—308; *G. Ostrogorsky*, Die Pronoia unter den Komnenen, ZRVI 12 (1970) 41—54; *Г. Острогорски*, Још једном о пронијарима Куманима, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 63—74.

[10] О влади Андроника I веома сажету али стога не мање сјајну оцену даје *Острогорски*, Историја 370—375. Опширније о периоду његовог царевања в. *N. Radojčić*, Dva poslednja Komnena na carigradskom prijestolu, Zagreb 1907; *O. Jurewicz*, Andronikos I Komnenos, Amsterdam 1970.

нополитичког положаја Византије у то време, проузроковано победоносном најездом Нормана који су после освајања Солуна, другог града Царства, тријумфално надирали према престоници, само је повећало опште незадовољство које је припремило свирепи крај за последњег Комнина на цариградском престолу. Разуларена престоничка светина растргла је Андроника I на улицама Цариграда септембра 1185. године.

Долазак на престо нове династије Анђела, међутим, није могао ништа битније да промени. Напротив, само је још више отворио пут феудалног растакања Царства. Долазило је до веома честих узурпација царске власти, појаве скоро непознате у византијској историји XII столећа. На разним странама ромејске државе избијали су нереди и побуне који су јасно сведочили о несређеном стању и многобројним унутрашњим противречностима. Тако се и историјско дело ученог Никите Хонијата, главни извор за ову епоху византијске историје, из победоносног хвалоспева великим царевима Јовану II и Манојлу I претвара лагано у жалосну хронику преврата, понижавајућих неуспеха и разноликих недаћа царева династије Анђела.[11]

Спољнополитички положај Византије се још више погоршао јер је, убрзо после ступања Анђела на цариградски престо, дошло до образовања другог бугарског царства, државе која је, након муњевитог успона за само неколико година постала један од одлучујућих чинилаца на овом делу Балканског полуострва и равноправан, а често и надмоћан, такмац оронулом Византијском царству. То је било време када је Византија присиљена да званично призна још једну државу у свом суседству, државу Стефана Немање.[12] И, наравно, ни у ком случају не треба изгубити из вида стално неизвесну ситуацију на малоазијском ратишту, где је Византија у односу на Иконијски султанат већ дужи низ година била у непрестаној дефанзиви.[13]

Да би се боље разумео период о коме говоримо, неизбежно је поменути и односе Византије са Западом, пошто су се одјеци ових односа одражавали и на збивања у ромејском царству, неретко уносећи тескобни осећај несигурности у његове поданике. Везе између Византијског царства и Запада које су од времена првог крсташког рата постајале све непосредније и чешће, последњих деценија XII века веома су се погоршале, прерастајући из прикривеног зазирања у отворену мржњу. Можда нико није тако лапидарно објаснио став Византинаца према Западу као Евстатије Солунски, рекавши да они са Запада мисле како свет није довољно велики за њих и нас, што је Ч. Бранд узео као мото своје књиге о односима између Византије и Запада од 1180. до 1204. године. Упркос прозападној политици Манојла I, у византијском свету постојала је готово

---

[11] О династији Анђела cf. *Cognasso*, Un imperatore bizantino 29—60, 247—289; *Острогорский*, Возвышение 111—129 (=СД III 325—342); *Brand*, Byzantium 76—269.

[12] После битке на Морави, где је у касну јесен 1190. године Исак II поразио Србе, дошло је до преговора између византијског и српског двора. Упркос поразу призната је самосталност српској држави, а био је предвиђен и брак између Немањиног сина Стефана и Евдокије, синовице Исака II Анђела. На тај начин је држава Немањића стекла међународно признање и ушла у нову етапу свога развитка. Уп. Историја српског народа I, 259—260 (*J. Калић*). За хронологију битке на Морави опширан преглед литературе даје Б. Ферјанчић (ВИИНЈ IV, 221—222).

[13] О уздизању другог бугарског царства као и о односима између Византије и Иконијског султаната биће више речи у I односно III поглављу.

исконска нетрпељивост према дошљацима са Запада и уопште према свему што је долазило са те стране. Та је нетрпељивост ескалирала у два маха у погроме многобројног латинског живља у престоници на Босфору. Десило се то први пут 12. марта 1171, баш за владе Манојла I, а други пут 2. маја 1182, што је и олакшало изразитом представнику антилатинске спољне политике Андронику I да уђе у Цариград. Нема сумње да у овим погромима треба видети и неке далеке корене судбоносног скретања учесника четвртог крсташког рата и неочекиване катастрофе Византије априла 1204. године.[14] Познато је, наиме, да је преживела жртва једног од ових покоља био и знаменити млетачки дужд Енрико Дандоло, који је том приликом изгубио вид, човек који је доцније био сива еминенција и идејни отац изненадног скретања крсташа завршеног заузимањем Цариграда и рушењем Византијског царства.

Уопште, последњих деценија XII столећа упадљиво је порасло занимање неких европских владара за Византију. Најдаље су у том смеру сезале тежње амбициозног немачког цара Хенрика VI (1190—1197), сина и наследника Фридриха I Барбаросе, који је маштао о светској владавини, подухвату који је неизоставно претпостављао и рушење Византијског царства.[15] Када је 1194. године круни немачког цара гордо додао и круну Краљевине Двеју Сицилија, његова жеља да се домогне круне византијског цара постала је још већа и ближа стварности. Да би се иоле одбранила од оваквих амбициозних планова, немоћна Византија била је присиљена да приступи понижавајућој обавези плаћања врло високог годишњег данка немачком цару.

Са Запада је на Византијско царство долазио, осим политичког, и економски притисак, који је често био и далеко опаснији и неподношљивији, јер је ромејску државу доводио у неравноправан, па често и врло подређен положај. Радило се, наравно, о трговинској превласти Венеције чији је дужд 1082. године успео да издејствује код Алексија I Комнина веома широке трговачке привилегије. Сходно одредбама тог уговора, Млечани су трговали свуда по Царству без плаћања царине и на тај начин су за домаће трговце били сасвим нелојална конкуренција.[16] Неминовна последица оваквог стања била је гушење византијске трговине којој је постепено припала потпуно другоразредна улога. Византија се никада није успела ослободити економске зависности од Венеције. Шта више, у последњим столећима византијске историје, та је зависност бивала све већа и већа.

---

[14] Односи између Византије и Запада веома су подробно описани у већ неколико пута поменутој књизи *Brand*, Byzantium 160—269. Специјално о антилатинском расположењу у Византијском царству cf. *Ahrweiler*, Idéologie politique 75—87. *Сюзюмов*, Внутренняя политика 63 истиче да је покољ Латина 1182. године у знатној мери искомпликовао међународни положај Византије. У продужетку наводи један цитат Евстатија Солунског, у коме учени митрополит саопштава да је молитва убијених Латина дошла до бога и изазвала одмазду.

[15] *Острогорски*, Историја 386—387 даје веома језгровите и проницљиве оцене планова Хенрика VI и његових односа са Византијом. *Brand*, Byzantium 189—194 посветио је читаво једно поглавље своје књиге разматрању несугласица Хенрика VI и државе Ромеја.

[16] *Острогорски*, Историја 338. О односима између Византијског царства и Венеције у последњим деценијама XII столећа опширније cf. *Brand*, Byzantium 195—206.

Међутим, да би слика о односима Византије и Запада била целовита, неопходно је указати и на једну чињеницу која се у први мах може учинити помало необичном, али упозорава да су ти односи имали и другу страну и да су били веома замршени и вишезначни. Наиме, упркос непомирљивом антагонизму два света постављена на искључујућим странама историје, антагонизму који је у држави Ромеја створио изразиту нетрпељивост, па може се рећи чак и мржњу, према Западу, не подлеже било каквој сумњи чињеница да је Византија претрпела знатан утицај управо са те стране, нарочито у време Манојла I. Тако су у византијско друштво све више и одлучније продирале нове вредности витерског друштва а на цариградском двору некадашњу традиционалну уштогљеност величанствених светковина сменила је ведра и понешто лежернија атмосфера. Наравно, никако не би требало преувеличавати западни утицај на ромејску државу. Шта више, свакако је потребно истаћи да се тај утицај углавном исцрпљивао само на одређеним вишим круговима византијског друштва.

Поменуте унутрашње неприлике и противречности, удружене са спољнополитичким недаћама, довеле су Византијско царство у врло незавидан положај, а царевима Исаку II (1185—1195) и Алексију III (1195—1203) Анђелима наметнуле су тешке задатке који су превазилазили њихове способности. Једноставно, они нису били у стању да одговоре тако сложеним захтевима које је пред њих постављала историја. Ова се оцена у већој мери односи на старијег брата, Алексија III, који се у више наврата веома удаљио од идеала василевса. Тако негативна оцена, коју је досадашња историографија изнела о њему, тешко да може доживети неку озбиљнију ревизију.

Везе између провинција и престонице, које већ одавно нису биле
особито чврсте, временом су прерасле у тешко премостив јаз. У сва-
ком погледу провинције су се све више удаљавале од Цариграда, који је
много изгубио од свог некадашњег ауторитета матице око које су се
окупљале и којој су гравитирале многобројне провинције универзалног
царства. Делом је то било проузроковано и смањеним занимањем пре-
стонице за збивања по провинцијама. При том углавном мислимо на
чињеницу да се централна власт у Цариграду неретко оглушивала и ос-
тајала неосетљива и незаинтересована на молећиве гласове провинција,
који су често прерастали у праве вапаје, а тицали су се разних злоупо-
треба локалних власти, прекомерних и многобројних. Одмах треба упо-
зорити да је ово упадљиво смањено занимање престонице за збивања по
провинцијама више било проузроковано сопственом слабошћу него што
је било плод свесног запостављања. С друге стране пак, треба подвући
и чињеницу да из провинције није стигла никаква помоћ опкољеној пре-
стоници у судбоносним месецима по Царство, дакле између лета 1203.
и априла 1204. године. Провинције су, у ствари, у ставу учмале лежер-
ности пропратиле вишемесечну агонију Цариграда. Једном речју, Цар-
ство, које је некада било узор поретка и беспрекорне организације, на-
лазило се у суморном стању расула и неповратног опадања.

Да би се боље схватили услови и прилике у којима је дошло до
ерупције појаве коју смо означили као феномен обласних господара, вео-
ма је важно истаћи и чињеницу да је, у периоду о коме је реч, дошло и до
упадљивог опадања општег патриотског духа у Византији, о чему са

приличном скрушеношћу пише и Никита Хонијат.[17] Још једном треба подсетити да је са млаком равнодушношћу посматран вишемесечни самртни ропац Цариграда, под чијим су бедемима боравили крсташки одреди, а да притом није био учињен ни један озбиљнији покушај да се пружи помоћ опседнутој ,,царици свих градова", како су византијски писци гордо и славодобитно називали град Константина Великог. Није посреди, ипак, било само уверење у неосвојивост Цариграда, који је истини за вољу, у претходној вишестолетној историји одолео свим силним освајачима, стварајући на тај начин мит о својој непобедивости. Разлози су много озбиљнији а тичу се, између осталог, губитка поверења у сопствене снаге и, што је вероватно још погубније, безнадног мирења са судбином. То мирење са судбином било је у неку руку и последица нарастајућег неповерења у владајућу династију, као и сазнања и неповезаности и растакању Царства, државе која је за своју свету дужност сматрала и истицала право неприкосновене власти над читавим хришћанским светом. Стога је пад Цариграда, априла 1204, ипак, изазвао потпуно запрепашћење и неверицу широм Византије и сасвим је деморалисао обезглављену државу Ромеја, па је готово без икаквог озбиљнијег отпора постала лак плен малобројних крсташа. Све је то побудило Нићифора Григору, ученог писца и сјајног интелектуалца из много каснијег времена, да са хладне временске удаљености од једног и по столећа, сликовито напише како се византијско царство попут теретне лађе у олуји разбило на мноштво малих делова.[18] Уз то, никако не треба пренебрегнути чињеницу да је држава Ромеја више него иједна средњовековна држава била шаролик конгломерат разних етничких посебности, и да су баш у то време, што наравно није случајно, везе између њих видно ослабиле. Ова се оцена о етничкој разнородности поданика византијског цара односи у већој мери на европске него на малоазијске области ромејске државе.

Упоредо са опадањем општег патриотског духа, а у тесној вези са све већим раздором између провинција и престонице, дошло је до полета такозваног провинцијског патриотизма.[19] Управо су та два супротна тока, опадање општег а нарастање провинцијског патриотизма, били окриље у коме су обласни господари тражили и најчешће налазили своју прилику за одметање. У ослањању на локално становништво, које је доста спремно пристајало уз њих, обласни су господари имали моћну потпору за супротстављање централној власти. Изостајање те подршке

[17] Довољно је подсетити само са колико малициозности пише Никита Хонијат о томе како су грађани Тебе дочекали крсташке одреде које је предводио италијански маркиз Бонифације од Монферата, 1205. године, прихвативши га као неког драгог земљака који се после дугог одсуствовања враћа кући (Chon. Historia 609 81—82. Cf. *Longnon*, Empire 71). Такође је врло илустративан пример опадања патриотског духа и у време устанка грчког живља у Тракији 1205. године којима нису притекли у помоћ малоазијски Грци због чега их Никита Хонијат озлојеђено прекорева (Chon. Historia 625 24—39). Сличних примера јадиковања Никите Хонијата због опадања патриотског духа Византинаца има још. *Успенский*, Писатель 46—49 даје општу оцену коју је о савременом друштву имао овај истакнути византијски интелектуалац, а која је препуна горких опаски и ламентирања над прохујалим златним временима.

[18] Nicephori Gregorae Byzantina Historia I, ed. L. Schopenus, Bonnae 1829, 13 9—14.

[19] За феномен такозваног провинцијског патриотизма специјално cf. *Ahrweiler*, Idéologie politique 87—102.

доводило их је у прилично незавидан положај. Расположење провинцијског живља, међутим, није били постојано, већ се, у зависности од тренутног распореда снага, брзо мењало. Тако је у критичним моментима, када су обласни господари доспевали у подређен положај, што би угрожавало његове виталне интересе, локално становништво, руковођено бригом за сопствену судбину, пристајало уз њихове противнике. Због својеврсне гипкости коју је испољавао провинцијски патриотизам у тренуцима опасним по локални живаљ, постајући мач са две оштрице, обласни господари нису могли увек безрезервно да рачунају на њега.

Неопходно је нагласити и чињеницу да је латинско освајање Цариграда 13. априла 1204. и привремени нестанак Византијског царства као државе, што је било логична последица расула и опадања државе Ромеја која се већ више година налазила на стази суноврата, нису могли да пресеку већ започети континуитет појаве обласних господара. Напротив, хаос који је настао после пропасти изнемоглог Царства, свакако једног од најспектакуларнијих догађаја средњовековне историје уопште, само је благотворно деловао и погодовао њеном ширењу. Околност да славне Византије више нема, као и чињеница да је латинско учвршћивање власти текло споро и уз многобројне тешкоће и размирице, чак и међу самим крсташима, давало је прилику још већем распиривању сепаратистичких тежњи.

Када се имају у виду све ове потешкоће, како унутрашње тако и спољашње, у којима се Византија нашла крајем XII и у првим годинама XIII столећа, одмах постаје јасније зашто је тада дошло до појаве обласних господара у разним деловима Царства. Наступила је веома погодна клима за размахивање сепаратистичких тежњи и осамостаљивања магната који су одувек тежили да независно владају на својим поседима. Управо је феномен обласних господара који су се појавили по провинцијама Царства, предмет овога рада. Околност да досадашња историографија ипак није посветила дужну пажњу овој занимљивој појави представљала је прави изазов да се уложи напор и направи покушај како би се поменута празнина учинила мањом. Поједини су се истраживачи у својим радовима, најчешће у оквиру ширих синтеза, дотицали питања неких обласних господара, посматрајући их из свог посебног угла, али целовита оцена ове значајне појаве ипак не постоји.[20]

Упркос чињеници да је феномен обласних господара, који су се појавили по провинцијама пространог Византијског царства у последњим годинама XII столећа, по многим својим особеностима нешто сасвим ново у вишестолетном животу ромејске државе, нипошто не треба губити из вида околност да је византијски свет на неки начин и од раније познавао ову појаву, и то бар у појединим њеним облицима. Штавише, не само познавао већ и био принуђен да је признаје, ако не званично а

[20] Пре десетак година, додуше, у Минхену се појавила књига J. Хофмана о зачецима кнежевина (Territorialstaaten) у Византијском царству за период између 1071. и 1210. године. Cf. *Hoffmann*, Rudimente 5 sq. Међутим, упркос појединим закључцима до којих је овај аутор дошао ради се о исувише сажетом а понекад чак и површном прегледу наведеног феномена. Суштинска замерка поменутој књизи састојала би се у томе да је у њој постављено питање о механичком постојању централизованог царства с једне, и од њега делимично издвојених ембриона локалних „кнежевина“ с друге стране. Уп. *Каждан*, Силы 3.

оно бар прећутно. Сачувани изворни подаци, ма како оскудни и узгредни, садрже поуздана сведочанства о томе да су и раније у најудаљенијим пограничним провинцијама Византије постојали извесни полунезависни обласни господари који су били у служби цара Ромеја, али су истовремено имали неку врсту самосталности, па чак понекад бивали у непосредном супротстављању василевсу. Централна власт у Цариграду се, додуше, тешко и недраговољно мирила са овом појавом, али је морала да се на њу навикне, будући да није била у стању да по тако удаљеним провинцијама држи све конце власти у својим рукама. Другим речима, чак ни у срећнија времена јаче централне власти, за царевања Алексија I, Јована II и Манојла I Комнина, цариградска влада није могла држати најудаљеније провинције под строгом контролом и потчињеношћу. Типичан пример који на најбољи начин илуструје ову појаву је случај породице Гавра из далеких пограничних области на истоку, око Трапезунта и према Јерменији.[21] Реч је, наиме, о некадашњој византијској теми Халдеји, коју су од осталих малоазијских области Византијског царства одвајали високи планински ланци, врлетни и тешко приступачни, са којом је Царство било повезано једино морским путевима. Међу етнички шароликим живљем није доминирао грчки елемент, што је чињеница чији значај није наравно небитан тако да је ова област и културно и етнички више гравитирала источним суседима, Јерменској кнежевини и Грузији. Локална породица Гавра, и сама вероватно јерменског порекла, са Кавказа или из источних предела Мале Азије, била је веома позната у византијској историји кроз више столећа.[22] Као намесници у далеком Трапезунту официјелно су признавали суверенитет византијског цара, али су фактички били полунезависни, а често и независни управници. У време царевања Алексија I на тој дужности налазио се Теодор Гавра који је чак успео да се ороди са царском породицом. Његов син, Григорије Гавра, био је верен ћерком севастократора Исака Комнина, Алексијевог старијег брата и првог носиоца новоустановљене титуле која је тада била највиша после царске.[23] Овај податак сам за себе речито говори о томе колико је Алексије I полагао на добре односе са Теодором

[21] *Hoffmann*, Rudimente 82 указује да је породица Гавра типичан пример византијске породице из удаљених пограничних области Царства и о њој више расправља. Cf. Ibid. 21—27, 81—85 sq.

[22] Изузетно је занимљив податак да се може пратити континуитет ове породице у временском луку од готово седам столећа. О роду Гавра постоји врло бројна литература али наводимо само неколико значајнијих радова, махом новијег датума: *Ф. Успенский*, Выделение Трапезунта из состава византийской империи, Seminarium Kondakovianum I (1927) 21—34; *A. Bryer*, A Byzantine Family: the Gabrades, c. 979-c. 1653, Byzantina-Metabyzantina = University of Birmingham Hist. Journ. XII (1970—1971) No. 2, 164—187 (= VR, The Empire of Trebizond and the Pontos, London 1980); *A. Bryer*, *St. Fassoulakis*, *D. Nicol*, A Byzantine Family: the Gabrades. An Additional Note, BS1 36 (1975) 38—45; *Каждан*, Состав 92 сл; *Vryonis*, Decline 25 sq; *Каждан*, Армяне 88—92; *C. Cahen*, Une famille byzantine au service Seldjouqides d'Asie Mineure, Polychronion, Festschrift für F. Dölger, Heidelberg 1966, 145—149 (= VR, Turcobyzantina et Oriens Christianus, London 1974); *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 90 sq. *B. Skoulatos*, Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse, Louvain 1980, No. 40, No. 73, No. 200.

[23] О севастократору Исаку Комнину, првом носиоцу те високе титуле, подробније в. *Ферјанчић*, Севастократори 142—143, 148—152; *Skoulatos*, o. c. No. 84; *Варзос*, Γενεαλογία I No. 12.

Гавром. Ана Комнина у Алексијади сасвим отворено каже да је Теодор Гавра у Трапезунту владао као над својом имовином.[24] Неколико деценија доцније, за владе Јована II на положају намесника у Трапезунту налазио се Константин Гавра, који је самостално владао у пограничним областима Јерменије.[25] Види се да су Гавре на неки начин имале континуитет породичне власти у пределима око далеког Трапезунта. Неки чланови овог знаменитог рода због упорних покушаја да се отпаде од Византијског царства били су присиљени да уточиште потраже на двору селџучких владара, где су чак играли важну улогу и текли лепу политичку каријеру.[26] Постоје реалне основе за претпоставку да породица Гавра није била једина у држави Ромеја која је имала такав статус, већ да је било још неких примера полусамосталности или чак скоро потпуне самосталности у најудаљенијим провинцијама Византијског царства. Тако, изгледа, неке су породице, осим већ поменуте породице Гавра, успеле да постигну независност на граници XI и XII столећа. Радило се о следећим аристократским родовима: Вахрамији, Пахлавуни и Вурци, док су се нешто доцније, средином XII века, као независни управници и удаљеним областима према Еуфрату, појавили Таронити.[27] Све су ово биле породице јерменског или грузијског, односно кавкаског порекла, које су живеле ван домашаја чврсте централне власти, у далеким провинцијама Византијског царства.

Уколико бисмо били крајње доследни у трагању за далеким наговештајима центрифугалних струјања чији су носиоци били аристократски родови, морали бисмо, свакако, још дубље и ригорозније заронити у прошлост Византијског царства, то јест вратити се у време настанка магнатских породица у Малој Азији. Започет доста уздржано, али ипак приметно, већ у другој половини VII, тај се процес особито расплмсао у IX, а наставио у X и XI столећу. У европским областима ромејске државе текао је далеко спорије, тако да гро византијске аристократије у тим вековима чинила је она која је потицала са малоазијског тла.[28] Упадљиво је да у први план све више избијају породице из пограничних делова Царства. Њихова моћ и политичке надлежности непрестано су расли, тако да су, на пример, средином X столећа ратови на истоку имали готово полуприватни карактер, пошто су их водили родови из пограничних подручја.

---

[24] A. Comnène, Alexiade II, éd. B. Leib, Paris 1943, 151 26—28.

[25] Константин Гавра се 1126. отворено побунио у Трапезунту против василевса Јована II, а тај метеж трајао је чак четрнаест година. У науци постоје размимоилажења по питању сродства између Теодора и Константина Гавре. *F. Chalandon*, Les Comnènes II: Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180), Paris 1912, 37 сматра да је Константин био без сумње брат Григорија Гавре, значи син Теодора Гавре. *Bryer*, Gabrades 177 мисли да је Константин био Теодоров син, брат или сестрић односно братанац. *Каждан*, Армяне 90 сматра да је Константин био Теодоров сестрић односно братанац; *Skoulatos*, o. c. 66 истиче да је Константин био синовац, нећак или братучед (neveu) Теодору Гаври. У сваком случају био му је веома близак род.

[26] *Каждан*, Армяне 92.

[27] *Каждан*, Состав 168.

[28] О настанку магнатских породица у Малој Азији в. *И. Ђурић*, Породица Фока, ЗРВИ 17 (1976) 189—296 (посебно 199—216). Cf. *S. Vryonis*, Byzantium: The Social Basis of Decline in the Eleventh Century, Greek, Roman and Byzantine Studies, II n. 2 (1959), Cambridge Massachussets, 159—175 (= VR, Byzantium: its Internal History and Muslim World, London 1971); *Vryonis*, Decline 24—25.

Наравно, треба свакако правити разлику између, с једне стране, аристократских родова из удаљених и забитих провинција који су полунезависно или чак сасвим независно владали повереним областима уз макар прећутну, мада не и званичну, сагласност цариградске владе, и с друге стране, обласних господара који су као моћна бујица преплавили Византију крајем XII столећа. Уз извесне сличности, по којима су поменуте аристократске породице могле да се сматрају неким далеким наговештајем и претходницом потоњих обласних господара, између њих је постојала велика и битна разлика. Обласни господари су се, пре свега, сасвим отворено одвајали од царства Ромеја, а у жељи да образују независне творевине трудили су се да не признају ни власт василевса ни власт неког другог оближњег владара. Штавише, пошто би се отпадили, иступали су најчешће самостално, скоро као равноправан политички такмац исцрпеној Византији, што је само жалосно сведочанство о тадашњој немоћи Царства. Стога се, уз дужан опрез, само условно може рећи да су аристократски родови из пограничних провинција Царства били на неки начин клица појаве обласних господара. У ствари, више су то били само далеки предзнаци и наговештаји феномена који се по византијским провинцијама појавио заправо тек крајем XII и у првим деценијама XIII века.

У обласне господаре уврстили смо оне великаше који су се отворено отпадили од централне власти и извесно време, без обзира што то време у неким случајевима није било дуже од неколико месеци, самостално владали појединим подручјима. Притом од већег значаја није била ни чињеница да ли им је пошло за руком да за своје подухвате изборе званично признање. Поштујући поменуто начело, нисмо посебно истраживали оне покушаје који су представљали само просту узурпацију царске власти, а који су углавном после кратког времена неславно пропадали, не остављајући дубљег трага у византијској историји. У првом реду мислимо на неколико покушаја узурпација извршених од стране самозванаца, који су се, у жељи да својим подухватима дају виши степен легитимности, издавали за Алексија II Комнина. Као што је познато, Алексије II Комнин, син Манојла I, био је погубљен још као дечак за царевања Андроника I. Историјско дело Никите Хонијата похранило нам је сведочанства о четворици таквих узурпатора које савремени истраживачи означавају под заједничким именом Псеудо-Алексија II, разликујући их само по области одакле су започели свој покрет уперен против царске куће Анђела.[29] Не подлеже никаквој сумњи, међутим, чињеница да је узурпација Алексија Бране, на пример, била далеко опаснија по цариградску владу него подухвати већине обласних господара.

Такође треба упозорити да су и оснивачи три грчке државе, које су после 1204. настале на пепелу некадашњег ромејског царства и које су са пуно амбиција започеле дугу и тегобну борбу за очување византијског наслеђа у жељи да за себе изборе славу обновитеља Византије, дакле да су владари тих нових држава започињали своју политичку каријеру и били, бар у почетку, само једни у низу обласних господара тога времена.

---

[29] Тако је један од њих био из Киликије, други из Пафлагоније, трећи из Цариграда, а четврти из „Илирије“. О њима подробније расправља *Hoffmann*, Rudimente 39—44, 89, 103—107, 121, 136—137. Cf. *Варзос*, Γενεαλογία II 471—481.

Своју надмоћ над осталим великашима морали су да докажу тек у жестокој борби, како би потом постали владари новостворених држава. То се у првом реду односи на Теодора Ласкариса, оснивача Никејског царства, који је своју каријеру после катастрофе Византије априла 1204. започео као један од неколицине моћних ромејских великаша у Малој Азији. Нешто слично било је и са оснивачем епирске државе, Михаилом I Анђелом, који је из европских делова бившег Византијског царства отпочео борбу за обнову Византије. Случај оснивача треће грчке државе, Трапезунтског царства, основаног пре образовања Никејског царства и епирске државе, само се унеколико разликује. Његови оснивачи, браћа Алексије и Давид Велики Комнини, створили су државу нешто раније, непосредно уочи пада Цариграда у руке учесника четвртог крсташког рата, али су потом, у жељи да завладају западним деловима малоазијског полуострва, као и остали обласни господари водили огорчену борбу против других ромејских великаша. Из разумљивих разлога, наравно, они нису били предмет нашег истраживања, пошто је њихова политичка каријера врло брзо попримила другачија обележја, будући да су постали владари новообразованих држава, и као такви излазе из оквира нашег занимања.

Не треба заборавити да је до осамостаљивања обласних господара долазило и на неким од острва. У првом реду мислимо на одметање Исака Комнина на Кипру[30] и породице Гавала на Родосу[31] мада ово друго хронолошки излази из оквира нашег истраживања који је истакнут у самом наслову рада. По многим одликама њихова се појава савршено уклапа у општи талас обласних господара, али, с обзиром да су били ограничени територијама поменутих острва, случајеви њихових осамостаљивања садржавали су и низ посебности и разлика у односу на обласне господаре било у европским било у малоазијским деловима Византијског царства. Стога у оквиру овога рада о њима неће бити посебно расправљано.

---

[30] Користећи се несређеним приликама у Царству, као и околношћу да су између Кипра и осталих делова Византије постојале веома слабе везе, Исак Комнин је релативно лако завладао острвом, што је практично значило да је за ромејску државу Кипар био заувек изгубљен. Прогласивши се за цара владао је острвом као самосталан владар неколико година, па је чак и ковао сопствени новац (Cf. *Grierson*, Coins 211—214, 234—235, 375). Енглески краљ Ричард Лавље Срце (1189—1199), учесник трећег крсташког рата, заробио је Исака Комнина пошто је претходно освојио цело острво. Потом га је изручио бившем јерусалимском краљу Гвидоу Лузињанину, док је острво постало латински посед. В. *Остроіорски*, Историја 374, 382; *Юзбашян*, Классовая борьба 38, 45; *Brand*, Byzantium 55 sq. Детаљније о Исаку Комнину расправљају: *W. H. Rudt de Collenberg*, L'empereur Isaac de Chypre et sa fille (1155—1207), Byz. 38 (1968) 123—177 (=VR, Familles de l'orient latin XIIe—XIVe siècles, London 1983); *Hoffmann*, Rudimente 32 sq; *Т. Влахос*, Ὁ τύραννος τῆς Κύπρου Ἰσαάκιος Κομνηνός (1184—1191), Βυζαντινά 6 (1974) 169—177.

[31] Кесар Лав Гавала одметнуо се од никејског цара Јована III Дуке Ватаца (1222—1254) па је овај морао 1233. да пошаље флоту против њега (Acrop. 45 17—21). Признавајући суверенитет владара Никејског царства, Лав Гавала је све до своје смрти владао острвом, а онда га је наследио брат Јован Гавала. Користећи, међутим, његово одсуство, док је пратио Јована III Ватаца приликом неког похода у близини Никомедије, Ђеновљани су изненада завладали острвом Родосом. О породици Гавала најновији рад недавно је написао *А. Савидис*, Ἡ βυζαντινὴ δυναστεία τῶν Γαβαλάδων καὶ ἡ ἑλληνοϊταλικὴ διαμάχη γιά τή Ρόδο τό 13. αἰώνα, Βυζαντινά 12 (1983) 405—428. Ту се може наћи и најважнија литература посвећена улози ове породице у византијској историји.

Упутно је, чини нам се, да се макар и укратко дотакнемо питања извора које смо користили током истраживања. Суочили смо се, ипак, са прилично малим фондом изворних података, што је на неки начин тешкоћа која је постала готово хроничном, бар када је у питању било које истраживање на пољу византологије, па и медиевистике уопште. Међутим, ма колико били фрагментарни и оскудни извори које смо користили, никако им се не може порећи разноврсност како по жанру (историје, хронике, похвална слова, биографије, писма, повеље) тако и по пореклу (извори грчке, латинске, словенске, старофранцуске па чак и турске односно селџучке провенијенције). Управо нас је већ поменута фрагментарност сачуваних података, као и чињеница да је њихов највећи део потицао из такозваних наративних извора, осујетила да дубље проникнемо и исцрпније одговоримо на нека питања која би нас вероватно највише и занимала, а тичу се организације власти на подручјима која су била потчињена обласним господарима. Најјаче упориште, наравно, имали смо у византијским изворима те је стога и природно да смо се у току истраживања на њих највише и ослањали. Можда је сувишно и истицати да су за ову тему византијски извори по вредности својих података далеко надмашивали остале, мада се никако не може порећи ни драгоценост оних других, поготово када се има у виду да је о појединим обласним господарима остао веома слаб траг у изворима писаним грчким језиком. Сматрамо да је целисходно указати и на једну важну чињеницу која се тиче става званичне византијске историографије према обласним господарима. Тај је став био изразито неблагонаклон, у ствари најчешће прожет нескривеном мржњом и презиром, али презиром који је проистицао из сазнања о немоћи Византијског царства да стане на пут овој појави која је представљала јак ударац ауторитету централне власти. Ова се опаска у највећој мери односи на историјско дело Никите Хонијата, иначе, како је то већ у више наврата истакнуто, главног извора за ову епоху византијске повести, али истовремено и на сачувана дела осталих писаца, као што су, на пример, атински митрополит Михаило Хонијат и познати беседник Нићифор Хрисоверг.[32] Необично лоша репутација коју су обласни господари уживали код званичне византијске историографије у крајњој линији је сасвим природна и очекивана, с обзиром да су ромејски писци васпитавани у духу традиционалне византијске идеологије према којој је Византијско царство држава којој припада неприкосновено право на универзалну власт над читавом хришћанском васељеном а византијски је цар божији изасланик на земљи који гордо стоји на врху пирамиде владара средњовековног света. Природно је онда, наравно, да је томе схватању страно свако отпадништво које представља најоштрији атак на идеју о универзалном царству, и које се стога схвата као својеврсна бласфемија на богомдани поредак ствари. Оптерећени таквим схватањима, а уз то заокупљени славном прошлошћу ромејског оружја и рафиниране и надмоћне цивилизације, византијски су писци са краја XII столећа тешко примали и подносили њен очигледни раскорак са тегобном свакодневицом, испуњеном опадањем, поразима, свуда

---

[32] *Miller*, Latins 10 подвлачи чињеницу да Никита Хонијат у најтамнијим бојама пише о карактеру грчких архоната на којима је лежала главна одговорност за невоље које су се догодиле у њиховој земљи.

присутним расулом и многобројним осталим недаћама. Са овом чињеницом на уму треба приступати читању, тумачењу и вредновању података из њихових текстова.

На крају уводног поглавља, у коме смо покушали да у најопштијим, и стога неизбежно упрошћеним, цртама сагледамо стање и прилике у Византијском царству последњих деценија XII и на самом почетку XIII столећа и дамо неколико напомена о појави обласних господара, желели бисмо и да временски омеђимо наше истраживање. Хронолошки посматрано, овај рад обухвата време између 1185, када је после смене династија на цариградском престолу дошло до читавог низа узурпација, а потом и осамостаљивања првих обласних господара, и године 1230, када је после битке код Клокотнице са историјске позорнице нестао Алексије Слав, последњи од великих обласних господара који су попут снажног таласа запљуснули византијски свет крајем XII века. Ради се, дакле, о периоду нешто дужем од четири деценије, али, што није потребно посебно истицати, о периоду до крајности набијеном разноликим догађајима, бурним и преломним, у коме се може пратити развитак и континуитет појаве обласних господара. То не значи, наравно, да је ова појава сасвим и заувек ишчезла; напротив, као једна од неминовних пратећих појава феудализма, она се, каткад у донекле измењеном виду, јављала и у доцнијим епохама.

I. ОБЛАСНИ ГОСПОДАРИ УЗ ДРУГО БУГАРСКО ЦАРСТВО

По Византију вероватно најнеугодније и најболније, а у времену до 1204. неоспорно најбурније жариште из кога су потицала врло опасна одметништва, биле су изузетно осетљиве области у пограничним подручјима између ромејског и новоствореног бугарског царства. Скоро читава владавина Алексија III Анђела била је испуњена сталним војним акцијама у том смеру, тако да готово није прошла ниједна ратна сезона, а да Византија није покушала да некаквим походом разреши нагомилана и тешко решива питања везана за осамостаљивање појединих обласних господара у овим областима. Може се рећи, без имало претеривања, да су догађаји на овој страни тада били у жижи византијске спољне политике, изазивајући најбуднију пажњу цариградске владе.

Ако се пажљиво прате збивања у овим областима, може се доста лако уочити да је у касним деведесетим годинама XII столећа дошло до неколико покушаја осамостаљивања појединих великаша. Уз колебљиво држање Добромира Хрса, изгледа, варницу која се потом распламсала у тешко укротив огањ први је укресао бугарски бољар Иванко, одметнувши се од византијског цара коме је до тада верно и предано служио. Његов је пример убрзо постао узором Добромиру Хрсу, Јовану Спиридонакису и Манојлу Камици који су се такође одважили на сличан подухват. На додиру два столећа, дванаестог и тринаестог, просто је кључало у овим областима, па је Византија била присиљена да гаси разбуктали огањ чији су пламени језици почели да гутају поједине њене области и градове у јужним деловима Балканског полуострва. То јој је пошло за руком служећи се не само силом оружја него и вероломним и подмуклим средствима превртљиве дипломатије, којом су се, ако је то неко

оправдање, служили и њени тадашњи противници. Тако је већ 1202. овим областима поново завладао мир будући да су били ликвидирани сви покушаји обласних господара да се осамостале. Али, истовремено то није значило и да је заувек завршено са наведеном појавом у овим областима. Напротив, после само неколико година та су подручја постала поприште осамостаљивања нових обласних господара. То се, међутим, одиграло у сасвим измењеним политичким условима.

Године 1207, после изненадне смрти моћног бугарског цара Калојана, отпадили су се Стрез и Алексије Слав, блиски рођаци како убијеног Калојана тако и новог цара Борила. То је било време када је Византија већ била срушена, а Латини су покушавали да наметну ауторитет своје власти. С обзиром на околност да су и Стрез и Слав припадали бугарској царској породици, а осамосталили су се у непосредној вези са насилном сменом на трновском престолу имајући при том легитимна права на царски трон, њих двојица су, строго узев, припадали историји другог бугарског царства. Поготово ако се има у виду околност да је Византијско царство привремено ишчезло. С друге стране, међутим, реч је о истој појави осамостаљивања обласних господара чији континуитет, започет у другој половини деведесетих година XII столећа а прекинут насилно и, што се показало, привремено 1202, наставио се 1207. године. Неке разлике између ова два засебна дела једне целине, додуше, постоје, али им је суштина била углавном непромењена. Стога се, унапред свесни неспретности и симплификације поређења које следи, ипак усуђујемо да укажемо како је период између 1202. и 1207. године, дакле време од угушивања првог таласа појаве обласних господара у овим подручјима па до појаве нових, била само добро режирана пауза коју је логика историјских догађаја предвидела између два чина једне, у ствари, исте драме.

Са тих разлога смо решили да ово поглавље, у коме расправљамо о обласним господарима уз друго бугарско царство, поделимо на два одељка. У првом ће бити речи о обласним господарима с краја XII столећа чији су подухвати коначно осујећени и пропали 1202, а у другом о онима који су се појавили после 1207. године. На тај начин смо ипак дошли до 1204. као временске међе, али се она при том није наметнула као граница огромним значајем судбоносне прекретнице, будући да је један од неколико најважнијих датума вишестолетне повести Византијског царства, што је чињеница дакако неоспорна. Једноставно, след самих догађаја избацио је у први план такву хронологију.

а. ОБЛАСНИ ГОСПОДАРИ ПРЕ 1204. ГОДИНЕ

Ван сваке сумње је чињеница да је снажан подстицај појави обласних господара у овим областима дало оснивање другог бугарског царства и његова успешна борба против Византије. Безмало да се њихова појава не би могла ни замислити, бар не у онаквим облицима у којима се испољавала, а да се истовремено нема у виду и новостворена бугарска држава. Из простог разлога што су отпадници од Византијског царства градили своје властољубиве планове рачунајући на тешко помирљиво супарништво две државе и умешно користећи једну против друге у зависности од тренутних околности и распореда снага. С обзи-

ром на тадашње политичке прилике, вешто лавирање између ове две силе била је најпримеренија тактика којом су обласни господари успевали да бар на извесно време стекну готово потпуну независност. С тим у вези, сматрамо да је необично важно указати на једну чињеницу која се тиче односа обласних господара, с једне, и бугарског цара Калојана (1197—1207), с друге стране. Ради се заправо о уделу моћног трновског цара у њиховом уздизању и уопште о њиховим међусобним односима. Имамо утисак да је досадашња историографија, нарочито она старија, била склона преувеличавању улоге владара другог бугарског царства и најмлађег од тројице браће, у осамостаљивању обласних господара пре 1204, а то значи: Добромира Хрса, Иванка, Манојла Камице и Јована Спиридонакиса. Она заговара претпоставку да су се сва та отпадништва и одметања од Византије одвијала под сигурним надзором и будном присмотром бугарског цара.[1] Штавише, неки истраживачи у тој претпоставци иду чак дотле да сматрају како су поменути обласни господари били само продужена рука Калојанове политике, спремно им одричући готово сваку самосталност у деловању. Упркос чињеници да је у то време Калојан био вероватно одлучујући чинилац у многим збивањима на овом делу Балканског полуострва, што је неоспорно па је беспредметно и покушати да се доведе у сумњу, сматрамо да је оваква оцена ипак претерана. Другим речима, покрети обласних господара садржали су у себи далеко виши ступањ самосталности, а ослањање на трновског цара бивало је само краткотрајно и подстакнуто, с једне стране, врло одређеним искључиво практичним побудама, или, с друге стране, изнуђено претећом опасношћу неког политичког тренутка, када је требало предупредити наступајуће недаће. Не треба губити из вида да су се поједине акције обласних господара непосредно косиле са интересима бугарског цара, па бивале и потпуно у супротности са његовим стремљењима. Неопходно је, такође, упозорити да је праву моћ пресудног арбитра у збивањима на југу Балканског полуострва Калојан, ипак, стекао тек у последњим годинама своје десетогодишње владе, а нарочито после бриљантне победе над Латинима априла 1205. код Једрена.[2] То значи да обласни господари који су се осамостаљивали на овом подручју тражили и налазили прилику за остварење својих циљева, не потпуним ослањањем на трновског цара коме би били подређени и од кога би били сасвим зависни, већ спретним коришћењем супарништва и несугласица између Византијског и бугарског царства.

Да би се боље разумеле околности под којима је дошло до одметања бугарског бољара Иванка, што је за последицу имало читав талас

---

[1] *Успенский*, Образование 206—207 истиче да из посматрања појединих података о покретима на Балканском полуострву произилази несумњив закључак да су обласни господари више или мање били у непосредним везама са Калојаном, а у очима самих Грка искључиво извршиоци његових наређења. *Златарски*, История III 125 износи сличну оцену, додуше у нешто имплицитнијем облику, истичући да истовременост одметања Добромира Хрса, с једне, и Иванкове издаје, с друге стране, дају реалну основу за претпоставку да су оба догађаја била несумњиво у зависности од политике бугарског цара.

[2] *Острогорски*, Историја 400 даје језгровите али веома оштроумне закључке о значају битке код Једрена 14. априла 1205. године. О овој бици постоји и посебна расправа. Уп. *П. Петров*, Поражението на Латинците при Одрин през 1205 г. и неговото историческо значение, Исторически преглед 4 (1960) 26—51.

сличних подухвата давши им одређени замах и подстицај, уз већ присутно неопходне предуслове, потребно је указати, макар у најкраћим цртама, на односе између Византије и Бугарске средином деведесетих година XII столећа. То је, дакле, било време последњих година владе Исака II и првих година царевања његовог брата Алексија III Анђела. За релативно кратко време новообразована бугарска држава, доживљавајући веома нагли успон, прешла је тегобан пут од безазленог инцидента у византијском логору новембра 1185, безазленог бар по мишљењу Ромеја, па до стварања тако снажне државе која је у односима према Царству испољавала завидан ступањ насртљивости, лагано постајући надмоћнијим такмацем оронулој Византији.[3] Средином деведесетих година на границама није било мира, већ је долазило до сталних чарки и сукоба, изазваних углавном смелим упадима Бугара, редовно потпомаганим силним одредима Кумана изузетно вичних у хитрим пљачкашким препадима. Било је то, дакле, време када је готово у свим сукобима иницијатива била на бугарској страни. Тако су Бугари после акција из 1193—1194. године успели да се територијално прошире на рачун византијских поседа.[4] Одважни бугарски упади допирали су чак до Једрена, а угрожавали су и Филипопољ.[5] Са колико су брижне озбиљности у Цариграду схватили ове неповољне догађаје сведочи и то да су под заставу позвали велику војску коју су сачињавали како одреди из европских тако и одреди из малоазијских делова Царства, на чијем челу су се налазили и доместик Запада Василије Ватац и доместик Истока Алексије Гид. У близини Аркадиопоља, међутим, снаге победоносног бугарског цара Асена I потпуно су поразиле ромејску војску.[6] Василије Ватац је погинуо, док се Алексије Гид једва спасао бекством. На овој страни је за Византију стање постало крајње забрињавајуће, па је сам Исак III намеравао да лично поведе поход против Бугара, василевс који је готово током целе своје владавине водио походе против другог бугарског царства.[7] Пошло му је за руком да обезбеди и подршку свога таста, угарског краља Беле III (1172—1196), несуђеног византијског цара, што је значило да је овај поход био веома амбициозно планиран и положен на широке основе.[8] Међутим,

---

[3] Далеко би нас одвело набрајање свих радова који се баве оснивањем другог бугарског царства, јер је ово питање заокупљало истраживачку пажњу многобројних научника. Изузетно занимање за почетке другог бугарског царства из последњих деценија прошлог столећа наставило се и у XX веку, не јењавајући све до наших дана. Стога ћемо поменути само неколико дела која се баве овом темом. Уп. *Успенский*, Образование; *Златарски*, История II 410—483; *Златарски*, История III 1—108; *Wolff*, Empire 167—206; *Г. Литаврин*, Болгария и Византия в XI—XII вв., Москва 1960; *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 21—50.

[4] Том приликом су Бугари успели да освоје Софију, а на другој су страни поселили области око горњег тока Струме. Уп. *Златарски*, История III 80; *Asdracha*, Rhodopes 235; История на България III 130 (*Б. Примов*).

[5] Chon. Historia 437 9—15. Cf. *Brand*, Byzantium 96; *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 40.

[6] *Cognasso*, Un imperatore bizantino 285; *Златарски*, История III 80; *Brand*, Byzantium 96; *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 40; *Божилов*, Асеневци 32.

[7] *Brand*, Byzantium 113—114 истиче да Исак II Анђео није био сасвим „лењ", већ је лично предводио девет похода од којих је чак пет било уперено против Бугара, тако да је поход у пролеће 1195. требало да му буде шести.

[8] Угарски принц Бела боравио је средином шездесетих година XII века у Цариграду, где је добио име Алексије и титулу деспота. Као зет Манојла I, а сходно чувеном плану о персоналној унији између Византије и Угарске, требало је да наследи цариград-

познати догађаји у византијском логору код Кипселе, из априла 1195, када је дошло до преврата, осујетили су остварење овог брижљиво припреманог похода и још више погоршали положај Царства у односу на Бугарску. Алексије III, који је збацио Исака II, није ни помишљао, наравно, да одмах после преврата настави предвиђени поход већ је похитао у престоницу како би учврстио своју власт. Покушао је, истини за вољу, да нешто касније на миран начин, путем преговора, среди односе са другим бугарским царством. Његови су се посланици, међутим, са трновског двора вратили необављена посла, пошто су Бугари, осокољени најновијим догађајима и недаћама ромејске државе, надмено понудили прекомерне и неприхватљиве услове.[9] Упади бугарских одреда на византијске поседе су се наставили, па су у лето 1195, док је Алексије III у Малој Азији био заузет борбама против узурпатора Псеудо-Алексија II, самозванца из Киликије, провалили у долину Струме, опустошили околину Сера, и освојили неке тврђаве.[10] Успело им је чак и да, пошто су претходно поразили његову војску, заробе византијског војсковођу Алексија Аспиета. Следеће 1196. године наставили су још силовитије са упадима у ромејске области, тако да су долином Струме избили чак на обале Егејског мора, доспевши до древног града Амфипоља. Сер је, додуше, одолео њиховим жестоким јуришима, показујући да су његове зидине ипак несавладиве за бугарске нападаче, али су постигли изванредан успех заробљавањем севастократора Исака Комнина, новокомандујућег у овим областима.[11] Ова су збивања претходила појави бољара Иванка и убиству Асена I, догађају који је још више замрсио односе између два царства. С друге стране, одметање Иванка нешто касније изазвало је читаву ланчану реакцију сличних отпадништава.

1. ИВАНКО

На позорници византијско-бугарских сукоба властољубиви бољар Иванко појавио се у једном веома деликатном, па могло би се рећи и судбоносном тренутку, када је некаква равнотежа снага била сасвим нарушена, претећи да превага на страну трновског царства поприми за Византију готово пресудно обележје. Ромејска држава је, наиме, на бојном пољу претрпела низ тешких пораза па јој је припала сасвим подређена улога, док је истовремено бугарски двор глатко одбио византијску понуду за мир, одбацивши маслинову гранчицу помирења којом је цариградска влада, заборавивши на сопствено достојанство, смерно мах-

ски престо. Тај пројекат је, међутим, пропао али је Бела и после повратка у домовину остао велики пријатељ Византије. Cf. *Moravcsik*, Pour une alliance byzantino-hongroise, Byz 8 (1933) 555—568; *F. Dölger*, Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik, Archivum Europae centro-orientalis 8 (1942) 315—342; *G. Ostrogorsky*, Urum-Despotes. Die Anfänge der Despoteswürde in Byzanz, BZ 44 (1951) (Festschrift F. Dölger) 448—460 (=СД III 205—218); *Ферјанчић*, Деспоти 27—29.

9 *Златарски*, История III 82; *Brand*, Byzantium 125; *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 40; *Божилов*, Асеневци 32—33. Ове преговоре региструје и *Dölger*, Regesten II 1631.

10 Тада су у бугарске руке пали, између осталих утврђења, Мелник и Струмица. Уп. *Златарски*, История III 83; *Dujčev*, Melnik 30.

11 О севастократору Исаку Комнину, који је био ожењен Аном Анђео, ћерком Алексија III, подробније в. *Ферјанчић*, Севастократори 167—168 где је дата и опширнија литература.

нула. Стога је на ромејском двору дубока забринутост сменила олако потцењивање, пошто се чинило да Византија тада једноставно није била у стању да чисто војничким путем преокрене ситуацију у своју корист. Зато, будући немоћна да на бојном пољу извојује своје политичке циљеве према Бугарској, цариградска влада је прибегла опробаној дипломатској вештини подржавања опозиције у земљи противника, вештини коју су многобројни сукоби са разним супарницима како на Истоку тако и на Западу током вишестолетне историје однеговали и углачали готово до савршенства. Збиља, роварити у позадини опасног такмаца који је ромејско царство доводио пред тешка искушења била је вештина у којој су Византинци били скоро ненадмашни. С друге стране, изгледа, унутрашње прилике у Бугарској онога времена биле су веома погодне за једно такво подривање са стране. Уздизање другог бугарског царства морало је на неки начин да плати данак своме вртоглавом и наглом успону. Подигнуто на темељима за које се, уз дужне мере опреза али ипак без много двоумљења, може рећи да су били феудални, оно је готово неизбежно морало постати поприште сукоба централне власти и центрифугалних стремљења феудалних снага, увек приправних да се својски и здушно боре за остварење својих интереса. А ти су интереси као по правилу били ако не опречни а оно бар унеколико различити од тежњи централне власти. Сукоб између централне власти и центрифугалних стремљења, који је постао скоро класичним у историји унутрашњих прилика готово свих феудалних друштава, није мимоишао ни друго бугарско царство. Показало се да је за браћу Петра и Асена било немогуће да истовремено и сачувају нову државу са чијим се постојањем Византија и те како нерадо мирила, и да испуне сложене прохтеве амбициозних бољара и при том се не замере њиховим интересима.[1] Немогућност да реше ово горуће питање, односно да помире два опречна става или да их бар доведу у некакав склад, они су платили сопственим животима, а доцније је сличан удес снашао и најмлађег Калојана.[2] Уопште, питање бољарске опозиције непрестано је било присутно у неколико првих деценија живота другог бугарског царства.[3] При том би свакако требало рачунати

1 На основу расположивих извора стиче се утисак да су Петар и Асен I много више пажње поклањали спољашњој него унутрашњој политици. На то су, можда, били донекле присиљени и непрестаном бригом за очување младе државе. Иако је природа сачуваних извора таква, ради се наиме о такозваним наративним изворима, да у њима предњаче ратовања и политичке несугласице између Византије и Бугарске, чини се да су у првим годинама постојања другог бугарског царства Петар и Асен I збиља запоставили, па на неки начин можда и потценили, значај унутрашњих прилика у трновској држави. Тек се Калојан, у првим годинама после преузимања власти, посветио сређивању унутрашњих прилика. *Успенский*, Образование 176, истиче да су прве године Калојанове владе биле непогодне за раст бугарског устанка, пошто је морао да осујети бољарску партију која је већ успешно спровела две завере.

2 Познато је да су сва тројица браће, оснивачи другог бугарског царства, пали као жртве преврата који је режирала и извела опозиција бољара. Тако је 1196. убијен Асен I, 1197. Петар, а на крају, 1207. године, и Калојан. Незадовољни бољари који су на престо уздигли Борила, као Калојановог наследника, десетак година касније окренули су му леђа, отворивши капије опседнутог Трнова пред чијим је зидинама стајао Јован, старији син Асена I. После неуспелог покушаја бекства Борил је био ослепљен. Уп. *Златарски*, История III 89—91, 104—105, 322—323.

3 Тек је знаменити Јован II Асен, несумњиво највећи владар другог бугарског царства, успео да бар на извесно време, и то углавном после сјајне победе код Клокотнице 1230, обузда размахнуту опозицију бољара. Разуме се, само по себи, да је он

са могућношћу да и бољари нису били јединствени, већ да је и међу њима било сукоба и несугласица.

Већ образованом слоју феудалне аристократије сметала је наводна централизована политика чврсте руке, чији је заговорник изгледа био Асен I. Он је, по свој прилици, био далеко вичнији мачу него суптилном политичком лавирању, па је доста круто водио унутрашњу политику потценивши на неки начин снагу бољарске опозиције. Када се уз то има у виду и његов жестоки карактер, коме није била својствена смирена промућурност, онда је још јасније избијање сукоба Асена I и нарастајуће опозиције. Наравно, никако не желимо рећи како су наводна плаховита природа и непопустљивост Асена I били узроком сукоба са аристократијом, пошто је и Петар, мада сагласно изворима веома кротак, такође пао као жртва бољарске завере.[3а] Сукоб између централне власти и феудалне аристократије имао је, у ствари, много дубље корене, па је праволинијска енергичност Асена I била ипак од споредног значаја.

Привлачи пажњу једна, на први поглед, помало противречна чињеница. До убиства Асена I, наиме, дошло је управо у време највећих бугарских војних успеха у ратовањима против Византије. То, међутим, не би требало превише да изненађује. Схвативши да новообразовано бугарско царство коначно не може пропасти, будући да се у ратовањима против државе Ромеја показало не само као равноправан него и надмоћан такмац, и стога осетивши сигурност, бољарска партија је сматрала да је куцнуо прави час па је приступила извршењу неких својих замисли. Према казивању Никите Хонијата, нашег главног извора за читаву епизоду са Иванком, све је отпочело убрзо после победе над Византинцима и заробљавања севастократора Исака Комнина и тријумфалног повратка Асена I 1196. у Трново.[4]

По среди је, тобоже, била дворска интрига, према којој је Иванко, наочит и леп бољар из цареве околине,[5] био у недозвољеној љубавној

није уништио јер се она доцније, у ствари одмах после његове смрти, када је Бугарска постала поприште жестоких унутрашњих сукоба, поново појавила постајући скоро неизбежни пратилац историје другог бугарског царства. Уп. *Злашарски*, История III 427—428.

[3а] О браћи Асену и Петру, оснивачима другог бугарског царства, недавно је опширно писао *Божилов*, Асеневци No. 1 27—40, No. 2 40—42.

[4] Веома је занимљива и прилично ефектна прича коју нам саопштава Никита Хонијат о догађају који је непосредно претходио убиству Асена I. Неки елементи легендарног, који су врло препознатљиви а саставни су део приче, донекле упозоравају да у њену потпуну веродостојност не би требало безрезервно веровати. Међу многобројним заробљеницима које је Асен I стекао током успешног похода и победе над византијском војском, казује Никита Хонијат, налазио се и неки свештеник који је молио обесног трновског цара да му поштеди живот. Овај је то одбио, образложивши своју одлуку тиме да је тобоже бог захтевао да никога од Ромеја не поштеди већ да их све погуби. Тада је несрећни свештеник, кроз сузе, прорекао блиску насилну смрт Асену I. Chon. Historia 468—469 24—36. Уп. *Злашарски*, История III 89; *Божилов*, Асеневци 34.

[5] Неподударност извора који говоре о родбинским везама између Асена I и Иванка била је узрок размимоилажења у досадашњој историографији. Мада је питање њиховог сродства заиста веома замагљено, наше је мишљење да Иванко и Асен I нису били ни у каквим родбинским везама. Никита Хонијат, наш главни и савременим догађајима најближи извор, саопштава да је Асен I убијен παρά τινος τῶν οἰκείων (Chon. Historia 469 36) а потом пише да су њих двојица, дакле Иванко и трновски цар, били слични по изгледу и природи (ὁμοφυὴς αὐτῷ καὶ ὁμότροπος. Ibid. 469 37—38). Ако се узме у обзир чињеница да је Никита Хонијат бесумње био сасвим упућен у родбинске везе бугарског бољара, будући да га је вероватно и лично познавао, стога бисмо

вези са сестром Асенове жене. То је повредило породично осећање плаховитог трновског владара који је сматрао везу своје свастике са згодним бољаром скаредном, па је веома разгневљен позвао себи Иванка. Дошло је до међусобног обрачуна у коме је спретнији бољар убио Асена I.[6] Потом је са својим присталицама подигао устанак и до јутра завладао Трновом, престоницом другог бугарског царства. Према договору са онима који су му били привржени, Иванко је, наводно, требало да узме власт у Бугарској и да влада правично и сходно обичајима народа, а не као Асен I који је све решавао силом мача. Никита Хонијат сасвим одређено саопштава да су присталице понудиле власт и престо Иванку, што је податак који непобитно има велику специфичну тежину.[7] Они су највероватније тако поступили у нади да ће Иванко владати на начин који би им више одговарао од прилично круте владавине Асена I. Чини нам се, ипак, да нема сумње у чињеницу да је у Бугарској збиља постојало незадовољство царевањем Асена I, и да је овде реч о завери бољара.[8] Нема

морали највише вере поклонити његовим вестима. А те вести, премда помало уопштене, не указују одређено, бар је такав наш утисак, ни на какву јасну родбинску везу. Истини за вољу, много су одређенији доцнији писци византијске историје, али је велико питање колико су прецизна њихова обавештења стога што засигурно нису, ни у ком случају, могли боље познавати бугарског бољара него Никита Хонијат. Тако историчар Никејског царства, Георгије Акрополит, који Иванка помиње сасвим уопштено и кратко, а у вези са убиством Асена I, каже за бугарског бољара да је био πρωτεξάδελφος трновском цару, што би значило братучед. Cf. Acrop. 21 1. Уп. *Злашарски*, История III 91. *Цанкова-Пешкова*, България при Асеновци 41 такође сматра да је Иванко био братучед Асена I. Неки истраживачи, међутим, сматрају да је смели бољар био нећак трновском цару. Уп. *Каждан*, Освобождение 131; *И. Божилов*, България при Асеневци (критика истоимене књиге Г. Цанкове-Петкове), Исторически преглед 2 (1980) 95. У утврђивању правог родбинског односа Асена I и Иванка, уколико су они уопште и били у некаквом сродству, није нам од велике помоћи ни Теодор Скутариот, византијски историчар из много каснијег времена, пошто за овај период углавном механички ексцерпира Никиту Хонијата и Георгија Акрополита. Да би читаво питање било још замршеније, а самим тим и занимљивије, Теодор Скутариот на једном месту, где се користи историјским делом Никите Хонијата, каже да је Иванко био истога рода, ὁμογενὴς (Theod. Scut. 416 31) са Асеном I, а на другом месту, где му као предложак служи историја Георгија Акрополита, каже да је Иванко био братучед Асена I, али за разлику од Акрополита који користи термин πρωτεξάδελφος Скутариот пише само ἐξάδελφος. Cf. Theod. Scut. 458 5. Сводећи изворне податке, а истовремено убеђени да Никита Хонијат не би пропустио прилику да спомене блиску родбинску везу Иванка са Асеном I, остајемо у уверењу да они заправо нису били ни у каквом сродству. Уосталом и И. Божилов у великој просопографској и генеалошкој студији о славној династији другог бугарског царства међу чланове Асенове породице уопште не убраја Иванка.

[6] Приповедање Никите Хонијата (Chon. Historia 469—470 37—66) о овим догађајима, који су видно уздрмали бугарску престоницу, веома је сликовито и обилује живописним појединостима. Уп. *Злашарски*, История III 89—90; *Wolff*, Empire 187; *Brand*, Byzantium 125—126; *Каждан*, Освобождение 131; *Божилов*, Асеневци 33—34.

[7] Chon. Historia 470 66—72.

[8] *Успенский*, Образование 174—175 први је претпоставио да је убиство Асена I резултат завере незадовољних бољара. Он истиче да је реч о подухвату крупних земљопоседника упереном против покушаја да им се ограничи власт и утицај. *Злашарски*, История III 95—96 покушао је, према нашем мишљењу неубедљиво, да оспори ову претпоставку старог руског византолога. Његов главни аргумент против састоји се у томе да се у казивању Никите Хонијата не помиње никаква бољарска партија него само рођаци и пријатељи Асеновог убице. Ова опаска је, строго узевши, сасвим тачна, али према нашем мишљењу, под рођацима и пријатељима подразумева Никита Хонијат Иванкове истомишљенике, односно присталице. И једна од најновијих историја Бугарске, уосталом, сасвим је рехабилитовала логичну и убедљиву претпоставку Успенског. В. История на България III 131 (*Б. Примов*).

никаквог основа да се у овом покрету види било какав наговештај или алузија на инострано порекло владајуће династије.[9] Радило се, дакле, о преврату који је имао изразито феудални карактер.[10] С друге стране, међутим, сматрамо да тај феудални карактер завере ни у колико није имао национално обележје, односно није била по среди завера само куманске партије бољара.[11]

Изгледа да незадовољство бољара које је тињало у суседној бугарској држави није измакло ни будној пажњи владајућих кругова у Цариграду. Они су у тој околности видели прилику, чини се јединствену у том тренутку, пошто су све остале могућности неуспешно испробали, да бар донекле поправе изузетно неповољан положај у односима са трновским царством, када им то већ никако није полазило за руком на бојном пољу. Везу са завереницима Ромеји су вероватно успоставили преко севастократора Исака Комнина, који је тада био у бугарском ропству, где је и завршио живот. Према казивању Никите Хонијата, Иванко је убио Асена I на наговор севастократора који му је обећао, између осталог, као награду и руку своје кћери Теодоре.[12] Није немогуће, бар је такав наш утисак, да је веза са незадовољним бољарима била остварена и преко неког другог канала који је послужио да се Византинци умешају у међусобице на трновском двору. Јер, никако не би требало изгубити из вида, Иванко није одустао од свога плана мада је у међувремену севастократор Исак Комнин умро у заточеништву. Завереници су, такође,

---

[9] У овој оцени јединствени су и Успенски и Златарски. Уп. *Успенский*, Образование 175; *Златарски*, История III 96. Посебно о пореклу Петра и Асена в. *В. Златарски*, Потеклото на Петра и Асена, водачите на възстанието въ 1185. г., Списание на Бълг. Акад. на Наук. 45 (1933) 8—48.

[10] *Златарски*, История III 96 није у праву, бар по нашем мишљењу, када сматра да у овој фази историје другог бугарског царства тешко да су могли постојати односи између централне власти и бољарства. Штавише, још је неубедљивији његов закључак, исувише прожет романтичарским духом, како је немогуће да бољари праве завере против својих ослободилаца. Случајеви суревњивости и супарништва, наравно, не морају никако бити искључени у тек новонасталим државама, па ма како оне биле у успону.

[11] *Златарски*, История III 99—101 сасвим неосновано заверу и убиство Асена I пребацује на куманску партију међу бољарима. При том истиче да то никако није могла да учини бугарска бољарска партија при тако високом узлету националног духа. Незадовољство је, наставља Златарски, могло да проистекне једино из редова куманске бољарске партије, која је многобројним обећањима могла да привуче Иванка на своју страну. Златарски, штавише, у својој претпоставци иде толико далеко да сматра како је Иванко, у жељи да стекне присталице на двору, изабрао царичину сестру, обећавши јој да ће је узети за жену и учинити царицом Бугарске. Ова врло натегнута и крајње неубедљива претпоставка као да је у веома добру књигу Златарског доспела са страница неког сладуњавог историјског романа. Изненађује да један заиста изванредан познавалац византијских извора који их тумачи врло минуциозно, критикујући при том друге, често веома оправдано, на овоме месту изводи сасвим далекосежне и крајње тенденциозне закључке који немају никакве потврде у изворима.

[12] Chon. Historia 471 85—89. Да је севастократор Исак Комнин успоставио везу са бољарима који су били незадовољни владом Асена I и успео да на своју страну привуче Иванка веровао је још Успенски (Образование 174). Међутим, према овој доста разложној претпоставци резервисан је Златарски (История III 96) који истиче да је неизвесно одакле Успенски црпе вести да су Исак Комин и Иванко били у дослуху још раније док је севастократор боравио у Серу. Само је донекле оправдана ова опаска Златарског, који је изворе сјајно познавао, али нама се чини да то што је Исак Комнин умро пре убиства Асена I никако не искључује сасвим могућност да је претходно био у вези са Иванком.

у својим договорима предвиђали да, у случају да ствари не крену онако како су их они замислили, имају одступницу у ослањању на Византијско царство, а то ипак није могла бити произвољна импровизација него нешто далеко поузданије.[13] То, наравно, никако не искључује уверљиву претпоставку да су завереници преговарали тајно и са севастократором Исаком Комнином.[13a]

Вест о погибији Асена I и о заузимању Трнова од стране Иванка и његових присталица проширила се веома брзо по целој Бугарској. На радознало и прилично очекивано питање истраживача о томе да ли се том приликом Иванко прогласио за цара извори одговарају загонетним ћутањем, које ипак, бар се тако нама чини, пре сугерише негативан него позитиван одговор.[14] Претензије слављубивог бољара биле су сигурно усмерене на упражњени бугарски престо, а главни такмац могао му је тада бити, наравно, само Петар, који је боравио у Преславу.[15] Процењујући да је стрпљиво ишчекивање најбоља тактика, Петар, који је и иначе наводно увек заостајао у енергичности за млађим братом Асеном I и непрестано био у његовој сенци, није ништа озбиљније предузео како би угушио Иванкову побуну. С друге стране, ни Иванко није предузимао никакве даље кораке са циљем да овлада целом Бугарском, пошто је очекивао византијску помоћ, па је следствено томе само известио Алексија III о најновијим збивањима у Трнову.[16] Процењивао је, вероватно, да му сопствене снаге нису довољне за остварење планираног подухвата, па се зато усредсредио на чекање помоћи из ромејске државе. На тај начин су оба супарника, и Иванко и Петар, заузели истоветан став опрезног ишчекивања, рачунајући, свако за себе, да време које протиче ради управо за њега.

Новонастало стање створило је велике могућности за деловање византијске политике, неочекивано пруживши Алексију III лепу прилику да поврати из темеља пољуљани ауторитет ромејског царства и чак преокрене читаву ситуацију у своју корист. Колоплет догађаја неминовно је захтевао веома хитру и правовремену реакцију. До изражаја је, међутим, дошло потпуно одсуство василевсове одлучности који можда није имао довољно слуха да оцени ретку драгоценост указане прилике и једним потезом направи заокрет којим би сасвим поништио дотадашње поразе.

---

[13] Chon. Historia 470 69—72 саопштава да су завереници намеравали да се ослоне на Византију уколико би развој догађаја попримио за њих неповољан ток.

[13a] *Божилов*, Асеневци 33—34 нарочито инсистира, с правом чини нам се, на јаком византијском утицају на заверенике, односно на томе да је севастократор Исак Комнин одиграо веома важну улогу у тајним преговорима са Иванком.

[14] *Златарски*, История III 102 је, колико је нама познато, први упозорио на ову врло важну чињеницу. Реч је о чину који се могао очекивати јер су амбиције Иванка биле више него очигледне. При том, наравно, не верујемо да се све одиграло спонтано и сплетом неочекиваних околности, односно да је Иванко убио Асена I у самоодбрани, а потом морао да учини оно што је учинио.

[15] Чини се да после раздора међу браћом из 1193 (о томе в. напомену 34 у даљем тексту) Петар и Асен нису деловали заједно. Петар се повукао у Преслав, а у акцијама Бугара против Византије средином деведесетих година XII столећа учествовао је само Асен I. *Успенский*, Образование 174 иде чак дотле да сматра како су браћа међусобно поделила државу, тако да је у Трнову био Асен I, у Преславу Петар а, вероватно, у Проваду (Овеч) најмлађи брат Калојан.

[16] Chon. Historia 471 91—94. Из оклевања Иванка да настави започети подухват посредно се види да су Византинци били умешани у догађаје на трновском двору будући да је бугарски бољар очекивао помоћ ромејске војске.

Тако је енергична и брза акција овога пута изостала. Недостатак одрешитости код Алексија III побудио је и званичног историчара Никиту Хонијата, чије је казивање углавном уздржано и пуно обзира према василевсу кога засигурно негде у дубини душе није одвећ ценио, а чије је поступке често био склон да оправда, да бар на тренутак напусти стрпљиву увијђавност и изрекне ироничну опаску. Тако он саопштава, не без увредљивог призвука, да се Алексије III као пуж увукао у своју кућицу и није желео лично да крене према Бугарској.[17] После извесног оклевања византијски се цар, ипак, одлучио да према Трнову пошаље војску.[18] Али на њено чело није стао сâм већ је наименовао протостратора Манојла Камицу да предводи поход.[18a] Од свега, међутим, није било ништа јер се десило нешто што се у византијској војсци ипак није тако често дешавало. Наиме, када је требало да из Филипопоља наставе пут према бугарској граници, преплашени војници су једноставно отказали послушност одбијајући да иду у поход. При том су се позивали на многобројна горка искуства у ратовањима на овој страни последњих година када су порази постали правило, и то без изузетка. Видно деморалисани и неуверени у непобедивост ромејског оружја, захтевали су да се врате кућама. Да би жалосно стање у коме се налазила византијска војска достигло врхунац, случај се на истоветан начин поновио када је и сâм василевс повео још већу војску у помоћ побуњеном Иванку. Једноставно, војници су и Алексију III отказали сваку послушност, што је неславно сведочанство о спремности ромејске војске овога времена.

Прилично неочекивани ток који су узели догађаји ставио је Иванка пред нове и тешко решиве тешкоће. Изостала је византијска подршка са којом је бугарски бољар и те како рачунао и на коју је полагао велике наде. Ненадано је био доведен у ћорсокак пошто без помоћи са стране по свој прилици није био у стању да направи нешто озбиљније. Да ствар по њега буде још гора, два неуспела покушаја Византије да му прискочи у помоћ видно су поколебала његове присталице, па је Иванков положај у Трнову постајао све више несигуран и стешњен. Исти догађаји су, с друге стране, охрабрили противнике амбициозног бољара, па су ободрене присташе

[17] Ibid. 471 1—3. За разлику од похвалних слова која су писана и читана у пригодним случајевима после неких значајнијих догађаја, а у којима је Никита Хонијат исказивао много похвала Алексију III, па и после половичних успеха или чак неуспеха, у својој историји писаној знатно доцније могао је слободније да изражава своје мишљење. И тада, међутим, само каткад провири понека заједљива упадица или замерка упућена Алексију III.

[18] *Златарски*, История III 103 правда василевсово оклевање и непредузимљивост опасношћу која је у то време претила од немачког цара Хенрика VI. То је, ипак, само делимично оправдање за неодлучност василевса. Да су за Византију несугласице са амбициозним немачким владарем биле веома тешко бреме, чињеница је која не подлеже било каквој сумњи. Нама се чини, међутим, да су те потешкоће ма колико велике и непријатне биле ипак прилично удаљене и још без стварне могућности да постану горуће. Другим речима, оне нису могле битније да утичу на прилично резервисан став Царства према суседној Бугарској. По среди је, изгледа, било једно сасвим друго питање које се тицало уопште спремности Византије да у том тренутку искористи за њу повољан и изненадан сплет околности и догађаја на трновском двору. Збивања која су потом уследила показала су да није била у стању да их искористи за своје циљеве. Тој очигледној немоћи треба, наравно, придодати и недовољну предузимљивост Алексија III.

[18a] О неуспелом походу Манојла Камице на Бугарску извештава нас Никита Хонијат. Cf. Chon. Historia 471 1—12.

убијеног Асена I својим прикупљањем запретиле да га угрозе. Стога је препредени великаш, предосетивши блиску опасност, тајно напустио Трново и пребегао византијском цару, код кога је потражио и добио жељено уточиште.[19] Немогуће је тачно установити колико је Иванко држао Трново али је то свакако било релативно кратко време, можда око два месеца. Пошто се све одигравало 1196, може се претпоставити са великом сигурношћу да је бугарски бољар доспео у Цариград последњих месеци исте 1196. године.[20] Иванково бекство на византијски двор искористио је Петар, чија се тактика опрезног ишчекивања овога пута показала исправном. Трново му је широм отворило своје капије па се убрзо учврстио на бугарском престолу. Тиме је завршена једна фаза у односима Византије и Бугарске. Иванко је морао да се бар на извесно време одрекне својих великих амбиција које су сезале чак до круне владара другог бугарског царства.

На цариградском двору Алексије III је веома благонаклоно примио Иванка, указавши му почасти какве се ретко чине једном туђинцу. То гостољубље, наравно, није било плод милосрђа и брижног старања за једног пребега који је изгубио своју отаџбину, већ је недвосмислено и јасно било руковођено сасвим одређеном политичком рачуницом. Нема сумње да је Алексије III са Иванком имао веома замашне планове који су, у својим најсмелијим оквирима, сезали чак дотле да га види на трновском престолу, чиме би решио једно од горућих спољнополитичких питања.[21] Увео је бугарског пребега у врхове византијске дворске аристократије и обасуо га богатим даровима тако да по богатству и почастима није заостајао за другим угледним великашима на цариградском двору. Као врхунац Иванку је било дозвољено да носи василевсово име Алексије, што показује колике је наде византијски цар полагао у свог помало неочекиваног госта. У жељи да бугарског бољара ороди са владарском кућом Анђела, Алексије III је планирао да га ожени својом унуком Теодором.[22] Не треба губити из вида да је један зет Алексија III од пре неколико месеци већ седео на престолу суседне српске државе. Реч је, наравно, о великом жупану Стефану Немањићу, који је био ожењен василевсовом ћерком Евдокијом.[23] На тај начин византијски цар је желео да као владаре северних ромејских суседа види своје зетове, чиме би све несугласице и трвења разрешио далеко лакше и елегантније него што су

[19] Ibid. 472 13—19.

[20] Хронологија убиства Асена I, а то је била 1196. година, ван сваке је сумње пошто произилази и из редоследа казивања Никите Хонијата, а такође из врло прецизног податка Георгија Акрополита. Chon. Historia 469 35—36 каже да се то одиграло мало после похода Бугара на Сер, који је био 1196. године. Acrop. 20—21 23—5 одлучно саопштава да је Асен I царевао девет година. *Златарски*, История III 91 указао је с пуним правом на ову хронологију која је сасвим прихваћена.

[21] *Успенский*, Образование 176 изнео је претпоставку, која је по нашем мишљењу потпуно оправдана, како је жеља Алексија III била да Иванка попне на бугарски престо.

[22] Теодору, кћи севастократора Исака Комнина и василевсове ћерке Ане, обећавао је Иванку њен отац (Chon. Historia 471 85—89) док је још био жив у бугарском ропству, о чему је већ било речи у основном тексту. То би на неки начин значило да овај податак (Ibid. 473 50—55) може да оснажи претпоставку према којој је севастократор Исак Комнин био у дослуху са Иванком и завереницима у Трнову.

[23] О Евдокији в. *Ласкарис*, Принцезе 7—37. За датирање брака између Стефана Немањића и Едвокије уп. *Б. Ферјанчић*, Када се Евдокија удала за Стефана Немањића? Зборник Филозофског факултета VIII-1, Београд 1964, 217—224.

то били заморни и потпуно неизвесни ратни походи којима је прибегавао само у крајњој невољи и без икаквог одушевљења. Како је, међутим, Теодора била тек четворогодишња девојчица, читава ствар са венчањем морала је бити одложена. Али Иванко, који је тада био у напону физичке снаге, стасит и мужеван, загледао се у Теодорину мајку, удовицу севастократора Исака Комнина, Ану, зрелу жену у расцвату лепоте, залажући се за брак са њом.[24] Ту своју жељу изразио је прилично сировом параболом, коју је Никита Хонијат забележио са злурадом пакошћу и достојанственим презиром, у жељи да подвуче Иванково варварско порекло и нецивилизованост сточарске средине из које је овај долазио. У тој ласцивној опасци распојасани бољар замерио је што су му понудили јагње које се још храни млеком када је већ ту зрела овца.[25] Треба напоменути да Никита Хонијат ипак доста објективно описује Иванка, не прећуткујући његове непобитне способности као ни изузетну проницљивост. Подвлачи, такође, да је то био човек сурових црта и грубог карактера, а онда са хладним презиром и надменошћу истиче његове варварске особине, тврдоглавост и пргавост, које није ублажио ни боравак међу Ромејима. И, заиста, импонује на неки начин тврдокорна жилавост варварина, захваљујући којој је Иванко остао неосетљив и отпоран према благотворном цивилизаторском утицају византијске престонице, не изменивши своје манире и навике ни у тако надмоћној и рафинираној средини каква је била она на цариградском двору. Можда је томе узрок, између осталог, и чињеница да је бугарски великаш ипак сувише кратко боравио у Византији да би променио неке своје навике.

Да је био изузетно вичан ратовањима и да стога наде које је у њега полагао Алексије III нису биле без основе, Иванко је показао у више наврата заједно ратујући уз василевса. Пошло му је за руком оно што никако није успевало византијским војсковођама, а то је било враћање одавно поремећене равнотеже на фронту према другом бугарском царству. Учинио је крај непријатним упадима Бугара и Кумана који су претходних година задавали Византијском царству велике главобоље на подручјима Тракије и Македоније.[26] Последица оваквих успеха било је Иванково наименовање за главног заповедника целокупне војске која је ратовала против Бугара, односно постављање за управника области Филипопоља.[27] Наименовање на овако важно и веома осетљиво место пока-

---

[24] *Wolff*, Empire 188 погрешно сматра да је Иванко био ожењен удовицом севастократора Исака Комнина.

[25] Chon. Historia 473 55—59. Уп. *Златарски*, История III 109.

[26] Chon. Historia 473 64—68 саопштава да пустош која је владала у Тракији и Македонији сведочи о страхоти пљачкања и пустошења куманских и бугарских одреда боље него било какви натписи и историја.

[27] Ibid. 509 23—24. За област Филипопоља Никита Хонијат користи термин епархија (ἐπαρχία). Неки научници сматрају да се под тиме подразумева тема. Уп. *Васиљевский*, Критические заметки 204; *Т. Влахос*, Ἡ ἱστορία τῆς Φιλιππουπόλεως κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, Солун 1972, 99. И приређивач најновијег издања историје Никите Хонијата, Ван Дитен, сматра да се под тим термином подразумева тема. Cf. Chon. Historia II 92. Не може бити речи, наравно, о теми у класичном значењу тога појма из времена средњовизантијске епохе, пошто је за овај период краја XII столећа карактеристично цепање и уситњавање тема. На тај начин Царство је било подељено на веома мале теме са по једним градом као центром. Уп. *Љ. Максимовић*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972, 21. Стога бисмо се радије одлучили да израз епархија који користи Никита Хонијат схватимо у нешто општијем смислу као област, а не као прецизан технички термин.

зивало је колико је надање Алексије III полагао у бугарског бољара. Без имало претеривања може се рећи да је Иванко у области Филипопоља имао велика овлашћења држећи у својим рукама целокупну власт, како војну тако и цивилну.[28] За кратко време успео је да препороди положај Византије у овим подручјима и преокрене распоред снага у односу на Бугарску. Тако је из крајње дефанзиве Царство прешло чак и у лагану офанзиву. Очигледно је да енергичност и снага нису недостајали бугарском бољару, будући да је из корена изменио ситуацију на ратишту, успешно ратујући против својих сународника.[29] За руком му је пошло да област Филипопоља претвори у чврсту брану према Бугарима и тако византијском цару и уопште држави Ромеја донесе толико прижељкивано олакшање на овој страни.

По својој непокорној природи, међутим, која је била властољубива и непријемчива за било какво туторство, а којој је ромејска држава заувек остала туђа и далека, Иванко никада није могао постати искрени анђео-чувар византијских граница. Сигурно је потајно, још за боравка у Цариграду, сневао о независности и ковао планове како да самостално влада, при чему је пријатељство и наклоност василевса требало да му послужи као одскочна даска за остварење тих снова. Околност да је био потпуни господар поверене му области, оштроумни и грамзиви бољар искористио је за своје планове чијем је извршавању приступио лагано, али стога не мање систематски и доследно. У почетку је то чинио помало прикривено, трудећи се да тим поступцима навуче образину бриге и старања за сигурност византијске области и Филипопоља која му је била поверена. Обновио је нека стара утврђења а истовремено подигао и нека нова, углавном на северним падинама средњих Родопа. Међу новоподигнутим тврђавама најважнија је била Кричим.[30] Стварање овог моћног и готово неприступачног фортификационог система разоткрива нам праве Иванкове намере, премда је утврде вероватно подизао уз образложење што бољег чувања византијских граница. Желео је да учврсти своје позиције и неосетно припреми терен за планирано отпадништво. Истовремено је у своју службу све више почео да прима саплеменике и да их штедро награђује. Поменути поступци, међутим, нису промакли неким људима у Цариграду који му ионако нису били превише наклоњени и нису имали поверења у њега. Подозрење људи из василевсове околине, које се доцније показало као сасвим оправдано, било је резултат не само далековидости и проницљивости већ је било помешано и са пакосном суревњивошћу због брзог уздизања једног туђинца. У Византији су, наравно, постојале аристократе којима се није допадала василевсова претерана наклоност према сумњивом придошлици из Бугарске. Алексије III је, међутим, остајао глув на њихова душебрижна упозорења о неискре-

---

[28] Тај се закључак намеће из одељка у делу Никите Хонијата у коме се каже да је Иванко иступао као господар тамошњих области (Chon. Historia 509 24—29) а и из његових поступака када је приликом изграђивања јаког фортификационог система у Родопима у своју службу примао углавном своје сународнике.

[29] И званични византијски историчар Никита Хонијат пун је хвале на рачун Иванка. Cf. Chon. Historia 473 60—68.

[30] *Asdracha*, Rhodopes 168 користећи овај податак Никите Хонијата (Chon. Historia 512 78—79) истиче да је тврђаву Кричим подигао бољар Иванко крајем XII столећа. У историји другог бугарског царства ова је тврђава имала важну улогу будући да је била смештена на добром стратегијском месту.

ности лукавог бољара, па је њихов предлог да опозове Иванка глатко одбио. При том је одобравао све Иванкове поступке, обасипао га нештедимице поклонима и испуњавао му све жеље. И, заиста, ојачавање фортификационог система у Родопима могло се схватити и као разборита предострожност, али је регрутовање неромејског живља ипак било мач са две оштрице. Василевс је, чини се, био под снажним утиском војних успеха вештог бугарског великаша који је муњевито преокренуто ситуацију на бугарском ратишту, а можда је велике наде полагао и у предвиђени брак своје унуке Теодоре и Иванка.[31] Стога је савете своје најближе околине примао са упорном незаинтересованошћу, премда су били прилично умесни и засновани на разумној чињеници да неко ко је до недавно толико мрзео Ромеје не може тако брзо да се измени.

Гласине о неповерењу појединих људи из највиших цариградских кругова према Иванку допрле су, по свој прилици, и до самог бољара. Он је морао схватити да га Ромеји никада неће искрено прихватити као свога, премда то, ипак, није било пресудно за доношење одлуке о отпадништву од Византијског царства.[32] Штавише, наш је утисак да Иванко није много полагао на наклоност Ромеја. Уосталом, намера да се одметне била је рођена много раније сазревајући у његовим плановима дуже времена, док је поменуто неповерење могло само још више да га учврсти у донесеној одлуци и да му пружи извесно оправдање, не толико неопходно када је Иванко у питању. Да је одлука о одметању донета раније посредно се може закључити из његових претходних мера срачунатих на јачање фортификационог система у Родопима. Није баш лако одгонетнути какве су тачно биле Иванкове амбиције, али нам се ипак чини да је у времену које је непосредно претходило одметању од Византије био по страни оставио, можда само на извесно време, претензије да постане бугарски цар. Пошто се показало да му положај византијског управника области Филипопоља није испуњавао све жеље, можда се може претпоставити да је имао намеру да образује некакву творевину која би била независна и непотчињена како у односу на Византију тако и у односу на друго бугарско царство.[33]

---

[31] *Златарски*, История III 111—112 сматра да је предстојећи брак између бугарског бољара и василевсове унуке био несумњива залога Иванкове лојалности за Алексија III. *Hoffmann*, Rudimente 53 такође мисли да се византијски цар поуздавао у тај брак.

[32] *Hoffmann*, Rudimente 93 са правом подвлачи да је Иванко морао бити свестан како би у Византији увек био туђинац према коме би се гајило подозрење. Сматрамо, с друге стране, да ипак нема места недоумици о томе да ли се тек тада Иванко решио на раскид са Византијом или је та одлука била донета већ раније. Нама се чини да је далеко ближе истини ова друга претпоставка, а да је подозрење неких људи из цареве околине било ипак од другостепеног значаја за одлуку бугарског бољара, и можда је њу само убрзало.

[33] Сматрамо да су амбиције Иванка могле сезати само до образовања територије којом би владао мислимо и од Византије и од Бугарске, или евентуално од круне трновског цара. Стога мислимо да се не би смео буквално схватити део похвалног слова које је у лето 1200. Никита Хонијат држао у част Алексија III а у коме беседник каже да је Иванко, који се до јуче облачио и обувао у овнујску и волујску кожу, маштао о пурпурној одећи и црвеним ципелама. Cf. Chon. Orationes 60 26—27. Иванко није могао, ипак, претендовати на цариградски престо. Нешто више о самом говору и његовој детацији cf. *Dieten*, Erläuterungen 96—105.

У међувремену је у суседној Бугарској дошло до значајних промена. Показало се да незадовољни бољари нису мировали ни после Петровог учвршћивања на власти, тако да се ни издалека нису утишале унутрашње несугласице и трвења. Да хаотично стање није успео да среди ни Петар, показало се веома брзо и поново на врло окрутан начин.[34] Попут Асена I, и он је пао као жртва атентата, па је у нередима који су потом настали власт преузео најмлађи од тројице браће Калојан. Две крваве завере у којима су страдала његова браћа сурово су га упозориле да је за њега кључно питање сређивање унутрашњих прилика, чему се одано и са пуно енергије посветио.[35] То је, наравно, значило и извесну резервисаност у погледу војних акција против Византије, тако да је за неко време дошло до осеке бугарских упада у Тракију и Македонију, толико учесталих последњих година. Тиме су и задаци Иванка у области Филипопоља били умногоме олакшани последицама збивања у Бугарској. Можда је, с друге стране, појачана бугарска уздржаност у то време била делимично проузрокована чињеницом да је бедем према Византији бранио способни бољар. Не искључујемо претпоставку да је учвршћивање Калојана на трновском престолу утицало да Иванко одустане од претензија на бугарску круну процењујући да против себе има моћнијег противника, а те је претензије оставио можда само по страни, чекајући евентуално нека за њега срећнија времена.

Изрази неповерења и подозривости у Иванка, као и слутње да је његова оданост византијском цару у најмању руку непоуздана и сумњива, о чему су Алексију III говорили неки људи из његове околине, убрзо су се показале тачнима. Почетком 1199. се бугарски великаш, а у то време управник области Филипопоља, отворено одметнуо од цара Ромеја.[36] Овим чином показао је како је угледу и високом положају које је стекао у Византији претпоставио несигурну и неизвесну судбину обласног господара. Само су врло крупни разлози могли да наведу Иванка

---

[34] *Каждан*, Освобождение 131 позивајући се на говоре двојице византијских беседника, Сергија Коливе и Георгија Торника, упозорава да је због зближавања са Ромејима Петар био компромитован у очима Бугара. Неповерење према њему није престало ни после доласка на трновски престо. Због Петровог приближавања Ромејима, иначе, дошло је 1193. и до раздора међу браћом. Хронологија тих догађаја била је спорна али је недоумицу по свој прилици разрешио *A. Každan*, La date de la rupture entre Pierre et Asen (vers 1193), Byz. 35 (1965) 167—174.

[35] *Златарски*, История III 106 сматра да се Калојан релативно лако докопао трновског престола пошто се претходно споразумео са куманском бољарском партијом, а и оженио Куманком. Нама се чини да је његова теза о куманској бољарској партији помало претерана.

[36] И овај догађај изазива извесну хронолошку недоумицу као уосталом и многи у последњим годинама XII столећа а о којима пише Никита Хонијат. У литератури наилазимо чак на четири различита датирања,1197, 1198, 1199. и 1200. годину. *Васильевский*, Критические заметки 207 сматра да је до одметања Иванка дошло 1197. године. *Златарски*, История III 112—113 мисли да је то преурањено датирање и залаже се за 1198. годину, што прихватају: *Дуйчев*, Проучвания 93; *Каждан*, Освобождение 132; *Asdracha*, Rhodopes 59, 169, 234; История на България III 131 (*Б. Примов*). Нешто другачију хронологију, према којој је до одметања бугарског бољара дошло 1199, срећемо у радовима: Историја народа Југославије I 343 (*Б. Графенауер — Т. Томоски*); *Brand*, Byzantium 130; *Влахос*, о. с. 100; *Hoffmann*, Rudimente 53. И најзад, још се својевремено за 1200. као годину Иванковог отпадништва залагао Ф. Делгер (Regesten II 1655) али је Ч. Бранд (Byzantium 348 n. 24) истакао како Делгер није само погрешио у датирању већ је и Иванка заменио са Калојаном, пошто Никита Хонијат јасно каже да је византијско посланство ишло побуњеном Иванку. Аутор најновијег издања Никите Хони-

ности лукавог бољара, па је њихов предлог да опозове Иванка глатко одбио. При том је одобравао све Иванкове поступке, обасипао га нештедимице поклонима и испуњавао му све жеље. И, заиста, ојачавање фортификационог система у Родопима могло се схватити и као разборита предострожност, али је регрутовање неромејског живља ипак било мач са две оштрице. Василевс је, чини се, био под снажним утиском војних успеха вештог бугарског великаша који је муњевито преокренуо ситуацију на бугарском ратишту, а можда је велике наде полагао и у предвиђени брак своје унуке Теодоре и Иванка.[31] Стога је савете своје најближе околине примао са упорном незаинтересованошћу, премда су били прилично умесни и засновани на разумној чињеници да неко ко је до недавно толико мрзео Ромеје не може тако брзо да се измени.

Гласине о неповерењу појединих људи из највиших цариградских кругова према Иванку допрле су, по свој прилици, и до самог бољара. Он је морао схватити да га Ромеји никада неће искрено прихватити као свога, премда то, ипак, није било пресудно за доношење одлуке о отпадништву од Византијског царства.[32] Штавише, наш је утисак да Иванко није много полагао на наклоност Ромеја. Уосталом, намера да се одметне била је рођена много раније сазревајући у његовим плановима дуже времена, док је поменуто неповерење могло само још више да га учврсти у донесеној одлуци и да му пружи извесно оправдање, не толико неопходно када је Иванко у питању. Да је одлука о одметању донета раније посредно се може закључити из његових претходних мера срачунатих на јачање фортификационог система у Родопима. Није баш лако одгонетнути какве су тачно биле Иванкове амбиције, али нам се ипак чини да је у времену које је непосредно претходило одметању од Византије био по страни оставио, можда само на извесно време, претензије да постане бугарски цар. Пошто се показало да му положај византијског управника области Филипопоља није испуњавао све жеље, можда се може претпоставити да је имао намеру да образује некакву творевину која би била независна и непотчињена како у односу на Византију тако и у односу на друго бугарско царство.[33]

---

[31] *Златарски*, История III 111—112 сматра да је предстојећи брак између бугарског бољара и василевсове унуке био несумњива залога Иванкове лојалности за Алексија III. *Hoffmann*, Rudimente 53 такође мисли да се византијски цар поуздавао у тај брак.

[32] *Hoffmann*, Rudimente 93 са правом подвлачи да је Иванко морао бити свестан како би у Византији увек био туђинац према коме би се гајило подозрење. Сматрамо, с друге стране, да ипак нема места недоумици о томе да ли се тек тада Иванко решио на раскид са Византијом или је та одлука била донета већ раније. Нама се чини да је далеко ближе истини ова друга претпоставка, а да је подозрење неких људи из цареве околине било ипак од другостепеног значаја за одлуку бугарског бољара, и можда је њу само убрзало.

[33] Сматрамо да су амбиције Иванка могле сезати само до образовања територије којом би владао мислимо и од Византије и од Бугарске, или евентуално од круне трновског цара. Стога мислимо да се не би смео буквално схватити део похвалног слова које је у лето 1200. Никита Хонијат држао у част Алексија III а у коме беседник каже да је Иванко, који се до јуче облачио и обувао у овнујску и волујску кожу, маштао о пурпурној одећи и црвеним ципелама. Cf. Chon. Orationes 60 26—27. Иванко није могао, ипак, претендовати на цариградски престо. Нешто више о самом говору и његовој детацији cf. *Dieten*, Erläuterungen 96—105.

У међувремену је у суседној Бугарској дошло до значајних промена. Показало се да незадовољни бољари нису мировали ни после Петровог учвршћивања на власти, тако да се ни издалека нису утишале унутрашње несугласице и трвења. Да хаотично стање није успео да среди ни Петар, показало се веома брзо и поново на врло окрутан начин.[34] Попут Асена I, и он је пао као жртва атентата, па је у нередима који су потом настали власт преузео најмлађи од тројице браће Калојан. Две крваве завере у којима су страдала његова браћа сурово су га упозориле да је за њега кључно питање сређивање унутрашњих прилика, чему се одано и са пуно енергије посветио.[35] То је, наравно, значило и извесну резервисаност у погледу војних акција против Византије, тако да је за неко време дошло до осеке бугарских упада у Тракију и Македонију, толико учесталих последњих година. Тиме су и задаци Иванка у области Филипопоља били умногоме олакшани последицама збивања у Бугарској. Можда је, с друге стране, појачана бугарска уздржаност у то време била делимично проузрокована чињеницом да је бедем према Византији бранио способни бољар. Не искључујемо претпоставку да је учвршћивање Калојана на трновском престолу утицало да Иванко одустане од претензија на бугарску круну процењујући да против себе има моћнијег противника, а те је претензије оставио можда само по страни, чекајући евентуално нека за њега срећнија времена.

Изрази неповерења и подозривости у Иванка, као и слутње да је његова оданост византијском цару у најмању руку непоуздана и сумњива, о чему су Алексију III говорили неки људи из његове околине, убрзо су се показале тачнима. Почетком 1199. се бугарски великаш, а у то време управник области Филипопоља, отворено одметнуо од цара Ромеја.[36] Овим чином показао је како је угледу и високом положају које је стекао у Византији претпоставио несигурну и неизвесну судбину обласног господара. Само су врло крупни разлози могли да наведу Иванка

---

[34] *Каждан*, Освобождение 131 позивајући се на говоре двојице византијских беседника, Сергија Коливе и Георгија Торника, упозорава да је због зближавања са Ромејима Петар био компромитован у очима Бугара. Неповерење према њему није престало ни после доласка на трновски престо. Због Петровог приближавања Ромејима, иначе, дошло је 1193. и до раздора међу браћом. Хронологија тих догађаја била је спорна али је недоумицу по свој прилици разрешио *A. Každan*, La date de la rupture entre Pierre et Asen (vers 1193), Byz. 35 (1965) 167—174.

[35] *Златарски*, История III 106 сматра да се Калојан релативно лако докопао трновског престола пошто се претходно споразумео са куманском бољарском партијом, а и оженио Куманком. Нама се чини да је његова теза о куманској бољарској партији помало претерана.

[36] И овај догађај изазива извесну хронолошку недоумицу као уосталом и многи у последњим годинама XII столећа а о којима пише Никита Хонијат. У литератури наилазимо чак на четири различита датирања,1197, 1198, 1199. и 1200. годину. *Васильевский*, Критические заметки 207 сматра да је до одметања Иванка дошло 1197. године. *Златарски*, История III 112—113 мисли да је то преурањено датирање и залаже се за 1198. годину, што прихватају: *Дуйчев*, Проучвания 93; *Каждан*, Освобождение 132; *Asdracha*, Rhodopes 59, 169, 234; История на България III 131 (*Б. Примов*). Нешто другачију хронологију, према којој је до одметања бугарског бољара дошло 1199, срећемо у радовима: Историја народа Југославије I 343 (*Б. Графенауер — Т. Томоски*); *Brand*, Byzantium 130; *Влахос*, о. с. 100; *Hoffmann*, Rudimente 53. И најзад, још се својевремено за 1200. као годину Иванковог отпадништва залагао Ф. Делгер (Regesten II 1655) али је Ч. Бранд (Byzantium 348 n. 24) истакао како Делгер није само погрешио у датирању већ је и Иванка заменио са Калојаном, пошто Никита Хонијат јасно каже да је византијско посланство ишло побуњеном Иванку. Аутор најновијег издања Никите Хони-

да се одважи на овај, ипак, веома рискантан корак којим је крочио у несигурну будућност. Учинио је то, наравно, по својој вољи пошто су тако били усмерени његови планови, како је већ било речено, а никако због неке присиле. Читав подухват, додуше, предузео је ослањајући се помало на трновског цара, што Никита Хонијат сасвим одређено и каже у својој историји, али никако зато да би постао потчињен њему и био у његовој служби. Споразум са Калојаном Иванко је схватао као неоп-ходно полазиште и нужну етапу на свом путу ка давно замишљеном циљу потпуног осамостаљивања. Ни за један тренутак, засигурно, није могао заборавити да је лично убио Калојановог брата, Асена I, те да му стога бугарски цар вероватно никада неће постати до краја искрен и поуздан савезник. И Иванково стално мењање стране, јер не треба испустити из вида да је доцније поново дошао василевсу, сведочи јасно да није имао намеру да буде потчињен ни једном од два љута противника, како Византији тако ни Бугарској. Зато је и мењао страну из користољубивих разлога, како је то ишло у прилог остваривању независности подручја којима је владао. И ово приклањање Калојану, дакле, било је резултат процене да ће се на тај начин успешније одвијати замишљени подухват. У то време и Калојану су били потребни добри односи и споразум са Иванком будући да је још увек морао да разрешава унутрашње неприлике, а родопски великаш је већ био такмац кога је требало поштовати. Са том чињеницом је и проницљиви бољар, наравно, спретно рачунао. И, што је такође врло важно, никако не треба превидети да је још пре његовог одметања већ био започео сличан покрет другог обласног господара у подручјима југозападно од Иванкових територија, покрет чији је повољан развој могао само да инспирише на сличне подухвате. Реч је, наравно, о акцији Добромира Хрса која је могла увелико да осоколи родопског великаша.[37]

Вест о Иванковим одметању стигла је у Цариград управо у време када су привођене крају свадбене свечаности царевих ћерки које су биле удовице па су се сада поново удавале, Ирина за Алексија Палеолога а Ана, претходно запала за око бугарском бољару, за Теодора Ласкариса.[38]

јата Ван Дитен сматра, међутим, да се Иванкова издаја збила тек у рано пролеће 1200.
године. Cf. Chon. Historia 508, 511 sq. Одлучујући се за 1199. годину имали смо у виду,
пре свега, читав сплет догађаја везаних за борбу Византије против Иванка и Добро-
мира Хрса (за хронологију сукоба са Добромиром Хрсом в. напомену 20 у следећем
одељку овога поглавља). Чини нам се мало вероватним да се Иванко осамосталио
1198. када је и вођен први поход протих њега, а да су онда прошле читаве две године
па је тек 1200. покренут други поход који се за Византију завршио успешно. Царство
није могло толико дуго да подноси у најближем суседству тако опасног супарника
који му је пресекао важне копнене комуникације са континенталном Грчком и у правом
смислу речи постао кост у грлу. Из тог разлога отпада као могућност и 1197. година.
Што се тиче 1200. године, чини нам се да је такво датирање неприхватљиво пошто би
то значило да су се у само неколико месеци одиграли сви догађаји око Иванковог одме-
тања што је, ипак, тешко остварљиво. Са тих разлога определили смо се за 1199. годину,
имајући при том у виду и хронологију догађаја око покрета Добромира Хрса.

[37] О Добромиру Хрсу биће речи, наравно, у следећем одељку овога поглавља.
Према нашем мишљењу Хрс је 1198. године успешно одолео византијском походу.
О датирању тог похода в. напомену 20 следећег поглавља.

[38] Ирина, најстарија од три ћерке Алексија III, била је удата за Андроника Кон-
тостефана, а најмлађа Ана била је удовица севастократора Исака Комнина, док је
средња кћи Евдокија у ово време била на српском двору, удата за великог жупана
Стефана Немањића. Cf. *Cognasso*, Un imperatore bizantino 288; *Златарски*, История
III 115 н. 1. Наравно, претпоставити да се Иванко одметнуо због тога што се Ана, којом
је желео да се ожени, сада удала за Теодора Ласкариса, било би ипак претерано.

Василевс, пошто му је покварено славље, био је присиљен да брзо реагује и новопечене зетове одмах баци у ватру шаљући их у поход против опасног бољара. Уз њих је ишао и протостратор Манојло Камица, познати византијски војсковођа и учесник многобројних ратних похода.[39] Претходно је, међутим, Алексије III ипак покушао да мирним путем разреши новонасталу невољу па је Иванку послао једног евнуха који је требало да превртљивог великаша подсети на царева доброчинства и одврати га од предузетог подухвата.[40] Овај се покушај, међутим, завршио потпуним неуспехом, па је убрзо византијска војска кренула против побуњеног Иванка. Пошто је оценио да би било прилично неразумно упустити се у отворени сукоб са овако јаким ромејским снагама, проницљиви бугарски бољар прибегао је тактичком повлачењу склањајући се у сигурну неприступачност родопских планина. Византинци су га упорно и енергично гонили али без неког опипљивог резултата. Они су, додуше, успели да освоје неколико тврђава које су припадале Иванку, неке покоривши силом оружја а неке су им се споразумно предале. Међу заузетим тврђавама Кричим је била најзначајнија. Упркос иницијативи и поменутим освајањима Ромеји су још увек били далеко од одлучујућег успеха. Штавише, препреденом бољару пошло је за руком да постигне огроман успех постављањем замке у коју су Византинци несмотрено упали. Спретни бољар је, наиме, наредио да се једна група заробљених Ромеја, заједно са богатим пленом који су чинила многобројна грла крупне стоке, упути Калојану као израз лојалности трновском цару са којим је претходно Иванко склопио споразум. При том се бугарски бољар побринуо да се читав маневар изведе тако да не измакне пажњи Византинаца. И, заиста, на вест о покрету Иванкових људи, о чему је извидница јавила, Манојло Камица је журно кренуо из Ватрахокастрона, где је био улогорен са делом војске, према Вактуниону. Војницима је наредио да јурну у пљачку плена а са̂м је, не предосећајући опасност, поносно јахао на коњу, посматрајући како се успешно одвија акција. Са својом војском Иванко је, међутим, опколио Ромеје и потпуно их поразио, многобројне заробивши а међу њима и самог протостратора.[41]

Овај је догађај сасвим преокренуо ситуацију у Иванкову корист, поништивши претходне успехе Византинаца и погубно делујући на борбени морал ромејске војске. Прилично деморалисани Ромеји ограничили су се углавном на боравак у ближој околини Филипопоља, не показујући никакве смелије амбиције. Њихово резервисано држање вешто је искористио Иванко па је повратио све тврђаве које је донедавно држао. Али властољубиви великаш, чији су апетити у међувремену порасли, будући да је у знатној мери био осокољен сјајном победом, продужио је са освајањем ромејских територија. Колико је снажан замах имала његова противофанзива најубедљивије је показивала пространост области које

---

[39] О протостратору Манојлу Камици више ће бити речи у трећем одељку овога поглавља.

[40] *Brand*, Byzantium 130 претпоставља да би то могао бити паракимомен Георгије Инеот.

[41] Chon. Historia 512 85—513 14 подробно описује лукаву замку коју је препредени бољар припремио Ромејима, и у коју је несмотрено упао протостратор Манојло Камица. Ватрахокастрон (Жабља тврђава) налази се на путу између Кричима и Баткуна, у близини данашњег села Брацигова. В. *Дуйчев*, Проучвания 93; *Asdracha*, Rhodopes 168—169.

је успео да заузме. У највећој мери усмерене према југу, ове успешне акције су под власт бугарског бољара довеле области које су се на исток протезале до Ксантије и чак Мосинопоља, а на запад сезале су до Пангејске горе. Ратоборном обласном господару пошло је за руком да избије на обалу Егејског мора, дошавши надомак Абдере.[42] Уз то, Иванко је посео и важну област Смољана.[43] Практично то је значило да је предузимљиви великаш загосподарио прилично великом територијом која је обухватала Родопе и централну Тракију, протежући се на запад до Струме а на исток скоро до Марице.[44] На тај начин Иванко је пресекао копнене путеве који су повезивали Цариград и византијске провинције континенталне Грчке, што је податак чију важност није потребно нарочито истицати. Положај који су заузимале новоосвојене земље моћног обласног господара, у ствари њихова близина виталним тачкама ромејске државе, учинио је енергичног бољара у овом тренутку опаснијим супарником државе Ромеја него што је то било чак и друго бугарско царство.[45] У исто време, међутим, за Иванка је то био мач са две оштрице.

У сачуваном изворном материјалу нема никаквих сведочанстава о устројству власти на територијама које је посео бугарски великаш. Савременик тих збивања, Никита Хонијат, бележи само да је Иванко са ромејским живљем поступао веома окрутно. Неке је убијао а неке заробљавао па потом за њих тражио откупнину. Његова мржња према Ромејима понекад је нарастала до чудовишних размера, завршавајући се тако што их је на својим распојасаним гозбама брутално секао на комаде.[46] Далеко благонаклонији став заузимао је према својим сународницима, чији број, нарочито у Родопима, па чак и у јужнијим областима које су одувек биле византијске, није био мали.[47] Податак о значајном уделу словенског живља на подручју које је држао Иванко веома је битан. Прилично моћна етничка компонента његових саплеменика, којој је смишљеном политиком давао предност над ромејским становништвом, обезбеђујући тако њихово расположење и евентуалну привrженост за себе, могла је бити јако упориште и добра залога његове власти. Када се узму у обзир поменуте демографске прилике, повезане са политиком коју је спроводио Иванко, одмах бива јаснији и схватљивији његов муњевити успех, будући да је расположење поданика био важан, мада не и одлучујући, чинилац за подухвате свих обласних го-

[42] Chon. Historia 513 18—23. Овај податак Никите Хонијата, наравно, није измакао пажњи истраживача који су га врло често цитирали. В. *Златарски*, История III 132; *Brand*, Byzantium 131; *Hoffmann*, Rudimente 54. Топоними Мосинопољ, Ксантија и Пангејска гора веома су познати, док је Абдера стари назив за средњовековни Полистилион а данашњу Болустру. Cf. *Asdracha*, Rhodopes 96.

[43] О области Смољана биће више речи у четвртом одељку овога поглавља које је посвећено Јовану Спиридонакису.

[44] *Brand*, Byzantium 131; *Hoffmann*, Rudimente 54.

[45] Chon. Historia 513 28—31 истиче да је Иванко био далеко најопаснији од свих претходних отпадника. *Hoffmann*, Rudimente 95 сматра како би Иванкова творевина, да је дуже остала, била велика опасност за Византијско царство.

[46] Chon. Historia 513 28—31. Уп. *Златарски*, История III 132.

[47] *Asdracha*, Rhodopes 59 упозорава да је знатна присутност бугарског живља посведочена и у области око Мосинопоља. Штавише, у својој претпоставци она иде чак дотле да сматра како се на основу неких индиција може сматрати да се етнички састав овога подручја није много разликовао од оног у области Филипопоља.

сподара. Из византијског угла посматране, све поменуте околности које су ишле на руку бугарском бољару никако нису погодовале Ромејима јер су чиниле Иванка веома опасним такмацем. Чини нам се да ни у односу на трновског цара Иванко није имао подређен положај, па је стога и изручење протостратора Манојла Камице Калојану имало више обележје савезништва а мање потчињености. Знајући ћуд бугарског великаша као и хаотичне прилике у византијским провинцијама где је он преузео власт, може се са приличном сигурношћу претпоставити да је затечени систем управљања у већој мери задржан, али и да је свакако на кључна места постављао сународнике из своје најближе околине. И, наравно, никако не треба потценити удео самовоље и извесне незаконитости на Иванковим територијама. Сувише је, додуше, било кратко време његове владавине да би се нешто одређеније могло рећи о њеној организацији која вероватно није ни стигла да поприми неке дефинисане облике.

Околност да је Иванко држао простране области, смештене готово у језгру европских ромејских поседа, те стога посебно важне, наметала је неизоставну византијску противакцију. Зато је већ у пролеће 1200. сâм василевс дошао у Кипселу одакле су полазили скоро сви ромејски походи на овој страни. Потом је отишао у Једрене, вероватно устручавајући се да директно поведе војску на ратоборног и спретног бољара како би на бојном пољу и у отвореном сукобу решио читаву ствар.[48] Само се тако, дакле страхом од евентуалног неуспеха, може тумачити оклевање Алексија III. Свестан да се са Иванком у том тренутку не може војнички обрачунати, василевс је изабрао другачији начин, не много достојанствен, али начин који је ипак уродио плодом. Преко посланика поручио је Иванку да дође како би склопили споразум, док је истовремено део византијске војске опсео и освојио Стенимах, у који су се пред блиском опасношћу ромејског похода склонили многи саплеменици бугарског бољара.[49] Иванко се није слагао са предлогом да лично дође код василевса, а уз то одбијао је сваки споразум којим му Алексије III не би писмено уступио и признао области и градове освојене претходне године. Захтевао је, такође, да му се уз царске почасти пошаље Теодора која је већ била предвиђена за њега. Византијски цар, најзад, изашао је у сусрет Иванковим захтевима, али је при том сковао план о коме углавном уздржани Никита Хонијат пише са нескривеним прекором. Посредовањем зета Алексија Палеолога који је са собом носио свето јеванђеље као залогу василевсових обећања да се Иванку ништа неће десити, родопски великаш се обрео у ромејском логору. Мимо предвиђеног договора, а по царевом наређењу, он је ухваћен и бачен у окове. Строго узевши, овај је гест био заиста недостојан василевса, али, с друге стране, византијски се цар послужио сличним оружјем као и превртљиви Иванко који је за-

[48] Chon. Historia 518 7—10 сасвим отворено пише да је византијска војска умирала од страха само при помену непријатеља. Чини се да Никита Хонијат није претерао у оцени да се ромејска војска тада морала осећати потпуно инфериорна у односу на Иванкове снаге. Чак и у беседи после угушивања покрета бугарског бољара Никита Хонијат прилично јасно алудира на неспремност западних византијских одреда. Cf. Chon. Orationes 64 19—22.

[49] Стенимах је прилично позната средњовековна тврђава на чијем се месту данас налази Асеновград. Cf. *Asdracha*. Rhodopes 162—166.

борављајући доброчинства и поверење Алексија III узвратио подлом издајом. Но, било како било, главни циљ је био постигнут. Обезглављени покрет уперен против цариградске владе био је лако савладан не наджививши свога вођу. Византијска је војска готово без икаквог већег напора освојила Иванкове области и градове, док је његов брат Мито (Μῖτος) био принуђен да спас потражи у бекству.[50] Може се претпоставити, с разлогом чини нам се, да је Мито имао веома важну улогу у подухвату свог брата срачунатог на независну владавину у областима претотим од Византијског царства.

О даљој судбини Иванка не зна се ништа одређено, али нам се ипак чини да је највероватније био ликвидиран, пошто Алексије III, поучен претходним горким искуством, сигурно није хтео да понови грешку.[51] Стога нам се не чини много вероватном претпоставка према којој је Иванко доцније био помилован па можда имао и потомство.[52] Очекивати толико милосрђе од Алексија III било би прилично необазриво.

У покушају да објаснимо разлог брзог Иванковог пада, као и пропаст његовог подухвата, за који Никита Хонијат у пригодној беседи сликовито каже да је био као празан мехур који је још ненадуван пукао,[53] неизбежно морамо, између осталог, указати и на једну важну чињеницу. Наиме, околност да су се његови поседи налазили уклештени између два царства, ромејског с једне, а бугарског с друге стране, чинила је немогућим дуже постојање творевине коју је родопски великаш започео да изграђује. У датим историјским условима никако нису могли постојати Византија и тако широки Иванкови поседи који су је пресецали а којима би он владао, неометано и самостално. Још увек су могућности и снага бугарског бољара били далеко од тога да пресудно угрозе државу Ромеја, без обзира на њену немоћ. Стога је, пре или касније, његов подухват морао пропасти и поред огромног почетног успеха за кратко време на широком простору. И да није било преваре, додајмо и то, Иванково отпадништво не би много дуже потрајало будући да као ни остали слични подухвати тада није имало сутрашњицу. Превара је само исхтрила оно што је било неминовно.

Пошто је, дакле, ликвидирао покрет Иванка, василевс је за управника области Смољана поставио амбициозног Јована Спиридонакиса, у нади да ће, пошто се већ претходно споразумео са Добромиром Хрсом, моћи коначно мало да предахне. Праве невоље су, међутим, тек предстојале. Мимо очекивања Алексија III, већ 1201. дошло је до још ширих покрета па су европске провинције просто врвеле од метежа и побуна које је требало хитно умиривати.

---

50 Иванков брат Мито помиње се само на овом месту у историјском делу Никите Хонијата (Chon. Historia 519 34). *Златарски*, История III 134 сматра да је Мито вероватно отишао у Бугарску.

51 У говору који је Никита Хонијат одржао у лето 1200, после ликвидирања Иванковог покрета, постоји и једно место где се, бар према нашем мишљењу, директно алудира на смрт бугарског бољара. Cf. Chon. Orationes 63 4—6. Мислимо на израз: καὶ κατασπῶσα πρὸς θάνατον.

52 *Дуйчев*, Проучвания 106 износи ову претпоставку, додуше врло резервисано, наводећи да је извесни Константин Иванко, који је живео за владе Манојла II Палеолога (1391—1425), можда био неки потомак Иванку.

53 Chon. Orationes 62 2—3.

2. ДОБРОМИР ХРС

Привремени застој у успону другог бугарског царства до кога је дошло после убиства Асена I и Петра, 1196. односно 1197. године, и већ хронична немоћ Византијског царства у последњим деценијама XII столећа, с једне, а њихово велико супарништво и гложење, с друге стране, били су окриље у коме је властољубиви великаш Добромир Хрс покушао да оствари своје амбициозне планове.[1] Он је, као и Иванко, желео да буде независан господар подручја на коме се осамосталио, а то су биле области у југоисточној Македонији, тачније околина Струмице и Просека. Жеља му је била, наравно, да та независност буде постигнута како у односу на Византију тако и према бугарској држави, стремећи при том да досегне и званично признавање и једне и друге.

Дуго је у науци живела заблуда по којој се сматрало да су Добромир Хрс и Стрез, доцнији обласни господар у истим областима, у ствари, једна личност.[2] Ово погрешно поистовећивање, тачније речено посматрање појаве великаша Стреза као други део политичке каријере Добромира Хрса, донекле је разумљиво када се има у виду ондашње познавање извора, а реч је о другој половини XIX столећа. Забуна постаје схватљива, такође, ако се узме у обзир да се ради о двојици господара приближно истих области у релативно блиском временском периоду, а уз то и врло сличних карактера. Поменута заблуда коначно је отклоњена тек почетком XX века.[3]

У историји Никите Хонијата, која је главни извор за повест о овом обласном господару, он се наводи искључиво и само као Хрс (Χρύσος).[4]

---

1 Међу многобројном литературом која се на овај или онај начин дотицала личности и политичке каријере Добромира Хрса, сагледавајући његову историјску улогу из сопственог угла а у складу са својим циљевима, постоји и рад који се бави појавом овога обласног господара у целини. Реч је о књизи: *Вера Весковиќ-Ванѓели*, Самостојните феудални владетели во Македонија, Скопје 1963. У поменутој књизи, поред одељка који је посвећен Добромиру Хрсу, постоји и поглавље које говори о Стрезу, каснијем обласном господару у готово истим областима. Међутим, објављена у оквиру историјско-популарне библиотеке и писана без већих научних претензија, ова књига садржи доста нетачних података и историјских симплификација, на што је већ указао *Аџиевски*, Слав 79.

2 Заблуда је настала тако што је преко руских летописа, које је познавао К. Хопф, прешла Теодосијева вест о Стрезу у западну литературу, па је само настављена на већ познате вести Никите Хонијата о Добромиру Хрсу, стопивши се у једну целину. Тако је, иначе ваљана књига (Cf. *K. Hopf*, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit I—II, Leipzig 1867—1868) одиграла негативну улогу у преношењу заблуде будући да је била веома коришћена од стране многобројних истраживача који су углавном преузимали податке њеног аутора о Хрсу односно Стрезу, сматрајући их једном личношћу. О поменутој заблуди веома опширно расправља *Радојчић*, О неким господарима 13—16 где су наведени и аутори у чијим је делима присутно погрешно поистовећивање Добромира Хрса и Стреза. У наведеној заблуди најдаље је, ипак, отишао један аутор, направивши још већу збрку тако што је Добромира Хрса погрешно поистоветио али не са Стрезом већ са другим бугарским бољаром Алексијем Славом (sic!).

3 Заблуду је 1909. године разрешио *Радојчић*, О неким господарима. Недоумица је заправо постала мања када се 1891. године појавило издање списа охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, у којима се први пут појављује Стрезово име на грчком језику (Στρέαζος). Cf. *Pitra*, Chomatiani No. 134 col. 537—540. Cf. *Moravcsik*, Byzantinoturcica II 292.

4 Chon. Historia 487 sq. Треба, међутим, свакако правити разлику између речи Χρύσος што је презиме обласног господара о коме расправљамо, и речи Χρυσός што је

За његово име Добромир (Δοβρομιρός) дознајемо једино из говора који је Никита Хонијат упутио Алексију III марта или априла 1202. године.[5] И док се за име Добромир без имало сумње може рећи да је зацело словенског порекла,[6] ствар је нешто замршенија када треба објаснити порекло речи Хрс. Нићифор Хрисоверг, учени византијски беседник и савременик Хрса, у говору који је посветио Алексију III Анђелу, одржаном 10. јануара 1202, истиче да је Хрс добио име од назива за злато (χρυσός —Χρύσος) премештањем нагласка.[7] У данашњој науци, међутим, мишљења о томе да ли је поменута реч Хрс словенског или грчког порекла у знатној су мери подељена.[7a]

презиме једне византијске породице, можда словенског порекла, која се судећи по неким печатима појавила у XI столећу и имала своје представнике до границе између XII и XIII века. Ортографија је сасвим иста али је акценат различит, тако да у првом случају имамо парокситону а у другом окситону. О породици Хрис (Χρυσός) опширније в. *Каждан*, Состав 95 сл.

[5] Chon. Orationes 106 14. У наслову похвалног слова се каже: παρὰ τοῦ Δοβρομιροῦ Χρύσου. Опширније о сâмом похвалном слову cf. *Dieten*, Erläuterungen 129—136.

[6] *Мутафчиев*, Владетелите 7—8 сасвим оправдано сматра да је име Добромир словенског порекла. *Златарски*, История III 120—121 истиче без икаквог опреза али веома одлучно да је Добромир Хрс био Бугарин из северне Бугарске како доказује само његово име (sic!). Овакав, крајње произвољан и натегнут, закључак, наравно, никако се не може прихватити. За име Добромир може се узети у обзир једино оцена да је словенског порекла, као што уосталом исправно сматра и Мутафчијев, али је немогуће даље сузити његово припадање искључиво Бугарској будући да за такво нешто нема никаквог чвршћег основа.

[7] Niceph. Chrysobergae 19 26—28. Уп. ВИИНЈ IV 240—241 н. 12 (*Б. Ферјанчић*).

[7a] Ранији истраживачи су са доста пажње и труда покушавали да објасне порекло имена Хрс и при том долазили до различитих, па често и сасвим супротних, претпоставки. *Радојчић*, О неким господарима 16 претпоставља да је презиме Хрс словенског, односно српског, порекла будући да се среће у документима који потичу са тог терена. *Мутафчиев*, Владетелите 7—8 се не слаже са претпоставком о словенском пореклу имена Хрс и истиче да се то грчко име у буквалној словенској транскрипцији среће у неким румунским документима XVII столећа што иде у прилог претпоставке за румунско порекло Хрса. *Златарски*, История III 121—122 н. 4 се не слаже са претпоставком о словенском пореклу имена Хрс указујући да би у том случају била другачија његова
грчка транскрипција, сматрајући да уз постојање имена Добромир тешко би било допус-
тиво да је Хрс његово лично име већ само надимак који су додали Ромеји из овог или
оног разлога. При том се позива на неколико сличних случајева из дела Јована Скилице
где су поједини Бугари називани надимцима које садрже грчку реч χρύσος (ниједан
речник грчког језика, међутим, не познаје такву реч!). *Ph. Malingudis*, Die Nachrichten
des Nicetas Choniates über die Entstehung des Zweiten Bulgarischen Staates, Βυζαντινὰ
10 (1980) 139 сматра, насупрот Златарском, да име Хрс не може да се изведе из поме-
нутог грчког придева додајући како је та реч ипак негрчког порекла, у ствари словен-
ког пошто се среће у документима XII—XIV столећа. *М. Грковић*, Речник личних имена
код Срба, Београд 1977, 205 истиче да се корен имена Хрс налази у имену неког словен-
ског божанства које се као Хорс помиње код Нестора. И, наравно, давнашња претпос-
тавка да је Хрс грчка транскрипција имена Стрез није тачна. У изворима XIV века
сачувани су подаци о Хрсу, логотету Стефана Душана (1331—1355). Реч је о два српска
акта, првом из 1343, а другом од 1. јануара 1345. године. В. *С. Новаковић*, Законски
споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 412—413, 487—489. Логотет
Хрс помиње се и у општој хрисовуљи краља Стефана Душана свим светогорским мана-
стирима, писаној грчким језиком. В. *А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских
владара, Београд 1936, 30. Подробније о логотету Хрсу в. Историја српског народа I
527—528, 534—535 (*М. Благојевић*).

Према сведочанствима сачуваних извора, Добромир Хрс био је Влах (Ἦν δ' ὁ Χρύσος οὗτος Βλάχος τὸ γένος)[8] и човек здепастог раста. О томе да је био у сродству са Асенима расположиви извори ћуте, па је стога та занимљива претпоставка веома сумњива и несигурна.[9] Да је такво сродство заиста постојало не верујемо да би промакло иначе врло обавештеном Никити Хонијату. Постоји велики број разноликих, па могло би се рећи и опречних, претпоставки о почецима политичке каријере Добромира Хрса. Као што то често бива када се ради о питањима из средњовековне историје, разлог за такво стање у литератури о овим питањима лежи у оскудности и недовољној прецизности изворних података. Захваљујући уопштености и фрагментарности, вести Никите Хонијата дају прилично замагљену слику о почецима делатности Добромира Хрса. Тако су неки истраживачи склони да те почетке везују за прве кораке у образовању другог бугарског царства, односно почетне године устанка Петра и Асена.[10] Нама се, међутим, чини да расположиви

---

[8] Chon. Historia 487 61.

[9] *Успенский*, Образование 105 сматра да је Добромир Хрс био у сродству са Асенима, али упозорава при том да то није доказано, па је у византијску службу прешао када је изгубио изгледе на власт у извесном делу Бугарске. Ова претпоставка, колико нам је бар познато, никада доцније није наишла на подршку у историографији.

[10] *Успенский*, Образование 179 сматра да почетак делатности Добромира Хрса пада већ у време првог покрета бугарских устаника, 1186. године, и при том се позива на један врло познати податак Ансберта, историчара трећег крсташког рата, о коме ће нешто ниже бити опширније расправљано, а који се погрешно повезује са Добромиром Хрсом. *Мутафчиев*, Владетелите 16—17 такође се залаже за прилично рану хронологију почетака Хрсове политичке каријере. Он, наиме, сматра да је Добромир Хрс био саборац браће Петра и Асена, па је као такав послат са једним одредом да ровари у Македонији где је било мало византијске војске будући да је тежиште сукоба између Византије и Бугарске било у областима које су смештене нешто источније. Датирајући овај прелазак Добромира Хрса на југ, Мутафчијев каже да је то било 1186. године. И он је, као и Успенски, веровао да је жупан или сатрап Бугарске кога помиње Ансберт био, у ствари, Добромир Хрс. Cf. Ansbert, Historia 56. Према овој претпоставци био је резервисан већ *Васильевский*, Критические заметки 204. Убедљиво ју је оповргао *В. Златарски*, Ансбертовият „жупан или сатрап на България" не е бил Добромир Хриз, Год. на Соф. Унив. ист.-фил. фак. XXIX 6 (1933) 1—20, истичући да је посреди реч о неком византијском функционеру, можда чак и стратегу теме Бугарске. Унеколико изненађује чињеница да су се упркос убедљивом, па чак и мало претерано полемичком и жустром, тумачењу Златарског у новије време поново јавили покушаји рехабилитације претпоставке Успенског да се Ансбертов жупан или сатрап Бугарске ипак поистовети са Добромиром Хрсом. В. Историја на македонскиот народ I 180 (*Т. Томоски*); *Т. Томоски*, Средовековни градови во Македонија меѓу реките Вардар, Брегалница и Лакавица, Годишен зборник 4 (30), Скопје 1978, 272—274.

С друге стране Златарски, који је убедљиво обеснажио главни аргумент на коме је почивало рано датирање почетака Хрсове делатности Успенског и Мутафчијева, покушава да на другим основама покаже суделовање Добромира Хрса у покрету бугарских устаника. *Златарски*, История III 122—123 покушао је да исправи текст историје Никите Хонијата у бонском издању упућујући на варијанту у Минхенском кодексу бр. 450 из кога произилази да је Добромир Хрс активно учествовао у устанку Петра и Асена и био један од њихових важних сарадника, па су браћа ценећи његове услуге за узврат као награду дали му да буде управник у Струмици 1195. године и гарнизон од пет стотина људи. Б. Ферјанчић (ВИИНЈ IV 233) с пуним правом је резервисан према овим покушајима да се почеци Хрсове политичке каријере припишу првим годинама устанка браће Петра и Асена. Рана хронологија за коју су се залагали Успенски и Мутафчијев умногоме је почивала на погрешној идентификацији Добромира Хрса, а аргументација Златарског за рану хронологију се темељи на прилично натегнутој претпоставци која подразумева допуњавање бонског издања историје Никите Хонијата. Уосталом ново издање дела славног византијског историчара, које је у међувремену изван-

изворни подаци, ма колико фрагментарни и непотпуни, ипак не допуштају стављање почетака делатности Добромира Хрса у 1185. годину. Сматрамо да је то сувише рано и да прве знаке Хрсове политичке активности треба сместити у нешто каснији период.[11]

Добромир Хрс је био великаш који је желео да самостално влада па се стога није могао сложити са Петром и Асеном, што је сасвим разумљиво будући да су им се интереси укрштали и сукобљавали. Зато је против њих чак дигао и оружје, имајући као потпору одред од око пет стотина својих сународника.[12] За остварење намераваног циља, међутим, то му вероватно није било довољно, па је морао да прибегне политици тактичког лавирања између двеју супарничких страна, што је било карактеристично за целокупну његову каријеру. Вешто се прикључујући, зависно од околности, час једној час другој страни, али увек оној која је у датом тренутку била надмоћнија, постигао је низ значајних успеха. Вештину спретног прилагођавања свакој ситуацији, која је, поред склоности за вероломство, претпостављала и завидну проницљивост, Добромир Хрс је довео до савршенства.[13] На крају је страдао тек онда када су Византија и Бугарска постигле споразум уперен против њега, пошто против таквог савеза није имао снаге да се сâм одупре. Хотећи, дакле, да оствари амбициозне планове, а будући да је био у неслози са Петром и Асеном, ослонац је потражио у приближавању Византијском царству,

редно приредио Ван Дитен, даје за право, на посредан начин, резервама које је изразио Ферјанчић за рану хронологију почетака Хрсове каријере. Инкриминисани одељак на чију се непотпуност позивао Златарски потпуно је истоветан и у новом издању.

[11] Историја народа Југославије I 342 (*Б. Графенауер — Т. Томоски*) истичу да је свакако око 1185. Хрс имао у рукама област, вероватно око Струмице. Ова далекосежна и одлучна претпоставка се тешко може бранити на основу изворних података. *Hoffmann*, Rudimente 47, 90 такође се залаже за рану хронологију почетка Хрсове делатности, истичући да се он 1186. није придружио Петру и Асену. Још је Васиљевски (Критические заметки 204) упозорио да је питање Хрсове каријере пре 1195. веома тамно. Нама се чини да је исувише рано датирати почетке Хрсове делатности у 1185. па и 1186. годину. Истини за вољу, на основу расположивих изворних података немогуће је тачно одредити када је то заправо тачно било. Сматрамо, унапред свесни да то не може бити сигуран доказ, да би се у случају тако важне улоге Добромира Хрса у почецима другог бугарског царства он ипак много раније појавио на страницама историје Никите Хонијата, а не тек у вези са догађајима који су се одиграли после више од једне деценије. Према Никити Хонијату Добромир Хрс није био у сагласности са Петром и Асеном, али се не помиње неко одређено време. То је, дакле, могло бити и неку годину касније, пошто за званичног византијског историчара вође устанка нису били одметници од Византије само прве године побуне већ и касније. Сигурно је 1185. исувише рана, јер је добро познато да се тек у новембру 1185. збио у византијском логору инцидент са Петром и Асеном.

[12] Сматрамо да израз καὶ δυναστείαν ἑαυτῷ μνηστευόμενος у делу Никите Хонијата (Chon. Historia 487 66) треба превести: трудећи се да себи власт приграби, како је урађено у ВИИНЈ IV 158 (*Н. Радошевић*). Стога нам се чини да превод у Изв. за бълг. истор. 25 (1983) 54 није баш најкоректнији јер се каже да је Добромир Хрс хтео да се домогне царске власти (sic!). Амбиције частољубивог великаша, чини нам се, нису ипак могле да сежу толико далеко. Није баш најбоље и најпрецизније протумачен овај податак ни у Историји народа Југославије I 342 где се каже да је Хрс припремао своју личну кнежевску власт, јер грчки извор изричито употребљава реч δυναστεία.

[13] *Hoffmann*, Rudimente 47, 90 истиче ове способности Добромира Хрса, указујући да није имао велике успехе али су му позиције биле врло чврсте. Затим такође додаје да господар Просека није био велики војсковођа али је више пута изабрао праву страну и приклонио се њој.

постајући за неко време његовим савезником. Тај савез, међутим, није био искрен пошто је Добромир Хрс, угрожавајући области око Сера, почео да предузима извесне кораке срачунате на осамостаљивање, кујући планове са својим сународницима. То није промакло будном оку цариградског двора, па је био ухваћен и бачен у тамницу. Потом је упућен да чува Струмицу, изгледа 1196. године, при чему је византијска влада вероватно рачунала да га је боравак у затвору отрезнио.[14] Чини се, ипак, да га Ромеји нису добро познавали, пошто превртљиви и превејани Добромир Хрс није мировао ни на овако одговорној дужности којом су га Византинци почаствовали. По старом је наставио да истрајава у жељи да буде самосталан, тако да се показало, мимо очекивања цариградског двора, да тамница није охладила његове властољубиве планове. Неочекивани догађаји на трновском двору око убиства Асена I ишли су му на руку, јер се могло очекивати да ће у бугарској држави доћи до унутрашњих трвења и метежа. С друге стране, био је свестан византијске немоћи, пошто је доживела низ горких тренутака на том подручју 1195. и 1196. године. Проценивши да би требало искористити повољну прилику, која му се изненада указала, почео је да напада суседне византијске области.

То су били разлози који су приморали Алексија III да поведе поход против Добромира Хрса, у пролеће 1197. године.[15] Царска се војска,

[14] *Мутафчиев*, Владетелите 25 сматра да је Добромир Хрс ослобођен и послат у Струмицу после заробљавања севастократора Исака Комнина 1196, када је равнотежа на фронту била опасно нарушена на штету Византијског царства, па је у крајњој нужди Алексије III прибегао овој мери да већ донекле компромитованог а свакако не много поузданог великаша пошаље у критично подручје средњег тока Струме. Нама се чини да је ова претпоставка Мутафчијева прилично убедљива. *Златарски*, История III 123 сасвим другачије тумачи ове податке. Уп. напомену 10 овога одељка.

[15] Овај поход који није био ни спроведен до краја, пошто се василевс изненада вратио у престоницу, различито је датиран у литератури. Показала се, по ко зна који пут, збрка у делу Никите Хонијата када су у питању редослед и датирање догађаја. *Златарски*, История III 125 датира овај недовршени поход Алексија III у 1198, сматрајући при том да је узрок брзом повратку цара у престоницу била вест о Иванковом одметништву. Премда се овом објашњењу не може порећи разложност, таква комбинација отпада пошто се зна да је вест о Иванковом отпадништву стигла за време свадбе василевсових ћерки а у то време Алексије III није избивао из престонице два месеца. Хронологију коју предлаже Златарски преузимају: Историја народа Југославије I 343; ВИИНЈ IV 158, 234; История на България III 132.

С друге стране, *Brand*, Byzantium 126—127 овај догађај датира веома рано, у лето 1196. године. *Hoffmann*, Rudimente 48 преузима такву датацију. Нама се, међутим, чини да је ово неприхватљиво пошто 1196. веома успешно ратују Бугари против севастократора Исака Комнина а доцније је дошло до познатих догађаја око Асеновог убиства. Стога сматрамо да је ипак најприхватљивија 1197. година за датирање започетог али недовршеног похода, из више разлога. Година 1196. не долази у обзир због већ наведених разлога, а 1198. зато што би се онда ратовања и против Иванка и Добромира Хрса ставили у исту 1199. годину, а то нам се чини неприхватљиво. О томе да би поход против господара Просека требало ставити, према нашем мишљењу, у 1198, а не у 1199. годину, као што се то обично чини, биће више речи у даљем тексту. За 1197. годину иде у прилог и то што и сам Никита Хонијат за неостварени поход против Добромира Хрса каже да се десио после неких догађаја који су се одиграл иу Малој Азији, а тичу се узурпације Псеудо-Алексија II, овога пута самозванца из Киликије, а то се збило 1196, као и у вези са једном дворском интригом када је убијен љубавник царице Еуфросине, извесни Ватац. Стога и издавач Ван Дитен, уз извесну недоумицу додуше, сматра да је поход против Хрса, први поход до кога у ствари није ни дошло био 1197. г одине. Cf. Chon. Historia 487. *Мутафчиев*, Владетелите 27 ставља тај неостварени поход у јесен 1197, одмах после смрти Хенриха VI (септембар 1197) а разлоге за василевсово одустајање види, сем у његовим карактерним особинама, у приближавању зиме и потреби да се разреши и поменута дворска интрига.

преме већ устаљеном обичају, окупила у логору код Кипселе, али је василевс напречац одлучио да одустане од планираног подухвата и вратио се журно у Цариград после непуна два месеца пошто га је био напустио. Ова неочекивана и нагла одлука, која се можда у први мах може протумачити као хир размаженог и лењог цара, или евентуално довести у везу са његовом хроничном костобољом, била је изгледа руковођена веома озбиљним приватним тешкоћама Алексија III.[16] Тако је планирани поход био одложен за следећу ратну сезону, за 1198. годину.

У међувремену је Добромир Хрс, осокољен изненадним одустајањем византијског цара, предузео један поход према западу крунисавши га освајањем Просека, неприступачног и тврдог града у долини Вардара, па га је изабрао за своје средиште.[17] То се одиграло вероватно у другој половини 1197. године. Смештен попут орловског гнезда, на врлетним стенама и суровом камењару, Просек је изгледао готово неосвојив. Византинци су занемарили ову важну тврђаву и оставили је без посаде, тако да је била сасвим запустела.[18] Претила је опасност да се Просек претвори у руину, али је промућурни Добромир Хрс, правилно оценивши његов особит стратегијски значај, обновио ову тврђаву и претворио је у тешко освојиви бастион своје власти.

Следеће, дакле 1198. године, после прикупљања војске у Кипсели, василевс је пошао у Солун а онда се запутио према поседима Добромира Хрса. У византијском табору постојало је неслагање када је било речи о избору тактике у рату против препреденог и спретног обласног господара. Група искуснијих ратника сматрала је да би у почетку требало једноставно заобићи Просек и прибећи тактици изнуривања противника,

[16] Чини нам се да је у праву *Радојчић*, О неким господарима 8 који сматра да је нерашчишћена ствар са царицом Еуфросином била разлогом повратка Алексија III. Василевс се вратио у престоницу чврсто решен да супругу пошаље у манастир због прељубе, остајући неосетљив на усрдне молбе његове околине да то не учини. Доцније су, ипак, несугласице међу супружницима биле изглађене. *Мутафчиев*, Владетелите 27 уз известан опрез, а наводећи и наступајућу зиму, понавља претпоставку Радојчића. Мишљење Златарског (История III 125) да је разлог за прекид припреманог похода било Иванково одметање морамо да одбацимо пошто сматрамо да се одиграло тек 1199. године.

[17] Chon. Historia 502 10—503 34 даје веома сликовит и подробан опис овога утврђења. У изворима се Просек први пут помиње у знаменитој повељи Василија II (976—1025) о оснивању охридске архиепископије. Cf. *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümverzeichnisse orientalischen Kirche, BZ 2 (1893) 42. Доцније га помиње и Јован Скилица. Cf. Ioannis Scylitzae, Synopsis Historiarum, ed. I. Thurn, Berolini 1973, 358 88. Изузетан положај и неприступачност Просека истиче и митрополит Навпакта, чувени Јован Апокавк, а поводом освајања овог утврђења од стране епирског владара Теодора I Анђела. Cf. *В. Васильевский*, Epirotica saeculi XIII, Виз. врем. 3 (1896) 244. Старију литературу о Просеку даје *Радојчић*, О неким господарима 17. Томе се списку, између осталих, могу још придодати следећи наслови: *А. Дероко*, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950, 195—198; *B. Aleksova*, Prosek—Demir Kapija. Slovenska nekropola i slovenske nekropole u Makedoniji, Skopje—Beograd 1966. *Томоски*, н. д. (в. напомену 10) 270—277. За име Просек в. *Мутафчиев*, Владетелите 28.

[18] Историја на македонскиот народ I 180 (*Т. Томоски*) саопштава да је Византија оставила Просек без посаде, наводно, због уверености у поданичку оданост тамошњег македонског живља. Вероватнијим нам се чини да је до тога напуштања дошло због многобројних и честих ратовања против Бугара у пределима источно од Просека, па је Византија била принуђена да већину својих војничких потенцијала ангажује у тим областима.

тако што би се пустошила околина и угрожавале остале мање и лакше освојиве утврде. Тек после би наступио повољан час да се свим силама удари на Просек и његовим освајањем победоносно заврши предузети поход. Када се радило о ратовању на оваквом терену и против такмаца какав је био Добромир Хрс, та је тактика вероватно била далеко исправнија и пробитачнија. Друга струја међу онима који су предводили овај поход, а коју су сачињавали евнуси, од којих је најистакнутији био Георгије Инеот, као и голобради младићи без већег ратничког искуства и неналоњени тактици стрпљивог исцрпљивања противника и причекних маневара, залагала се за директан јуриш на Просек, без икаквог околишавања.[19] Будући да Алексије III није волео логорски живот и дуготрајна избивања из Цариграда, приклонио се струји млађих и неискусних, која је предлагала брз и енергичан удар на Просек чиме би поход био окончан. Акција се одвијала у лето 1198. године.[20] Византијска војска, за ту прилику појачана једним одредом Селџука које је послао заповедник Анкаре, одлучно је пошла према Просеку пустошећи летину и порушивши неке тврђаве.[21] У пљачкању су, наравно, предњачили селџучки најамници који су заробили известан број људи међу локалним становништвом, у намери да их одведу у Малу Азију. Овоме су се успротивили неки из василевсове околине, па су предочили Алексију III да не дозволи одвођење заробљеника већ да их замени дарујући најамницима поклоне. Као ар-

[19] Премда несугласице између младих а енергичних, с једне стране, и старијих а искусних, с друге стране, могу понекад имати карактер општег места у историјским делима која описују ратовања, сматрамо да у овом случају треба поклонити пуну веру вестима Никите Хонијата. Минуциозност са којом је описао околину Просека, као и све детаље овог неуспешног похода, била је, вероватно, разлогом да се претпостави како је Никита Хонијат био његов учесник. Cf. *Hoffmann*, Rudimente 48.

[20] Да је била реч о лету сведочи сасвим јасно и недвосмислено један екскурс Никите Хонијата, који усред описа похода говори о плодовима воћа које зри у области Пропонтиде у то време, што је био и један од аргумената заговорника плана за директан удар на Просек и брзо окончавање планираног подухвата. *Златарски*, История III 129 је ове податке исправно повезао истичући да се поход одвијао у јулу—августу, али сматра да је то било 1199. године. За ову хронологију залагао се још и Васиљевски (Критические заметки 208). Та је година потом широко прихваћена. В. Историја народа Југославије I 343 (*Б. Графенауер — Т. Томоски*); Историја на македонскиот народ I 181 (*Т. Томоски*); История на България III 132 (*Б. Примов*).

Brand, Byzantium 128 предлаже другачију хронологију овог похода, сматрајући да се одиграо у лето 1197. године. *Hoffmann*, Rudimente 48 преузима такво датирање.

Нама се чини да је, ипак, најисправнија датација коју су предлагали представници старије историографије К. Јиречек и П. Мутафчијев, а то је лето 1198. године. Уп. *Јиречек*, Историја I 162; *Мутафчиев*, Владетелите 27. Одлучујући се за 1198, а не за 1197. или 1199. годину, сматрамо да хронологија коју предлажемо највише одговара згуснутим догађајима који су се одвијали у тих неколико година. Први поход Ромеја на Хрса, до кога није ни дошло јер се василевс вратио у престоницу, био је 1197. Следеће 1198. године уследио је други поход на Хрса који се завршио неуспехом. Наредне 1199. године изненадно одметање Иванка потиснуло је Добромира Хрса у други план јер Византинци нису могли да војују против господара Просека све док није био ликвидиран покрет Асеновог убице. Тако је, дакле, најпре 1199. дошло до неуспешног похода против Иванка, када је заробљен Манојло Камица, а онда су 1200. Ромеји угушили његов покрет па потом ратовали у Малој Азији, о чему казује говор из лета 1200 (Chon. Orationes 53—68). Наредне 1201. године уследио је велики покрет Камице и Хрса. Чини нам се да је редослед догађаја био управо такав.

[21] J. Калић (ВИИНЈ IV 161) с правом сматра да је овде реч о неким мањим утврђењима подсећајући да Никита Хонијат помиње само два града Добромира Хрса, а то су, као што је већ добро познато, Струмица и Просек.

гумент служила им је чињеница да је реч о православном становништву и уколико би били преведени у другу веру, навукли би гнев на оне који су их издали. Василевс се, међутим, оглушио о њихове савете.

Убрзо су Ромеји жестоко напали Просек и у почетку постигли известан успех, срчано се борећи. Пошло им је за руком да потисну браниоце са спољног бедема који је недавно био подигнут са циљем да заштити улазну капију. За одлучујући успех, међутим, нападачима су недостајале опсадне справе, што је остварење читавог подухвата чинило практички немогућим. Стога су се Византинци повукли како би већ следећег дана наставили започету опсаду. Ратна срећа била је на страни бранилаца који су се веома организовано борили. При том је значајну, па можда и одлучујућу, улогу одиграо човек који је донедавно био у ромејској служби.[22] Он је изузетно вешто командовао одељењем које је користило бацачке справе, тако да је камење које су браниоци бацали зауставило нападаче.

Убрзо је Ромеје снашла још већа невоља. Користећи се окриљем ноћи, Хрсови су људи извршили врло успешан препад, заробили ноћну стражу и натерали у бекство протовестијара Јована.[23] Поколебан неуспешном опсадом која је претила да се одужи и распрши му све планове о брзом окончавању предузетог похода, Алексије III је ступио у преговоре са Добромиром Хрсом. На тај начин је посредно признао свој неуспех у ратовању против властољубивог обласног господара.[24] Преговори су вођени истоветно као да се ради о владарима двеју зараћених држава, што указује да је у међувремену господар Просека израстао у скоро равноправног такмаца Византијском царству. Он је, додуше, признао врховну власт василевса, али то признање, у ствари, није имало некакве практичне последице. За узврат цар му је оставио Струмицу и Просек са околином, то јест оне области које је поседовао и пре ромејског похода, што значи да овом приликом није добио никакво територијално проширење. Важније од тога, међутим, било је званично признање његове власти од стране Византије. Значај овог признања не би требало ни потцењивати, али ни прецењивати, пошто се са разлогом може претпоставити да се држава Ромеја сигурно није намеравала помирити са новонасталим стањем и да ће једва чекати прилику да уништи

22 Chon. Historia 506 29—34. И овај податак о човеку који је донедавно био у служби Ромеја а онда прешао код Добромира Хрса будући да га је господар Просека ако не више а оно бар редовно плаћао, говори да је Хрс према Византији иступао као врло озбиљан и вешт такмац. Наведени податак је, додуше, ипак недовољан да сâм за себе послужи за процену имовног стања Добромира Хрса. Међутим, када се повеже са податком да је нешто касније господар Просека исплатио трновском цару позамашну своту на име откупнине протостратора Манојла Камице, може се стећи утисак да је Хрс био прилично имућан. О томе в. напомену 33 у даљем тексту.

23 Chon. Historia 507 42—52. Хрсови људи су пуштајући празне винске каце изазвали праву пометњу у византијском логору. Потом су се изругивали над појединим ромејским предметима које су запленили у протовестијаровом шатору, међу којима су биле и његове зелене ципеле. Уп. *Златарски*, История III 130—131; ВИИНЈ IV 162—163. О титули протовестијара cf. *R. Guilland*, Fonctions et dignités des eunuques, Etudes byzantines II, Bucarest 1944, 185—220 (= Recherches I 198—236). Cf. Pseudo-Kodinos 137 sq.

24 Извори не говоре чијом је иницијативом дошло до почетка преговора. Извор. за бълг. ист. XXV (1983) 60 (*В. Тъпкова-Заимова*) доносе додатак, из једног рукописа Никите Хонијата, у коме се доста одређено каже да је Добромир Хрс био тај који је заправо предложио преговоре.

покрет Добромира Хрса, како би тако на најједноставнији начин поништила дато признање. Читав сплет ових догађаја показује у којој је мери био пољуљан ауторитет Царства у јужним деловима Балканског полуострва.[25]

Сходно средњовековним обичајима потврђивања политичких споразума, договор између василевса и обласног господара требало је да буде оснажен браком. Предвиђено је да се Добромир Хрс, мада је већ имао закониту жену, ожени једном василевсовом рођаком. Тако је по повратку у Цариград византијски цар одвојио ћерку Манојла Камице од њеног мужа и послао је препредeноме обласном господару у пратњи севаста Константина Радина.[26] Свадба је највероватније обављена у Просеку крајем 1198. или почетком 1199. године.[27] Током саме светковине дошло је до малог инцидента који наводимо као илустрацију нарасите и сирове, па могло би се рећи и дивље, природе господара Просека. За време свадбеног весеља, док је распојасани Хрс обилато јео комаде меса заливајући их вином, млада, вероватно још збуњена неочекиваним доласком из „царице свих градова“ у ову провинцијску забит а и из срамежљивости која приличи обичајима младенаца, није ништа окусила са богате трпезе. Када јој је Хрс наредио да му се придружи у јелу и пићу, она је оклевала, остајући доследна у својој стидљивости, што је бахатог младожењу дубоко повредило па јој је изговорио много ружних речи на свом језику, а онда и на грчком љутито рекао да не треба ни да пије ни да једе.[28] Тако се господар Просека оженио невестом са византијског двора.[29]

Сачувани изворни подаци нам ништа не говоре о томе како је Добромир Хрс организовао власт на својим земљама.[30] Чини се да је врло вероватна претпоставка према којој је преузео наслеђени порески систем, наравно преуредивши га и прилагодивши својим потребама. При том

25 *Каждан*, Освобождение 133 пише да Византија више није имала снаге да шаље војску у рејон Трнова или Софије већ је могла само да се бори са полунезависним управницима као што су били Иванко и Добромир Хрс.

26 Овај податак би можда могао да нам посредно помогне око датирања похода Алексија III на Просек. Ако га датирамо у 1199. како чине многобројни истраживачи, то би значило да је брак између Добромира Хрса и протостраторове ћерке склопљен када је Манојло Камица већ био у бугарском ропству, што нам се не чини много вероватним. Притом наравно искључујемо могућност да је покрет Иванка и започео и био угушен исте 1200. године. У случају да је поход Просека био 1198, што је хронологија за коју се ми залажемо, значило би да је брак склопљен у време док је Манојло Камица још увек био у Цариграду, што нам се ипак чини вероватнијом могућношћу.

Јованка Калић (ВИИНЈ IV 163) истиче да је ово једини помен севаста Константина Радина у делу Никите Хонијата. О титули севаста cf. *L. Stiernon*, Notes de titulature et de prosopographie. Sebaste et Gambros. REB 23 (1965) 222—243.

27 *Златарски*, История III 131 на овај начин датира свадбу али је ставља у крај 1199. или почетак 1200. године, дакле једну годину касније, као уосталом и све догађаје око Добромира Хрса у последњим годинама XII столећа.

28 Chon. Historia 507 60—508 66. Уп. *Златарски*, История III 131; ВИИНЈ IV 163.

29 *Златарски*, История III 131 н. 2 с правом исправља Успенског (Образование 195) који пише да је тада у Просек одведена Теодора, кћи севастократора Исака Комнина, претходно обећана Иванку. Истина, доцније се Теодора заиста и обрела у Просеку као нова Хрсова супруга, што је вероватно и био разлог који је изазвао збрку код руског византолога.

30 *Hoffmann*, Rudimente 122 указује на недостатак изворних података о финансијском положају Добромира Хрса, а такође и о пореском систему.

би се могло очекивати да је, као и Иванко, у службу примао своје сународнике што је у крајњој линији било и сасвим природно. Не треба, међутим, исувише строго схватити последњу претпоставку, јер је Хрс, уколико му је то било од користи, у своју службу примао и Ромеје.[31] И, на крају, свакако треба рачунати и са приличним уделом његове самовоље у поменутим областима јер би погрешно било очекивати превелико поштовање закона од овог суровог и моћног господара. Његова је сила највише и почивала на јачини тврђава и неприступачности брдског терена где су били смештени поседи којима је владао.

После великог успеха у 1198, за Добромира Хрса наступила је релативно мирна 1199. година, јер је плима нових и по Византијско царство веома непријатних догађаја скренула пажњу владајућих цариградских кругова са господара Просека на родопског великаша Иванка. Убица Асена I се одметнуо у првим месецима 1199. године. Није искључено да су га у тој одлуци учврстили Хрсови успеси. Тако је и можда планирани поход Ромеја на господара Просека морао да сачека нека срећнија времена пошто је Иванко био ипак далеко опаснији противник по Царство него Добромир Хрс. Чак ни следећа 1200. година није донела ништа ново у односима Добромира Хрса и Византије пошто су Ромеји најпре угушили покрет Иванка а онда морали да се позабаве питањима на малоазијском ратишту.[32]

Следеће помињање господара Просека у делу Никите Хонијата у вези је са протостратором Манојлом Камицом, његовим тастом, кога је 1199. заробио Иванко, а који се потом обрео на двору трновског цара Калојана. Када је Алексије III одбио све протостраторове молбе да га откупи из ропства, то је учинио Добромир Хрс. Мотиви господара Просека да се одлучи на овакав корак засигурно нису били само побуђени новом рођачком везом, проистеклом из поштовања зета према тасту. Таква врста болећивости бесумње није била својствена Добромиру Хрсу. Још мање су поменути мотиви проистицали из алтруистичких побуда господара Просека. Рачуница је, наравно, била искључиво политичка, срачуната да се искористи новонастала ситуација и уз помоћ једног од најважнијих византијских војсковођа прошири и још више учврсти власт обласног господара. Добромир Хрс је на име откупа за Манојла Камицу дао трновском цару вредност у износу од два континарија злата.[33] Из Просека је протостратор поново упутио молбу василевсу да надокнади Хрсу откупнину, али ни овога пута није наишао на разумевање свог блис-

[31] Нама се чини, мада се то не каже одређено у делу Никите Хонијата, да је човек који је командовао одељењем са бацачким справама у служби Добромира Хрса (о њему в. напомену 22) приликом опсаде Просека, а претходно службовао код Византинаца, био у ствари Ромеј.

[32] О томе извештава говор Никите Хонијата који је одржао у лето 1200. године. Cf. Chon. Orationes 53—68.

[33] Реч је о прилично великој вредности која указује да је Добромир Хрс био врло имућан. С обзиром да је један византијски кентинариј износио тридесет два килограма (*Schilbach*, Metrologie 171—172) то значи да је за откуп Манојла Камице Добромир Хрс платио шездесет четири килограма злата. Као згодно поређење може да послужи податак да је Византија само неку годину раније плаћала огроман годишњи данак Хенрику VI у износу од шеснаест кентинарија злата. В. *Острогорски*, Историја 386. Значи да је Добромир Хрс за откуп Манојла Камице из бугарског ропства платио једну осмину годишњег византијског данка.

ког рођака. Не можемо да се отмемо утиску како је Добромир Хрс, будући врло трезвен а и сâм аморалан, вероватно био уверен да Алексије III неће послати откупнину, па је стога без поговора и дозволио протостратору да поново моли цара, уверен у безнадежност тога покушаја. Тешко ћемо поверовати да је откупио таста само зато да би га мало касније вратио у Цариград за исту своту. Препредени великаш, добро свестан беспризорности василевса, знао је да о помирењу Алексија III и Манојла Камице неће доћи. Чак, усуђујемо се рећи, на неки начим имао је и разумевања за аморални став византијског цара који је заробљавање протостратора искористио да му без икаквог разлога конфискује целокупну имовину, јер му грамзивост те врсте није била страна. Користећи озлојеђеност Манојла Камице, коме су сви путеви за повратак у Цариград били затворени, са њим је сковао план о нападу на неке византијске поседе у близини својих територија. Иницијатор је вероватно био Добромир Хрс, мада то у крајњој линији и није од посебне важности, а протостратор се сагласио увидевши да су све његове везе са престоницом прекинуте.

Новопечени савезници су 1201. године кренули на запад ударивши на ромејске области које су биле у суседству земаља Добромира Хрса. Прва на удару била је Пелагонија коју су заузели доста лако.[34] Такође су веома лако, тако рећи без икаквог отпора, потчинили Прилеп, а потом и остале крајеве идући према југозападу. Лакоћа са којом су прошавши кроз долину Темпи, путем који повезује Солун и Атину преко Ларисе, дошли у заравњену и пространу Тесалију, а потом узбуркали Средњу Грчку и Пелопонез, убедљиво говори о пољуљаном ауторитету централне власти у тамошњим провинцијама. Само се тако може објаснити чињеница да је поменута акција за веома кратко време подигла на ноге већи део поседа Византијског царства. Стиче се утисак да су Средња Грчка и Пелопонез једва чекали овакав догађај који би им послужио као подстицај да здушно иступе против централне власти. Упутно је подсетити да је истовремено са замашним покретом Хрса и Камице букнула и побуна трећег великаша, Јована Спиридонакиса, који се прогласио независним у области Смољана.[35] Тако су европске провинције у лето 1201, налазећи се у стању метежа и諸 пометњи, врвеле од побуна. Новонастало стање, које се приближавало критичној тачки, одлучно и у први план је истакло захтев за веома хитном противакцијом, изискујући од василевса завидну енергичност у делању. Стога је Алексије III, сходно захтевима које су саме прилике јасно наметале, поделио сакупљену војску на два дела. Први је поверио Алексију Палеологу пославши га на Јована Спиридонакиса, а други на челу са Јованом Јонополитом упутио против Манојла Камице који се показао као далеко жилавији противник.

После успешне акције са тастом, Добромир Хрс се вратио на своје поседе у Македонији, остављајући Манојла Камицу да се учврсти у Тесалији. Упоредо са слањем војске против протостратора, Алексије III је, будући да се веома добро уверио у снагу савеза Хрса и Камице, приступио једној препреденој дипломатској акцији, смишљеној да некако

[34] Ј. Калић (ВИИНЈ IV 128) с правом сматра да у делу Никите Хонијата Пелагонија не значи само град Битољ већ је посреди и цела равница око овога града.

[35] О Јовану Спиридонакису биће више речи у четвртом одељку овога поглавља, где ће бити и прецизније одређена област Смољана.

раздвоји господара Просека од његовог византијског таста. Јасно је да би се у случају успеха замишљеног маневра далеко лакше обрачунао појединачно са сваким. Велике наде је полагао на превртљивост веро-ломног Хрса, који је лако мењао страну уколико би из тога извукао неку корист. Василевсу су на руку ишле и неке помало неочекиване околности, које су му донеле повољан обрт о коме донедавно није могао ни да сања. У овом особито важном тренутку за ромејску државу дошло је до, на први поглед, прилично изненадног приближавања Византијског и бугарског царства, готово незамисливог у претходним годинама беспоштедног ратовања. Ствари постају далеко јасније и схватљивије ако се пажљиво осмотри новонастало стање после спектакуларне акције Хрса и Камице.

Силни трновски цар Калојан, који је из сасвим разумљивих разлога стално подржавао и против Византије спремно хушкао све отпаднике у пограничним областима, сада се окренуо против Добромира Хрса. Није тешко претпоставити који су заправо били разлози за промену његовог држања према господару Просека. Велики успеси које је овај обласни господар постигао у лето 1201, уздигли су га преко границе до које је трновски цар могао бити равнодушан и безбрижан. Проширење Хрсових територија као и чињеница да је уз себе имао Манојла Камицу, а на неки начин и узавреле византијске провинције континенталне Грчке, претила је да непосредно угрози Калојана. Мала област којом је Хрс у почетку владао, и која је била ипак релативно безначајна, постепеним ширењем запретила је да се у будућности можда претвори и у јаку државну творевину, чиме би довела у питање тековине и напоре оснивача другог бугарског царства. Другим речима, Калојану је Добромир Хрс на неки начин и одговарао док је био ситан господар, као нека врста противоружја Византији, али су догађаји из лета 1201. из корена променили значај властољубивог великаша. Стога је дошло до приближавања цариградског и трновског двора, потребног обема странама у том тренутку, чији је резултат био мир склопљен крајем 1201. године.[36] Према одредбама споразума, који је предвиђао поделу Хрсових поседа, Византија је требало да добије Струмицу а Бугарска Просек.[37]

У међувремену текла је дипломатска акција Алексија III који је ступио у преговоре са Хрсом како би га одвојио од Манојла Камице. При том је, изгледа, опрезни господар Просека упорно одбијао све позиве да се појави у византијском логору, поучен несрећном судбином

[36] Више светлости у услове тада склопљеног мировног уговора, који Никита Хонијат у својој историји само региструје (Chon. Historia 535 1—2) уноси говор Нићифора Хрисоверга одржан у петак 10. јануара 1202. године (Niceph. Chrysobergae 13—23). *Мушафчиев*, Владетелите 39—41 иако није располагао говором Нићифора Хрисоверга, исправно је наслутио неке одредбе тог договора, мада су му се поткрале и неке непрецизности што је сасвим и разумљиво. Он сматра да је уговор склопљен у лето 1201. а уперен против Добромира Хрса, који је био опасан за обе стране. Према одредбама уговора Византијско царство је требало да узме Струмицу а Бугарска Просек. Из говора Нићифора Хрисоверга сазнајемо да је Калојан заратио против Добромира Хрса, што је чињеница која одмах чини јаснијим циљ споразума двојице царева који Никита Хонијат само наводи без икаквих објашњења. Cf. Niceph. Chrysobergae 19 ,26. Б. Ферјанчић (ВИИНЈ IV 241 н.13) сматра да је Калојанова политичка рачуница била погрешна пошто се окренуо против великаша који му је могао бити природни савезник у борби против Византијског царства.

[37] *Дуйчев*, Проучвания 104.

Иванка. Василевс му је обећао руку своје унуке Теодоре, ћерке покојног севастократора Исака Комнина, некадашње Иванкове веренице, која је и у ово време била дете и није могла имати више од осам година. За узврат ромејска страна би добила недавно изгубљену Пелагонију и Прилеп. Договор је био постигнут пошто је Добромир Хрс пренебрегао претходно пријатељство са сада већ бившим тастом Камицом који је остао сâм да се бори против војске коју је на њега послала цариградска влада. А, с друге стране, у Просеку се обрела још једна невеста из Цариграда, која је Добромиру Хрсу била већ трећа жена.[38]

Пошто нису били окончани сукоби са Манојлом Камицом, василевс је лично кренуо против протостратора крајем 1201. године.[39] На повратку из овог успешног похода Алексију III пошло је за руком да освоји Струмицу, други по важности град у областима које је држао Хрс.[40] Значи да је византијски цар, пошто је ликвидирао покрет Манојла Камице, једноставно заборавио на недавни договор са Хрсом, па је у знатно повољнијој ситуацији решио да се обрачуна са њим. После овог похода Добромиру Хрсу остали су само Просек са околином, па је у таквим приликама ушао у 1202. годину. Уједно је то и последњи директан податак о овом обласном господару у сачуваним изворима. Шта се даље догодило с њим можемо само посредно да реконструишемо из податка да се нешто доцније у Просеку налазио управник кога је поставио бугарски цар.[41] По свој прилици, Хрс, будући лишен помоћи осталих обласних господара чији су подухвати већ били пропали, није имао снаге да одоли Калојану коме је Византија сагласно споразуму препустила Просек. Тако је пропао и последњи од обласних господара у овим подручјима пре 1204, који је успео да се најдуже одржи на власти.[42]

Упоређујући, на крају овог одељка, Иванка и Добромира Хрса, будући да су имали извесне сличности, почев од нероменјског порекла, можемо истаћи да је господар Просека, додуше, у приличној мери заостајао у војничким и организаторским способностима за убицом Асена I, али је исказао већу лукавост и моћ прилагођавања, што су чињенице које се тешко могу оспорити. Али и за подухват Хрса може се рећи да, као и Иванков, није имао сутрашњицу. Припала му је једино тужна слава покрета који се најдуже одржао насупрот Византијском и бугарском царству.

[38] Пре женидбе ћерком протостратора Манојла Камице, Добромир Хрс је већ био ожењен, што значи да би му брак са Теодором био трећи. Не треба, међутим, искључити могућност да је господар Просека могао имати раније још неку жену.

[39] Говор Нићифора Хрисоверга одржан на самом почетку 1202. године сасвим прецизно ставља овај поход цара Алексија III против Манојла Камице и ликвидацију његовог покрета у сам крај 1201. године.

[40] Chon. Historia 535 95.

[41] Реч је о Калојановом намеснику у Просеку кога на једном месту у својој историји помиње Никита Хонијат. Cf. Chon. Historia 619 50. Његово име које се на грчком пише ’Ετζυϊσμένος различито је навођено у литератури. Опширније о самом имену в. *Мушафчиев*, Владетелите 42. Ми ћемо га означити као Шишман мада смо свесни да то истовремено и није најпогоднији начин на шта уосталом и указује Мутафчијев.

[42] Читава епизода из византијске историје која се односи на Иванка, Добромира Хрса и Манојла Камицу доспела је и у књигу Мавра Орбина — Краљевство Словена. Уп. *М. Орбин*, Краљевство Словена, прев. са италиј. З. Шундрица, Београд 1968, 266—272. У вези са тим инструктиван је чланак: *Ф. Баришић*, Византијски извори у далматинској историографији XVI и XVII века, ЗРВИ 7 (1961) 227—257.

3. МАНОЈЛО КАМИЦА

Камице су били један од осамдесет родова нероме́јског порекла између три стотине четрдесет византијских породица које су сачињавале владајућу класу у Царству XI и XII столећа, а о којима су сачувани трагови у изворима.[1] Чињеница да је скоро сваки четврти аристократски род у држави Ромеја био страног порекла речито казује о отворености византијског друштва, као и да је Византијско царство било права космополитска држава, у много чему јединствена у средњовековној хришћанској васељени, па уопште и у целокупном средњовековном свету. Камице су припадали редовима војне аристократије. На позорницу византијске историје ступили су за царевања Алексија I, односно на граници између XI и XII века, по свој прилици управо као војсковође.[2] Били су, изгледа, турског или арапско-турског порекла.[3] Са обе царске династије, Комнинима и Анђелима, склопили су родбинске везе, а достигли су и велико богатство и имали крупне земљишне поседе.[4] Етимологија њиховог презимена није баш поуздано разјашњена, тако да постоје две претпоставке. Према једној, грчког је порекла и долази од глагола καμμύω што значи трептати, жмиркати, намигивати, те стога има и помало пејоративан призвук, а према другој етимологија је турска.[5] Није на одмет истаћи да је породица Камице била једна од најистакнутијих и уживала велики углед у Никејском царству, образованом на рушевинама византијске државе, у западним деловима малоазијског полуострва.[6]

Манојло Камица,[7] вероватно најистакнутији представник ове породице, био је син Константина Камице и Марије Анђео.[7a] По мајчиној линији био је праунук великог цара Алексија I Комнина.[8] Реч је о истакнутом византијском великашу, рођеном око 1150,[9] истакнутом како по пореклу тако и по богатству.[9a] Нарочито је Манојло Камица био чувен по свом богатству које му је на крају крајева донело несрећу. Његово је богатство, изгледа, ишло чак дотле да је можда био најбогатији човек

[1] *Каждан*, Состав 88—101 даје листу од три стотине четрдесет византијских породица, на којој се Камице налазе на 74. месту са девет чланова. Листа је, иначе, направљена према броју припадника појединих породица о којима су сачувани подаци у шароликом изворном материјалу.

[2] Ibid. 117, 139, 215.

[3] Ibid. 200, 217.

[4] Ibid. 171, 197, 251. У знаменитом уговору између крсташа и Млечана из 1204. године помињу се поседи породице Камица. Реч је о велепоседима који су се налазили у западним областима Мале Азије, у близини Лаодикеје и долине Меандра. Cf. Partitio Ramaniae 218 24, 246. Oikonomidès, Décomposition 20—21; *Ферлуга*, Племство 116; *Angold*, Government 172.

[5] *Каждан*, Состав 186 н. 167.

[6] *Angold*, Government 69.

[7] Недавно је о протостратору Манојлу Камици веома подробно расправљао *Варзос*, Γενεαλογία II 690—713 бр. 175.

[7a] Cf. *Cognasso*, Un imperatore bizantino 280; *Варзос*, Γενεαλογία II 690.

[8] Марија Анђео, мајка Манојла Камице, била је кћи Константина Анђела, оснивача династије Анђела, и Теодоре Комнине, најмлађе ћерке Алексија I. *Острогорский*, Возвышение 129 (=СД III 342) дао је генеалогију рода Анђела у XII столећу, где се лепо могу видети све поменуте родбинске везе.

[9] Уп. *Варзос*, Γενεαλογία II 690 н. 4.

[9a] *Острогорский*, Возвышение 127 (=СД III 340); *Brand*, Byzantium 119.

у Цариграду, па чак и у Византији.[10] Текао је каријеру војсковође, што је иначе и била традиција његове породице, ако се подсетимо да су управо тако Камице и ушле у византијске врхове, а носио је титулу протостратора.[11]

Колико се може закључити на основу расположивих извора, протостратор Манојло Камица почео је да игра важнију улогу у збивањима битним за Византијско царство бурне 1185. године. Тада се, наиме, налазио међу неколицином војсковођа старог Андроника I Комнина, које је овај желео да ангажује против победоносне најезде норманских трупа.[12] Иначе, на страницама историјског дела Никите Хонијата, главног извора и за овог обласног господара, Манојло Камица се појављује у вези са узбудљивим и по Царство критичним догађајима око узурпације Алексија Бране, несумњиво најбољег византијског војсковође средином осамдесетих година XII века, који је покушао да се домогне круне византијског цара. Послат да се бори против устаника другог бугарског царства, овај сјајни војсковођа, победник над Норманима код Мосинопоља и Димитрице, и спасилац Царства, прогласио се за цара у близини Једрена, одакле је изгледа и потицала његова породица и у тим пределима имала своје поседе.[13] Ова узурпација, чије је датирање поделило многобројне истраживаче, пошто је хронологија догађаја у делу Никите Хонијата врло замршена а ово је само један од примера који то лепо илуструје, одиграла се у првој половини 1187. године.[14] На челу велике

[10] *Златарски*, История III 138 можда и не претерује када каже да је Манојло Камица био најбогатији човек на свету (sic!).

[11] Ова се титула налазила на 25. месту листе титула световних достојанственика Византијског царства коју садржи Псеудо-Кодинов спис из средине XIV столећа. Cf. Pseudo-Kodinos 137 sq. О титули протостратора специјално cf. *Guilland*, Protostrator 156—169 (=Recherches I 478—497); *A. Hohlweg*, Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des oströmischen Reiches unter den Komnenen, Miscellanea Byzantina Monacensia 1, München 1965, 111—117. Првобитно је протостратор био први међу страторима, односно први међу онима који су водили рачуна о василевсовом коњу. Доцније је, наравно, као и многе друге, титуле, изгубила некадашњи смисао. Сачуван је и један печат Манојла Камице на коме се наводи његова титула протостратора. Cf. *V. Laurent*, Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, Athènes 1932, No. 319. Текст је следећи: [Πρ]ωτοστράτορος [τοῦ Κα]μίτζη [πατρ]όθεν σφραγὶς Μανουὴλ [ἐξ]αδ[έλφου] μητρόθεν Κομνηνοδούκα τοῦ κρατοῦντος [δεσπότου].

[12] Eustazio di Tessalonica 72 18. *Brand*, Byzantium 58 комбинујући вести Никите Хонијата и Евстатија Солунског сматра да је Андроник I имао на располагању у то време седморицу угледних војсковођа. То су били: василевсов син Јован Комнин, Андроник Палеолог, Алексије Врана, Андроник Дука, Константин Макродука, Андроник Лапардас и Манојло Камица. Нема сумње да је међу њима најбољи био Алексије Врана.

[13] *Каждан*, Состав 200, 202 указује да су Бране биле породица словенског порекла.

[14] Многобројни истраживачи су били склони да узурпацију Алексија Бране датирају у 1186. годину Уп. *Васильевский*, Критические заметки 191; *Златарски*, История III 445—448; *Дуйчев*, Въстанието 356; История на България III 123 (*Д. Ангелов*). За разлику од ове известан број научника је још одавно предлагао нешто другачију хронологију, померајући је за једну годину касније, дакле у 1187. Cf. *Cognasso*, Un imperatore bizantino 52; *Dölger*, Regesten II 1574, 1575; *Сюзюмов*, Внутренняя политика 69; *Каждан*, Освобождение 127 веома убедљиво показује, на основу података о кретању Конрада од Монферата, победника над Алексијем Враном, да је угушивање покрета морало бити у априлу 1187. или нешто касније али никако 1186. године. Чини се да је читаво питање убедљиво разрешио и Бранд (Byzantium 273—274) који је у посебном додатку расправљао о хронологији раних година владе Исака II Анђела и дошао до закључка да је покрет Алексија Бране ликвидиран у периоду април—јун 1187. године.

војске, Алексије Врана се запутио према Цариграду решен да на најнепосреднији начин, отвореним ударом и без икаквог околишења, преотме престо Исаку II Анђелу. У ужурбаним припремама које је василевс предузео за одбрану, праћеним приличним страхом и смушеном пометњом, видну улогу одиграо је и протостратор Манојло Камица. Не само да је учествовао у одлучујућој бици већ је и византијском цару, који се узрујано спремао за одлучујући обрачун, ставио на располагање огромне суме новца.[15] Код протостратора је, изгледа, постојала војничка суревњивост, помешана са личном мржњом, према успешном и славном војсковођи какав је био Алексије Врана.[16] У уништавању ове узурпације видео је Манојло Камица велику прилику да припреми властито уздизање, будући да му је Врана био опасан такмац и знатно га надмашивао у војничким способностима. У жестокој бици која се одиграла надомак Цариграда победиле су снаге Исака II, али су одлучујућу превагу донели најамници са Запада, предвођени италијанским маркизом Конрадом од Монферата. Овај, ратовању вични ритер, у директном двобоју убио је опасног узурпатора. Манојло Камица је командовао левим крилом царске војске. На тај начин, са падом Алексија Вране започело је истинско уздизање протостратора, који је у годинама које су следиле предводио најодговорније војне походе. На тај начин је Манојло Камица, уместо Алексија Вране, постао водећи византијски војсковођа. Акције које је он водио, међутим, биле су променљиве среће, пошто је далеко заостајао за својим претходником.

Већ у касно лето исте, дакле 1187. године, суделовао је у походу који је Исак II предузео против устаника у Бугарској, командујући једним делом војске, док су остале војсковође предводиле други део, што највероватније указује да је Манојло Камица био главни војсковођа. Овај се поход, међутим, завршио тешким поразом Византинаца код Лардеје, октобра 1187, што значи да се протостратор није особито прославио.[17]

Више умешности и успеха Манојло Камица није исказао ни две године касније, у лето 1189, када су учесници трећег крсташког рата, предвођени Фридрихом I Барбаросом, дошли на Балканско полуострво. Будући да односи између византијског и немачког цара нису били најбољи, Исак II је, знајући са долазак крсташа, послао војску на челу са Манојлом Камицом и доместиком Запада Алексијем Гидом у пограничне области према Бугарској, дакле у сусрет ритерима који су се кретали према

[15] *Guilland*, Protostrator 162 (=Recherches I 482). О побуни Алексија Вране говори се, између осталог, и у опширном похвалном слову које је Михаило Хонијат посветио Исаку II Анђелу. Cf. Mich. Choniates I 208—258.

[16] *Дуйчев*, Въстанието 352 упозорава, чини нам се са пуним правом, да је протостратор Манојло Камица био у личној мржњи према Алексију Врани па је и стога дао велике суме новца василевсу.

[17] Поједини историчари који су узурпацију Алексија Вране датирали у 1186. овај поход Ромеја и пораз код Лардеје стављају, што је сасвим природно и одговара следу збивања, у касно лето и рану јесен 1186. Уп. *Васильевский*, Критические заметки 194; *Златарски*, История II 461; История на България III 124 (*Д. Ангелов*). Главни извор за бој код Лардеје је похвално слово Никите Хонијата из октобра 1187 (Chon. Orationes 6—12. За датацију и уопште нешто више о сâмоме слову Cf. *Dieten*, Erläuterungen 65—79). Наведени пораз Ромеја регистрован је, наравно, и у историјском делу Никите Хонијата (Chon. Historia 396 63—397 90) али се протостратор не помиње.

византијској престоници. У складу са василевсовим замислима требало је да ромејске војсковође заподевају чарке мањих размера и отежавају крсташима снабдевање храном. Веће сукобе требало је избегавати и усредсредити се само на тактику досадног узнемиравања, док су у међувремену текли преговори. Манојло Камица је посредовао у размени писама у којима је изречено низ тешких речи и увреда. Војска коју је предводио протостратор, међутим, претрпела је тежак пораз у једном сукобу, па се Манојло Камица једва спасао бекством, избегавајући тако заробљавање.[18]

Ни следеће помињање Манојла Камице на страницама историјског дела Никите Хонијата не уноси нимало више ведрине у протостраторову биографију. Реч је, наиме, о великом походу Исака II против Бугара 1190, четвртом од укупно пет које је овај византијски цар водио према трновској држави. Хотећи да овога пута коначно ликвидира покрет бугарских устаника, Исак II је припремио амбициозан подухват, користећи се тактиком коју су примењивали ранији цареви Ромеја у ратовањима против првог бугарског царства. Део војске је пребачен до ушћа Дунава, како би напали Бугаре с леђа, а део је кренуо уобичајеним путем преко Тракије, што значи да је трновска војска била притиснута и са севера и са југа. У походу су, поред сâмог Исака II, учествовали најистакнутији византијски великодостојници, будући цар Алексије Анђео, василевсов стриц севастократор Јован Дука, Манојло Камица и Исак Комнин, потоњи севастократор који је живот завршио у бугарском ропству.[19] Не само да је и овога пута одлучујући успех изостао него је Ромеје задесила права катастрофа, пошто су у планинским теснацима Бугари изненада напали средишњи део византијске војске и потпуно га десетковали. Међутим, претходница на чијем челу су били Манојло Камица и Исак Комнин, као и заштитница коју је предводио искусни севастократор Јован Дука, прошли су много боље. Ипак, Никита Хонијат који је у својој историји подробно описао овај пораз Византинаца, морао је да се прихвати незахвалне дужности писања похвалног слова у коме је величао победу ромејског оружја.[20] И, то треба посебно истаћи, Никита Хонијат сјајно је одговорио захтеву тренутка величајући василевсове успехе мада је права истина била сасвим другачија.

Промена на престолу до које је дошло у априлу 1195, изгледа, није битније утицала на даљу каријеру протостратора Манојла Камице. И један и други василевс су били, заправо, његова браћа од ујака.[21] У изворима је забележено да је Манојло Камица учествовао у обреду свеча-

[18] Chon. Historia 402 56—404 93, 408 91—410 48. Ansbert, Historia 38—39. О овим догађајима врло исцрпно пишу: *Златарски*, История III 21—29; *Brand*, Byzantium 179—181. Поменута збивања из лета 1189. региструју и *Guilland*, Protostrator 162 (=Recherches I 482); *Јиречек*, Историја I 156.

[19] О севастократору Исаку Комнину већ је било речи у одељку који се односи на Иванка.

[20] Chon. Orationes 26—34. (Опширније о овом говору cf. *Dieten*, Erläuterungen 81—87). О поменутом догађају такође cf. Chon. Historia 429 75—431 47. У литератури су о овом неуспеху Ромеја писали, између осталих; *Златарски*, История III 62—70; *Wolff*, Empire 185—186; *Brand*, Byzantium 92—93; История на България III 128 (*Б. Примов*).

[21] У неколико махова Никита Хонијат подвукао је сродство Манојла Камице са царевима Исаком II и Алексијем III Анђелима увек користећи термин ἐξάδελφος. Cf. Chon. Historia 403 61; Chon. Orationes 10 34; Chon. Orationes 106 11.

ног крунисања новог василевса Алексија III, које је обављено у Светој Софији, тако што је новом цару довео арапског коња.[22] Овај детаљ можда говори да ни у овим временима када је титула протостратора већ одавно променила свој смисао, ипак није била заборављена њена давнашња садржина, а то значи први међу онима који су се старали о василевсовом коњу.

Већ следеће, 1196. године, после бурних догађаја који су на трновском двору уследили након убиства Асена I, Манојлу Камици био је поверен изузетно важан и одговоран задатак. После извесног оклевања Алексије III се ипак одлучио да пошаље помоћ Иванку, Асеновом убици и тренутном господару Трнова.[23] На челу војске која се запутила према Бугарској стајао је протостратор. Поверавање овог задатка, чији је исход за Византију у том тренутку био од необичне важности, Манојлу Камици речито говори да је свакако био један од најповерљивијих људи византијског цара, па можда и главни ромејски војсковођа. Изазов, боље речи прилика да се прослави, били су веома велики. Ни овај подухват, међутим, није донео славу протостратору већ горак укус неуспеха, пошто је после отказивања послушности деморалисане војске морао да се недостојно врати у престоницу. Убрзо му је, ипак, стигла некаква утеха, јер се све поновило и када је са̂м василевс на челу још многољудније војске кренуо са намером да притекне у помоћ Иванку чији је положај у Трнову бивао све несигурнији.[24]

Следеће помињање Манојла Камице на страницама Хонијатове историје односи се на супарништво између севастократора Јована Дуке и протостратора, и од особите је важности за питања која нас занимају. У неколико махова је, наиме, Алексије III боловао од подмукле костобоље која му је нападала ноге. Да је болест била веома озбиљна сведоче и подаци како је василевс бивао скоро сасвим непокретан, тако рећи прикован за постељу, што је код њега изазивало потпуну потиштеност, тако да је време проводио у својој соби одбијајући посете. Царева опака болест потакла је чак и бриге за наследника престола, поготово када се зна да није имао мушког наследника него три ћерке. Неуморно славољубиви севастократор Јован Дука, стриц Алексија III, чије амбиције нису спласле ни под теретом година, истакао је своју кандидатуру, мада је већ био у поодмаклој старости.[25] Њему се, међутим, одлучно супротставио протостратор Манојло Камица сматрајући да као василевсов брат од ујака

[22] Chon. Historia 457 14—458 40. Овај податак није у литератури чешће коришћен. *Guilland*, Protostrator 162 (=Recherches I 482) није, наравно, пропустио прилику да га региструје.

[23] О овоме је већ било опширније расправљано у одељку који се односи на Иванка. Уп. такође *Варзос*, Γενεαλογία II 697—698.

[24] Ове две неуспеле епизоде о којима нас извештава Никита Хонијат (Chon. Historia 471) региструју готово сви истраживачи који су се бавили поменутим пита- њима. В. *Златарски*, История III 103; *Brand*, Byzantium, 126; *Guilland*, Protostrator 162 (=Recherches I 482)

[25] Јован Дука је желео да се попне на византијски престо још у време драматичних догађаја из септембра 1185. *Острогорский*, Возвышение 123 (=СД III 336—337) позивајући се на податке Никите Хонијата пише да је сам понудио да му на ћелаву главу ставе дијадему, пошто је Исак Анђео оклевао, па закључује да севастократору околности нису ишле на руку с обзиром на чињеницу да је био већ стар а народ је због Андроника I био неповерљив према старцима. С правом Острогорски истиче да је Јован Дука према способностима далеко надмашивао братанце Исака II и Алексија III Анђеле. Cf. *Polemis*, Doukai No. 40.

има право на царску круну.[26] С обзиром да је Јован Дука далеко надмашивао Манојла Камицу, бар када су у питању биле способности, наш је утисак да су аргументи протостратора могли да буду једино садржани у чињеници да је био знатно млађи од севастократора. Овај податак свакако треба имати у виду када се разматра случај Манојла Камице као обласног господара јер баца сасвим нову и другачију светлост на догађаје који су довели до његовог одметања.[27] Алексије III, будући и са̂м похлепан на власт, изгледа никада није заборавио држање свога блиског рођака за време док је био тешко болестан. Василевсова освета, ако можемо употребити ту реч за удео Алексија III у потоњим страдањима Манојла Камице, била је врло окрутна.

Догађаји око Иванковог одметања у првим месецима 1199, који су Византијском царству донели низ невоља и стрепњи, били су на неки начин кобни и за политичку каријеру и живот протостратора Манојла Камице. Алексије III је против родопског великаша послао многољудну војску коју су предводили истакнути великодостојници. Тако су између осталих били и василевсови нови зетови, Теодор Ласкарис и Алексије Палеолог, а уз њих био је и протостратор, који је, изгледа, био главнокомандујући. После почетних успеха, који истини за вољу нису били од пресудног значаја, ромејска је војска упала у замку лукавог Иванка и претрпела осетне губитке.[28] Бољар је заробио приличан број византијских војника, међу којима је био и Манојло Камица. Без жеље да се умањи сјајан тактички маневар даровитог родопског великаша, треба истаћи чињеницу да је великом Иванковом успеху у знатној мери допринела и недовољна обазривост Манојла Камице. Успешан почетак похода, као и крајње резервисано и повучено држање препреденог бољара, охрабривали су охоло самољубље Манојла Камице, истовремено успављујући његово осећање за опасност, тако да је заборавио да има посла са изузетно даровитим и спретним војсковођом. Та му се неопрезност, што је само благи израз за олако потцењивање, грубо осветила и по њега постала злокобна што је показао и необичан колоплет догађаја који су потом уследили. Овај неуспех протостратора као и читава претходна каријера војсковође никако му не могу обезбедити место међу великим византијским војсковођама чији број у дугој повести државе Ромеја свакако није био мали. Штавише, чини нам се да је у случају Манојла Камице реч о војсковођи скромних домета и ограничених способности. Изнесену оцену, за коју мислимо да никако није претерана, не може да ублажи ни податак да је живео и деловао у једном од најнеславнијих периода хиљадугодишње византијске историје.

Заробљавање протостратора Манојла Камице означило је истовремено и крај његове каријере као ромејског војсковође. И тако, док се остатак византијске војске, видно деморалисан изненадним поразом, повукао потраживши прибежиште у ближој околини Филипопоља, без намере да настави предузети поход, за Камицу су започели дуги месеци

[26] Chon. Historia 498 16—19. Ова вест није измакла пажњи истраживача. Cf. *Guilland*, Protostrator 162—163 (=Recherches I 482), *Ферјанчић*, Севастократори 165—166.

[27] Стога помало изненађује да ову вест Никите Хонијата Ј. Хофман уопште не региструје у својој књизи.

[28] О читавој акцији већ је било речи у одељку посвећеном родопском великашу Иванку. Уп. *Варзос*, Γενεαλογία II 704—705.

тегобног сужањства. Иванко га је убрзо предао Калојану, тако да је овај угледни достојанственик Византијског царства постао заточеник на трновском двору, послуживши бугарском цару као погодна прилика за прављење различитих планова. Калојан је, наиме, за овако угледног заробљеника затражио од Алексија III позамашну откупнину у износу од два кентинарија злата.[29] Међутим, на велико изненађење трновског цара, а вероватно још веће Манојла Камице, ова понуда није оставила никакав утисак на василевса. Богатство Манојла Камице било је толико да је могао сâм себе да откупи релативно лако. Као да је једва дочекао ову прилику, Алексије III конфисковао је целокупну имовину свог блиског рођака, која је бесумње била огромна будући да је протостратор био можда и најбогатији Ромеј. Овај гест неутољиве похлепе који се никако није могао правдати чак ни тешким стањем државних финансија, само је један у низу сличних које је учинио василевс, тако да даје за право историографији да га представља у врло неповољној светлости. Алексије III је, чини се, више ценио велико богатство Манојла Камице, које је било несумњиво, него његову ратничку обдареност, која је била несигурна и варљива, а у сваком случају не толико несумњива. Да је у питању био ваљанији војсковођа можда би василевсова дилема била далеко већа. Може се претпоставити, такође, да је Алексије III у овом догађају гледао згодну прилику да се реши човека који је својевремено, док је василевс био тешко болестан, истакао своју кандидатуру на трон византијског цара. У сваком случају усрдне молбе Манојла Камице, који се жалио како је у Бугарској држан као некакав злочинац, што га је страшно мучило, наишле су на хладни зид незаинтересованог ћутања. Да би несрећа Манојла Камице постала потпуна, да би досегла свој врхунац, византијски је цар протостраторову жену и сина из непознатих разлога осудио на казну затвора, док је његова ћерка већ боравила у забаченом Просеку као жена Добромира Хрса.

Оно што је одбио да учини Алексије III, урадио је таст Манојла Камице, властољубиви и превејани господар Просека, коме се у крајњем очајању обратио протостратор и који је Калојану дао предвиђену откупнину од два кентинарија злата.[30] Одлука Добромира Хрса, чини се, више је била мотивисана одређеним политичким циљевима него племенитим осећањем човекољубља и новоуспостављеном родбинском везом. Тако се, вероватно у првим месецима 1201, Манојло Камица ненадано обрео у тврдом Просеку, што је био само први корак другог дела његове политичке каријере, толико различите од каријере византијског војсковође коју је претходно текао деценију и по.[31] Међутим, упоран у својој жељи

[29] С обзиром да један кентинариј садржи тридесет и два килограма (Cf. *Schilbach*, Metrologie 171—172) значи да је вредност откупа била 64 килограма злата.

[30] *Златарски*, История III 138 претпоставља да је Калојан саветовао Манојла Камицу да се обрати тасту Добромиру Хрсу за помоћ, што је сасвим могуће јер је увидевши да протостратор нема за Алексија III никакав значај, трновски цар покушао да бар уновчи угледног Ромеја будући да са њим више није могао ковати никакве политичке планове.

[31] Није могуће поуздано утврдити хронологију доласка Камице у Просек, али пошто нам се чини да је одметање у лето 1201. уследило не много времена после појаве протостратора на поседима Добромира Хрса, то значи да је у Просек могао стићи првих месеци 1201. године. Уосталом и сам Никита Хонијат истиче како је протостратор дуго боравио у бугарском ропству (Chon. Historia 533 43). Ако су наше прорачунице тачне, Манојло Камица је у заробљеништву, Иванковом и Калојановом, провео безмало две године.

да се врати у Цариград, Манојло Камица је и из Просека поновио своје молбе Алексију III, и то на такав начин да су готово личиле на очајнички вапај. Не можемо, ипак, да верујемо у претпоставку да се већ по доласку у Просек протостратор одлучио на одметање, а да је нове молбе слао у уверењу да ће бити одбијене, како би за себе унапред прибавио оправдање за оно што је убрзо потом предузео. Византијски цар се поново оглушио о запомагање свог блиског рођака, остајући доследан у решености да не пошаље исти откуп господару Просека. Своју одлуку о конфискацији целокупне протостраторове имовине сматрао је коначном, а на тај начин укинуо је сваку могућност Камициног повратка у престоницу и, како се показало, заувек прекинуо све везе са њим.

Манојло Камица је очигледно све до свог одласка у Просек и поновног одбијања византијског цара да га откупи био лојалан према Византији, без намере да се одметне. Овакав закључак произилази из његових поступака, бар оних који су записани у изворима, изузев једног тренутка када је за василевсове болести истакао своје царске претензије. Сматрамо, ипак, да протостратор не би устао против цариградске владе да није допао бугарског ропства и да га је евентуално Алексије III откупио. Зато и податак о његовим некадашњим царским претензијама у овим догађајима око одметања нема неку особито важну вредност. На такав корак протостратор се одлучио тек када су биле исцрпљене све могућности за његов повратак у престоницу, па се може рећи да је њега у великој мери необичан сплет околности натерао да се окрене против цариградске владе. Дакле, упркос својевремено израженим царским амбицијама, које по нашем мишљењу ипак нису биле пресудне за његово одметање, Манојло Камица се отпадио тек онда када је схватио да су сви мостови повратка у Цариград за њега били спаљени, захваљујући, наравно, у првом реду Алексију III.[32]

Озлојеђен нечасним понашањем василевса, које је са пуним правом могао сматрати издајничким, а сигурно и хушкан од стране Добромира Хрса, Манојло Камица се одважио на велики и оштар заокрет у својој каријери а и у животу уопште.[33] Пристао је уз властољубивог и дрског великаша, са жељом да се због нанесене неправде, не само према њему већ и према члановима његове породице, освети Алексију III.[34] Наравно, није само једнострана жеља за осветом била једини покретач његових

[32] *Hoffmann*, Rudimente 92 сматра, чини нам се оправдано, да је Манојло Камица био натеран да буде узурпатор.

[33] *Златарски*, История III 139 истиче да се целокупан покрет Добромира Хрса и Манојла Камице одигравао под спретном диригентском палицом Калојана који је желео да ослаби ромејску моћ у југозападним бугарским земљама. Чини нам се да је у овом случају прецењена улога и моћ трновског цара. Покрет који су започели таст и зет садржао је далеко виши степен самосталности у одлучивању и цела је акција била плод њиховог међусобног договора.

[34] Такав след догађаја произилази из историје Никите Хонијата (Chon. Historia 533.42—58). Нешто је другачије тумачење истих збивања у похвалном слову које је Никита Хонијат држао у част Алексија III у марту или априлу 1202. године. Кривица за раздор се ту приписује недовољној стрпљивости Манојла Камице (Chon. Orationes 107 16—19). Требало би, ипак, поклонити више поверења подацима из историје Никите Хонијата која је писана доцније када није морао бити пристрасан као приликом похвалног слова, сасвим подложног захтеву тренутка односно жељи да се василевсу китњасто и милозвучно напише беседа у којој је каткад потребно и замаскирати понеки царев недостојан поступак или заобићи истину. Уп. *Варзос*, Γενεαλογία II 710.

подухвата. Уз напомену да је протостратор био веома амбициозан треба истаћи да, у ствари, и није имао широк избор могућности. Будући да је као један од василевсових најважнијих сарадника био веома добро упознат са општим приликама у провинцијама Византијског царства, приликама које су биле врло погодне за роварење против централне власти и подизање метежа, у договору са тастом одлучио је да узбуни области северозападне Македоније, Тесалије, Средње Грчке и Пелопонеза. Поучен искуством из претходних година, које је говорило да су узурпатори као по правилу имали ослонац у локалном живљу, могао је рачунати да ће наићи на подршку становништва у тим подручјима, пошто су на самом почетку XIII столећа провинције спремно и здушно поздрављале скоро сваки покрет уперен против цариградске владе. Околност да је био близак рођак царске куће и једна од најугледнијих личности у круговима византијске аристократије, повећавала је његовом подухвату степен легитимности и на тај начин могла је да охрабри његове присталице а и њега сâмога одлучно учврсти у намераваном стремљењу.[35] Најближе је истини, чини нам се, претпоставка да је протостратор Манојло Камица, у ствари, имао царске амбиције, односно да је крајњи циљ његовог далекосежно предвиђеног плана ипак био цариградски престо, мада се то у сачуваним изворима ни на једном месту експлицитно не саопштава.[36]

Кренувши према западу Добромир Хрс и Манојло Камица освојили су Пелагонију и Прилеп, а потом су се кроз долину Темпи пребацили у Тесалију, да би на крају узбунили чак и Средњу Грчку и Пелопонез.[37] Добромир Хрс се потом вратио у своје области, док се Манојло Камица задржао у Тесалији коју је изабрао за своју базу. Његов је план почео да се одвија веома успешно, можда чак и преко очекивања, пошто су готово све европске провинције листом стале на његову страну, изражавајући тако своје неприкривено незадовољство према цариградској влади. Времена за консолидацију снага није било пошто је Алексије III организивао поход са циљем да ликвидира покрет Хрса и Камице, као и отпадништво Јована Спиридонакиса, управника области Смољана, који се побунио у исто време. Према Тесалији се запутила ромејска војска предвођена евнухом Јованом Јонополитом.[38] Истовремено са овом војном акцијом василевс је повео и једну дипломатску, која је можда била и

[35] *Asdracha*, Rhodopes 235 истиче да је помоћ коју је Манојло Камица пружио своме зету Добромиру Хрсу остала само маргинални део спора између Византијског царства и господара Просека. Сматрамо да је ова оцена свакако претерана и да удео протостратора у бурним догађајима у лето 1201. ни у ком случају не би требало потцењивати.

[36] Cf. *Miller*, Essays 55.

[37] О овој акцији опширно је расправљано у претходном одељку о Добромиру Хрсу. Између осталих, ову акцију која је поред средње Грчке узбунила и Пелопонез региструје наравно и *Bon*, Péloponnèse 172. Уп. такође *Варзос*, Γενεαλογία II 710.

[38] У делу Никите Хонијата у два маха се помиње Јован Јонополит који је носио титулу паракимомена. Реч је о две експедиције које је предводио, прву у околину Анкаре 1195, а другу против Манојла Камице 1201. године. Cf. Chon. Historia 461 26— 28, 534 81. Михаило Хонијат га је поредио са знаменитим евнухом Нарзесом, војсковођом Јустинијана I (Mich. Choniates II 125— 127). Cf. *Brand*, Byzantium 143. За титулу паракимомена специјално cf. *Guilland*, o. c. 191—201 (за пун наслов овог рада в. напомену 23 у одељку о Добромиру Хрсу). *Brand*, Byzantium 134 сматра да је Алексије III послао напред Јована Јонополита са предлогом помирења који је подразумевао враћање Манојла Камице на ранији положај, што је, међутим, овај одбио. Наш став према овој претпоставци прилично је уздржан.

опаснија од протостратора, јер је њен исход био приближавање Добромира Хрса цариградској влади.[39] Тако је господар Просека, који је своевремено спасао таста из бугарског сужањства, вођен сопственом политичком рачуницом сада оставио истог на цедилу. Била је то важна победа за византијску дипломатију, пошто је раздвајањем Манојла Камице и Добромира Хрса био знатно олакшан посао Ромејима. Препуштен сâм себи и лишен главног савезника, Манојло Камица и није више био тако опасан противник, што се ускоро и показало. Будући да је сјајном дипломатском победом припремио терен и за успешну војну акцију, Алексије III је кренуо према Тесалији и у одлучујућој бици победио протостратора који је том приликом био чак и рањен. Манојло Камица је затим морао да напусти своје последње уточиште, град Стан.[40] То је уједно и последњи помен протостратора у историјском делу Никите Хонијата. Недостатак поузданих сведочанстава о крају политичке каријере овог великаша створио је обиље могућности за разнолике претпоставке, које се крећу од помирења са Алексијем III, с једне стране, па до тога да је побегао на трновски двор као и Јован Спиридонакис.[41] Према нашем мишљењу није дошло до помирења василевса и протостратора, него је вероватнија претпоставка да је Манојло Камица убрзо после ових догађаја изгубио живот. Познато је, с друге стране, да је његова породица после 1204. отишла у Никеју.[41a]

И у случају протостратора Манојла Камице, наравно, као и у случајевима осталих обласних господара тога времена, понављају се исте потешкоће када се ради о одговору на питања која се тичу организације и устројства творевине коју је почео да изграђује. Овога пута, међутим, ствар је знатно једноставнија пошто је покрет византијског аристократе трајао једва неколико месеци, тако да није било времена да протостратор учини нешто више на плану организације власти.

[39] О овоме је подробније расправљано у претходном одељку о Добромиру Хрсу.

[40] У литератури постоје неслагања око идентификације и убикације овога града у који се Манојло Камица био склонио. *Златарски*, История III 144 сматра да је то данашњи град Каламбака у Тесалији који се налази северозападно од Трикале, истичући да је уместо Στανός требало да стоји Σταγῶν што је заиста данашњи град Каламбака. *Brand*, Byzantium 134 сматра да је после протеривања из Тесалије Манојло Камица хитао према Бугарској па настављајући каже да је можда град Стан, у ствари, Стенимах, иначе веома позната средњовековна тврђава у родопској области. Према нашем мишљењу обе претпоставке нису довољно убедљиве, па би град Стан требало тражити на другом месту. Треба правити разлику између Стана, на једној, и градова Стаги и Стенимах на другој страни. Занимљиво је да у литератури нико није последње уточиште Манојла Камице покушао да поистовети са, ипак, познатим градом Стан који се налазио негде између Прилепа и Битоља. Тако се, на пример, град Стан среће у знаменитом уговору између Млечана и крсташа 1204. године. Cf. Partitio Romaniae 221 105 (у индексу издавач прави разлику између града Стан и Стаги. Ibid. 295, 301). Најновији издавач Хонијатове историје, Ван Дитен, каже за Стан да је град у Македонији и прави разлику између Стенимаха и Стана. Cf. Chon. Historia II 80.

[41] *Успенский*, Образование 206 допушта могућност каснијег помирења василевса и протостратора, до којег је дошло посредовањен Јована Јонополита, позивајући се при том на једно писмо Михаила Хонијата упућено поменутом евнуху. (Mich. Choniates II 125—127. Cf. *Stadtmüller*, Michael Choniates 252—253). *Златарски*, История III 144 с правом истиче да писмо није баш јасно и не изјашњава по питању даље судбине протостратора. *Brand*, Byzantium 134 дозвољава могућност да је Камица нашао уточиште у Бугарској.

[41a] В. *Варзос*, Γενεαλογία II 712—713. Протостратор Манојло Камица се оженио око 1170, и имао је, као што је познато, двоје деце, ћерку и сина (Ibid. 691—692).

Вишеструки су разлози који су условили брзи крах подухвата ромејског великаша. Један од врло важних разлога био је и тај што га је у пресудном тренутку напустио зет и савезник Добромир Хрс, који је по ко зна који пут нагло променио страну, руковођен одређеном политичком рачуницом. Разлог више за пропаст протостраторовог покрета може се делимично приписати и чињеници да је, за разлику од господара Просека који се учврстио у брдовитом и негостољубивом подручју долине Вардара, Манојло Камица за базу изабрао пространу и питому Тесалију.[42] И, наравно, за протостратора важи оцена коју смо изнели за све обласне господаре тога времена пре 1204. године. Они, заправо, нису имали довољно снаге да направе нешто чвршће и трајније, односно да обезбеде дужи живот својим подухватима, иако су насупрот имали једну оронулу Византију која се полако али неумитно приближавала пропасти.

4. ЈОВАН СПИРИДОНАКИС

Написати или рећи да званична византијска историографија није била много наклоњена према Јовану Спиридонакису значило би не само бити претерано обазрив у оцени већ и бити склон ка еуфемизирању. Права је истина да га је она сачувала у најгорој могућој успомени. Задивљује, на неки начин, чињеница да је о овом обласном господару сачувано изузетно мало података у изворима, али у то мало података садржано је толико много нескривене мржње и презриве злобе. Веома неблагонаклон став који је византијска историографија уопште имала према свим обласним господарима овога времена, и то наравно без изузетка, а о којима је већ било речи, досегао је у опису личности и политичке каријере Јована Спиридонакиса своју највишу тачку.[1] Околност да се у овом случају ипак радило о човеку грчког порекла а не о отпаднику варварске провинијенције нимало није умањила злурадост са којом га описују његови савременици. Оштрина и заједљивост њихових примедби, напротив, размахале су се до неслућених граница. То је било зато што се у случају Јована Спиридонакиса уобичајеној мржњи према одметнику од Византијског царства придружио и презир аристократа према скоројевићу који се нагло уздизао. Скоро да збуњује малициозност са којом о овом византијском великашу пише учени Никита Хонијат, а у нимало лепшој светлости није га представио ни знаменити беседник Нићифор Хрисоверг.

Јован Спиридонакис био је човек незнатног порекла и потицао је са острва Кипра.[2] Колико је нама познато у византијским изворима XII

---

[42] *Hoffmann*, Rudimente 138 истиче да се у равници Тесалије Манојло Камица није могао дуже одржати пред јачом војском.

[1] У том погледу са Јованом Спиридонакисом можда би се могао поредити једино Лав Сгур кога је такође званична византијска историографија приказала у најтамнијим бојама.

[2] Никита Хонијат то сасвим одређено каже како у својој историји (Chon. Historia 534 64) тако и у једном говору посвећеном Алексију III (Chon. Orationes 112 14). Кратку вест о отпадништву Јована Спиридонакиса, али у нешто сажетијем облику, доноси и Теодор Скутариот, византијски хроничар друге половине XIII столећа, понављајући сасвим негативну оцену о њему, што само потврђује већ познату чињеницу да му је као предложак служило историјско дело Никите Хонијата. Cf. Theod. Scut. 430 21—29.

столећа нема никаквих података о породици која је носила његово презиме, што је податак који казује да је Јован Спиродонакис одиста био homo novus међу престоничком аристократијом.[3] Када се тај податак има у виду, донекле постаје и разумљивији презрив став византијских писаца према славољубивом придошлици са Кипра. Презиме Спиридонакис настало је од деминутива речи σπυρίς, што означава кош, корпу, то јест кошарицу, а то је пружило згодну прилику Нићифору Хрисовергу и Никити Хонијату да се на подругљив начин, користећи игру речи, у беседама посвећеним Алексију III, подсмехну Јовану Спиридонакису, маниром који је био веома омиљено средство у арсеналу византијских беседника.[4]

О политичкој каријери Јована Спиридонакиса пре 1200. године не може се ништа подробније рећи осим неколико врло оскудних података, који указују да се уздигао од положаја обичног занатлије до високих и угледних звања.[5] Он је узоран пример частољубивог дошљака који се додворивањем и улагивањем пробио у аристократске врхове.[6] Са великом злобом и цинизмом пише Никита Хонијат о физичком изгледу Јована Спиридонакиса, на начин који готово да прекорачује границе лепог укуса и претвара се у најувредљивије ниподаштавање. У неколико наврата малициозно истиче његов патуљаст раст и неугледну спољашњост, упоређујући га са пигмејским човечуљком.[7] На томе се, међутим, не исцрпљује излив његовог непријатељства и горчине према Јовану Спиридонакису, већ настављајући подвлачи како је уз то овај био још и зрикав. Скоро се може рећи да се Никита Хонијат помало и заборавио напустивши смирено казивање трезвеног и ученог историчара који са пуно достојанства сведочи о прохујалим временима, па то може чак и да наведе на помисао да је био у лошим односима са Јованом Спиридонакисом. Још већи цинизам исказао је Никита Хонијат у похвалном слову које је у част Алексија III одржао у марту или априлу 1202, а које је прослављало победу василевса над Манојлом Камицом, Добромиром Хрсом и Јованом Спиридонакисом.[8] Беседа као жанр који пружа далеко веће могућности за размахивање маште него помало сувопарно ређање догађаја у историјском делу, омогућили су му да Јовану Спиридонакису нанесе низ тешких увреда, пресвучених јефтином позлатом провидних и прилично недвосмислених метафора. Тако је у пригодној басни несрећ-

---

[3] Тако и А. Каждан у својој веома корисној књизи о социјалном саставу владајуће класе у Византијском царству XI и XII столећа, међу преко три стотине и четрдесет породица уопште не наводи породицу Спиридонакис. В. *Каждан*, Состав 116—122.

[4] Niceph. Chrysobergae 17 7—8; Chon. Orationes 112 4. Податке о Јовану Спиридонакису из говора посвећеног Алексију III, који је саставио Нићифор Хрисоверг, одржаног у петак 10. јануара 1202, коментарисао је *Дуйчев*, Проучвания 95—96.

[5] *Brand*, Byzantium 135, 143 истиче да је Јован Спиридонакис био постављен за управника василевсове приватне благајне.

[6] *Каждан*, Состав 44 је са правом указао на ту чињеницу. И, заиста, о томе говори и Нићифор Хрисоверг у поменутој беседи (Niceph. Chrysobergae 16 17—27 9) где Јована Спиридонакиса упоређује са змијом коју је из хладноће и сиромаштва извукао а потом грејао и хранио Алексије III а ова му је узвратила незахвалношћу, покушавајући да га уједе.

[7] Chon. Historia 534 64—67, 535 84.

[8] Chon. Orationes 106—112. О датирању овог говора као и о анализи података које он доноси подробније cf. Dieten, Erläuterungen 129—136.

ном Кипранину додељена неславна улога комарца и миша, што, наравно, сигурно није било случајно.[9]

После ликвидације Иванковог покрета 1200. године, што је без сумње био значајан успех иако постигнут на не много горд начин, Алексије III је за управника области Смољана наименовао Јована Спиридонакиса.[10] Када је реч о овој области одмах треба предочити да се заправо ради о тешко приступачном планинском подручју, што је податак од велике важности за догађаје који су касније уследили. Није потребно, свакако, посебно истицати од коликог је значаја била ова област за Византијско царство у том тренутку. Стога поверавање ове изузетно деликатне дужности Јовану Спиридонакису, који је ипак међу цариградском аристократијом био homo novus, унеколико изненађује. Што је можда још занимљивије, досадашња историографија није покушала да одгонетне разлоге који су руководили Алексија III да управо Јовану Спиридонакису додели положај управника области Смољана. Тачно је, додуше, да изузетно оскудни и фрагментарни изворни подаци не дају много ослонца, у ствари не дају никакав ослонац, за некакав чвршћи закључак. Ми ћемо ипак покушати да објаснимо мотиве византијског цара за овако направљен избор, унапред свесни да ће изнесена претпоставка бити лишена непосредне потврде у изворима. Приликом честих узурпација претходних година показало се доста јасно да су узурпатори наилазили на снажну подршку локалног становништва из подручја одакле су потицали они или њихове породице. Довољно је подсетити се на случајеве Алексија Бране, који је имао јак ослонац у Тракији јер је, између осталог, и његова породица потицала из околине Једрена, као и Теодора Манкафе, који је за веома кратко време лако привукао на своју страну целокупно становништво подручја око малоазијског града Филаделфије.[11] И, не треба ићи много даље, сâм Иванко је имао велике успехе у пограничним областима према Бугарској и у време док је био на византијској страни, а и доцније када се отпадио, имајући подршку многобројног словенског живља.[12] Поучен лошим примером Иванка као и искуством претходних узурпација византијски цар одлучио је да у тако осетљивој области постави човека који није потицао из тих крајева, па чак и можда у њима није никада ни боравио. Стога је, бар се нама тако чини, изабрао Јована Спиридонакиса који је потицао са далеког Кипра. Наравно, то свакако није био једини разлог за овакву помало неочекивану одлуку, јер је ва-

[9] Chon. Orationes 111 34—112 18. Завршавајући део беседе који се односи на Јована Спиридонакиса, Никита Хонијат каже да ни име не жели да му помене слично старим Хеленима који нису изговарали име онога који је запалио храм Артемиде у Ефесу. Претходно, наравно, није заборавио да укаже да личност о којој се ради води порекло са Кипра и да је деловала у Родопима.

[10] *Brand*, Byzantium 131, 132 за област Смољана каже доста уопштено да се налазила у средњем току Струме. *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, 163 далеко прецизније лоцира област Смољана, истичући да је смештена у планинском подручју које се простире северно од велике долине Филипа, између горњег тока Ангита према западу и средњег тока Месте на истоку. Опширније о области Смољана в. *Иванов*, Старини 6—7. Смољани су, као што је познато, једно словенско племе.

[11] О побуни Алексија Бране већ је подробније говорено у оквиру одељка посвећеног Манојлу Камици, док ће о Теодору Манкафи бити више речи у III поглављу.

[12] О томе је већ такође било речи у првом одељку овога поглавља.

силевс сигурно имао и поверење у способности свог изабраника. Алексије III је, вероватно, рачунао да ће се славољубиви и амбициозни Јован Спиридонакис својски заложити и прионути из све снаге да на најбољи могући начин оправда поверену дужност и испуни царева очекивања, како би наставио свој брзи успон према највишим врховима византијске аристократије. Колоплет догађаја који су доцније уследили показао је да је Алексије III ипак на својеврстан начин потценио ступањ славољубивости и политичке амбиције свог изабраника. Смели Кипранин се, наиме, није задовољио положајем управника области Смољана, него је одлучно стремио много вишем положају. Било како било 1200. године се частољубиви Кипранин обрео на положају управника области Смољана. У то време, изгледа, није ипак био раширен обичај да се на поверљиве дужности постављају људи незнатног порекла.[13]

Под прилично непознатим околностима Јован Спиридонакис се већ следеће године, у лето 1201, изненада одметнуо од византијског царства.[14] Изворни подаци о том неочекиваном одметништву врло су оскудни. Тако Никита Хонијат у својој историји саопштава да се Јован Спиридонакис на овакав смео подухват одлучио рачунајући, с једне стране, на умну ограниченост и простодушност василевса, а с друге стране, на неприступачност планинског терена.[15] У овој злурадој опасци, приписаној побуњеном Кипранину, ми не можемо а да не видимо, између осталог, и део личног става истакнутог византијског интелектуалца, којим се наслућује далеки наговештај пребацивања Алексију III због његове брзоплетости и погрешног избора управника области Смољана. С разлогом се може претпоставити да поједини људи из цареве околине нису били задовољни избором који је учинио. На тај начин је побуна Јована Спиридонакиса била извесна потврда да су били у праву они који се нису слагали са василевсовим избором.

Околност да је нешто доцније, притешњен походом ромејске војске и доведен у опасност да буде ухваћен, Јован Спиридонакис потражио и добио уточиште у Бугарској, побудила је многе истраживаче, што је сасвим и природно, да претпоставе како је у позадини овог одметања, као spiritus movens, стајао моћни Калојан.[16] Врло је тешко, па можда

[13] *Brand*, Byzantium 148 упозорава да је Јован Спиридонакис био једини од Алексијевих управника који није потицао из виших друштвених слојева.

[14] Многобројни аутори региструју ово одметање и укратко описују његову краткотрајну појаву у византијској историји. Cf. *Wolff*, Empire 189; Юзбашян, Класовая борьба 45; *Hoffmann*, Rudimente 49; *Brand*, Byzantium 132—133, 135. *Nicol*, Refugees 8—9 региструје покрете Манојла Камице, Добромира Хрса и Јована Спиридонакиса истичући да је до њих дошло у подручјима помешаног и шароликог живља. Нисмо били у могућности да користимо чланак В. Златарског специјално посвећен личности Јована Спиридонакиса (*В. Златарски*, Родопски управител Јован Спиридонакис, Родопа и родопска област. Въ чест на Ст. Н. Шишковъ за 70 години от рождението му, София—Пловдив 1935) али *Дуйчев*, Проучвания 95 истиче да су главни резултати тога рада садржани у *Златарски*, История III 140—141.

[15] Chon. Historia 534 68—72.

[16] Старија историографија углавном је била склона да у личности трновског цара види идејног вођу свих покрета уперених против Византијског царства у другој половини 1201, односно акција Манојла Камице, Добромира Хрса и Јована Спиридонакиса. *Успенский*, Образование 203 каже да је кретањима у јужној Бугарској управљала иста рука која је ослободила северни, а затим истиче (Ibid. 206) да су Иванко, Хрс, Камица и Спиридонакис несумњиво били у више или мање директним везама

чак и немогуће, порећи разложност овој прилично логичној претпоставци, али нам се чини да је управо једнострана искључивост њена најрањивија тачка.[17] Та се искључивост у највећој мери односи на извесно потцењивање самосталности Јована Спиридонакиса у подухвату који је предузео. Сачувани изворни подаци остају неми када су у питању праве намере амбициозног Кипранина, што наравно пружа обиље могућности за разне претпоставке.[18] Нама се чини да су планови Јована Спиридонакиса били веома далекосежни и свеобухватни и да су у својим најсмелијим и најскривенијим надањима сезали чак до круне византијског цара.[19] Не би се болесно амбициозни ромејски скоројевић упустио у тако опасну авантуру само стога да би постао слепо оружје бугарског цара а да при том не оствари неки свој давнашњи сан. На то га није могла присилити ни чињеница да је уклештен између Византије и Бугарске, пошто је у то време после ликвидације Иванковог покрета ромејски ауторитет у овим областима био поново васпостављен, а самим тим стање по Царство прилично боље него претходних година. С друге стране, ни Калојан још увек није показивао особиту агресивност према византијским поседима, већ је између два царства владало извесно затишје. Није, дакле, било разлога да се Јован Спиридонакис упусти у некакав подухват у коме би био у подређеном положају према трновском цару. Међутим, да је веза између Калојана и амбициозног Кипранина била успостављена врло је вероватно. Њих двојица су на неки начин били и природно упућени један на другога. Калојанове разлоге за упуштање у везу са Јованом Спиридонакисом не би требало посебно истицати пошто су били јасни и разумљиви, а сводили су се на роварење и подстицање смутњи у држави Ромеја. У тој је вези, бар је такав наш утисак, управник области Смољана иступао као равноправан саговорник а никако као продужена рука трновског цара, будући да, у ствари, није био угрожен ни са једне стране. Хтео је, једноставно, да искористи повољан тренутак а Калојан му је могао бити потребан као подршка и савезник. Прилике су Јовану Спиридонакису ишле на руку јер је василевс запао у невоље како у провинцијама на југу Балканског полуострва где је управо започео покрет Манојла Камице и Добромира Хрса, тако и у сâмом Цариграду

са Калојаном, а у очима сâмих Грка били су само извршиоци његових наређења. При том се стари руски византолог позива на врло јаке аргументе из већ поменутог говора Никите Хонијата одржаног марта или априла 1202 (Chon. Orationes 106—112). *Златарски*, История III 140 сматра да су кретања у Македонији била само ехо политике бугарског цара.

[17] История на България III 133 (*Б. Примов*) са много више опреза процењује улогу бугарског цара у одметању Јована Спиридонакиса, ограничавајући се на знатно умеренију оцену према којој бекство управника области Смољана у Бугарску даје неке могућности за претпоставку да је био у сагласности са Калојаном.

[18] *Радојчић*, О неким господарима 13 сматра да се Јован Спиридонакис одметнуо у намери да од области Смољана, чији је управник био, створи себи државу. *Asdracha*, Rhodopes 235 такође сматра да су намере Јована Спиридонакиса биле да оснује нову кнежевину (principauté) у том неприступачном подручју, додајући да такав подухват није имао сутрашњицу.

[19] *Hoffmann*, Рудименте 92 поставља питање да ли су се жеље Јована Спиридонакиса ограничавале само на област Смољана или је амбициозни дошљак са Кипра желео и цариградски престо, али на то питање не даје одговор. Ibid. 122 истиче недоумицу по питању мотива који су навели славољубивог Кипранина на отпадништво.

где је дошло до новог покушаја да се Алексије III уклони са престола.[20] Стога је властољубиви Кипранин у лето 1201. решио да учини први али велики корак у испуњавању давнашње жеље. Као такав његов подухват се сасвим добро уклапа у постојећу и већ раширену појаву обласних господара.

Истовременост акције Добромира Хрса и Манојла Камице, с једне, и Јована Спиридонакиса, с друге стране, сугеришу нам још неке претпоставке. Тако, не би требало искључити могућност да је управник области Смољана био у дослуху и са моћним господаром Просека, на чију је помоћ и рачунао, пошто су се њихови поседи готово додиривали код реке Месте.[21] Али ни та веза није нимало могла да умањи самосталност са којом је Јован Спиридонакис иступао у свом покрету који је био само део једног врло замашног плана. Другим речима, његова је самосталност била далеко већа него што се то обично мисли.

Покрети који су започели у лето 1201. у стално несигурним пограничним областима између Византије и Бугарске, довели су Алексија III у веома деликатну ситуацију. Да несрећа буде већа, василевсово здравствено стање поново се погоршало будући да се подмукла костобоља ногу вратила и приковала га за болесничку постељу. Мучна болест која га је готово онемогућавала да корача, овога пута била је праћена и депресивним расположењем које је појачавало сазнање да је учинио велику грешку изабирањем Јована Спиридонакиса за управника области Смољана. Истини за вољу Алексије III се никада није посебно истицао истрајном упорношћу већ је чешће нагињао малодушности. Спречен здравственим разлозима василевс је послао своје војсковође, зета Алексија Палеолога у област Смољана против Јована Спиридонакиса, а Јована Јонополита против Манојла Камице.

Смели и ратовању вични Алексије Палеолог енергичном је акцијом брзо и релативно лако принудио Јована Спиридонакиса да у бекству потражи спас.[22] Поражени отпадник неславно је побегао у Бугарску.[23] Није могуће баш најпрецизније одредити почетак војног похода против Јована Спиродонакиса, али се засигурно зна да је окончан пре јануара 1202, пошто је већ у петак 10. јануара 1202. Нићифор Хрисоверг одржао свечани говор у коме је славодобитно известио да су покрети Манојла Камице и Јована Спиридонакиса угушени, и при том бираним речима и хвалоспевно поздравио Алексија III.[24] По свој прилици поход против побуњеног управника области Смољана одвијао се у јесен 1201, што би значило да је отпадништво Јована Спиридонакиса трајало једва неколико

[20] О покретима Добромира Хрса и протостратора Манојла Камице већ је било речи. У Цариграду је у лето 1201. избила побуна Јована Комнина Дебелог, праунука Јована II Комнина, који је покушао да свргне Алексија III, али без успеха. Cf. *Brand*, Byzantium 122—124. *Дуйчев*, Проучвания 99 са правом истиче упозорење да не би требало прецењивати значај ове узурпације пошто је трајала веома кратко. Ипак, може послужити као илустрација да положај Алексија III није ни у Цариграду био баш увек сигуран.

[21] *Дуйчев*, Проучвания 95 је, колико је бар нама познато, први изнео ову проницљиву претпоставку.

[22] Chon. Historia 535 85.

[23] *Brand*, Byzantium 133 претпоставља да је Јован Спиридонакис отишао на трновски двор, Калојану.

[24] Датирање овога говора не подлеже никаквој сумњи. В. *Дуйчев* Проучвания 107—108; ВИИНЈ IV 240 (*Б. Ферјанчић*).

месеци. Из тог разлога се, наравно, ништа не може рећи о организацији власти на побуњеном подручју.

Овако брз крах подухвата Јована Спиридонакиса, уз готово симболичан отпор, ако вести Никите Хонијата схватимо дословно и не претпоставимо да је из птичје перспективе доцнијег времена, а прожет непомирљивом мржњом према придошлици са Кипра, помало упростио слику догађаја, за што додуше нема неког чвршћег разлога, ипак изазива извесну недоумицу. То посредно говори да Јован Спиридонакис или није био добро припремио терен за своје осамостаљивање, или му није стигла нека помоћ коју је очекивао, или је можда погрешно проценивши потценио снаге ромејске државе и после недовољне и аљкаве припреме неспреман дочекао војску Алексија Палеолога. Оскудни изворни подаци готово увек пружају више могућности за многобројне претпоставке него у случајевима када тих података има више. Чини се да трновски цар није ништа покушао како би помогао Јовану Спиридонакису. У сачуваним изворним подацима о томе бар нема никаквих наговештаја. Узрок Калојановом резервисаном ставу лежао је вероватно и у изненадном приближавању Ромејима које је довело до споразума са василевсом последњих месеци 1201. године. Тражење уточишта у Бугарској било је за Јована Спиридонакиса, ако се ствари сагледају свеобухватно, у ствари једино решење пошто бољег избора није ни имао.

Извори ништа не саопштавају о даљој судбини овог обласног господара. Чини се да је одласком у Бугарску вероватно и завршена његова политичка каријера, краткотрајна и не особито блистава, тако да је доживео жалосну славу брзог заборава.

6. ОБЛАСНИ ГОСПОДАРИ ПОСЛЕ 1204. ГОДИНЕ

После бурних догађаја из 1201. и угушивања покрета неколицине обласних господара, а захваљујући склопљеном миру између цариградског и трновског двора, у пограничним подручјима је завладало примирје готово незамисливо за претходну деценију испуњену непрестаним ратовањима. Византија је коначно одахнула. Области у којима су покушали да се осамостале Манојло Камица и Јован Спиридонакис припале су, наравно, држави Ромеја, док су земље Добромира Хрса подељене тако да је Византија добила Струмицу са околином, а Бугарској је припао тврди град Просек у који се убрзо сместио намесник трновског цара.

Међутим, ослобођена опасности на овој страни, опасности које су је и те како угрожавале, Византија је ускоро морала да се суочи са смртном опасношћу која је сасвим неочекивано дошла са Запада. Радило се, наравно, о изненадном скретању учесника четвртог крсташког рата које је завршено рушењем ромејског царства. Тај судбоносни догађај потпуно је изменио прилике у овим подручјима, с обзиром на околност да је ишчезло византијско било замењено новообразованим латинским царством.

Крсташке међусобице, које су у првим годинама после 1204. биле врло честе, искористио је на најбољи начин Калојан. Сјајна победа над крсташима, надомак Једрена 14. априла 1205, када је бугарска војска потпуно сатрла одреде западних ритера, претходно навикнуте искључиво

на успехе, донела је апсолутну превагу трновском цару који је постао најмоћнији такмац у јужним деловима Балканског полуострва.

У време своје највеће моћи, међутим, када се већ налазио под зидинама Солуна и пошто му је претходно у окршају са Бугарима страдао велики супарник и један од најугледнијих крсташких вођа италијански маркиз Бонифације од Монферата (4. септембра 1207), Калојан је пао као жртва незадовољних бољара 8. октобра 1207. године. На престо је ступио његов блиски рођак Борил, али, као што то често бива после насилних промена владара који су иза себе оставили врло запажен траг, земља је постала поприште унутрашњих размирица које су због своје озбиљности попримиле готово обележја правог грађанског рата. Два Калојанова блиска сродника, који су такође полагали право на трновски престо, убрзо су се осамосталили имајући под својом влашћу прилично простране и важне области. Реч је, наравно, о Стрезу и Алексију Славу чији су се поседи налазили управо у подручјима осамостаљивања ранијих обласних господара. Стога се већ може говорити о континуитету ове појаве, али сада у знатно измењеном историјском декору и мизансцену. Истини за вољу, збивања око Стреза и Слава више су део бугарске него византијске историје, будући да је држава Ромеја практично престала да постоји. Ипак, чињеница је да су ова двојица обласних господара били важан чинилац како за историју латинског царства и српске државе тако и за повест епирске па чак и никејске државе, дакле за непосредне наследнице државе Ромеја које су ничући на њеном згаришту повеле дугу и тегобну борбу за обнову Византије. У тој светлости посматрани, и Стрез и Слав припадају повести византијског света.

1. СТРЕЗ

Дуго је у историографији владало погрешно мишљење да су Добромир Хрс и Стрез, између којих збиља постоји доста сличности, у ствари једна личност. Да се почињене грешке веома тешко превазилазе на најбољи начин показује и овај пример. Иако је давнашња заблуда коначно исправљена још почетком овог столећа, њени остаци сачували су се и до наших дана, дакле после толико протеклих деценија.[1] У литератури се, наиме, као reliquiae reliquiarum некадашње омашке, све до данас уз личност Стреза везује име Добромир, што нема никакве потврде у сачуваним изворима о овом обласном господару.

Бугарски великаш Стрез (у латинским изворима Stracius или Straces, у грчким Στρεάζος, а у словенским Стрѣꙁ) као сестрић трновског цара Калојана припадао је владарској кући.[2] То практично значи да је истовремено био и близак рођак Борила који је, као и Алексије Слав уосталом,

---

[1] Заблуду по којој су били изједначавани као једно лице Добромир Хрс и Стрез, разрешио је дефинитивно 1909. године *Радојчић*, О неким господарима. Опширније о томе в. напомене 2 и 3 у одељку посвећеном Добромиру Хрсу.

[2] *Prinzing*, Brief 411—412 19—20. Не би требало да превише изненађује то што у чувеном циркуларном писму које је Хенрик I потписао у Пергаму 13. јануара 1212, и послао на Запад, латински цар помиње Стреза не као блиског рођака тада актуелног трновског цара Борила већ као сестрића Калојана, премда је последњи био убијен пре готово пет година. На Западу је Калојан, нарочито после преговора са Инођентијом III и бриљантне победе код Једрена, био далеко познатији. Специјално о Калојану в. *Божилов*, Асеневци бр. 3 43—68.

такође био Калојанов сестрић.[3] Захваљујући поменутим родбинским везама, Стрез се могао укључити као претендент у борбу за трновски престо, на који се после насилне Калојанове смрти попео Борил.

У изворима који су сачували успомену на овог бугарског великаша, разноврсним како по пореклу тако и по жанру, Стрез се први пут помиње тек у бурним збивањима која су уследила после драматичног догађаја у бугарском логору недалеко од Солуна октобра 1207. То, наравно, не значи да је управо тада започела његова политичка каријера. Напротив, има разлога да се верује како је већ последњих година Калојанове влада Стрез имао веома важну улогу и да су му поверавани одговорни задаци, које је изгледа врло успешно извршавао, што му је донело приличан углед у трновској држави.[4] У тој светлости посматрано

---

[3] *Теодосије*, Живот светога Саве 103 саопштава да је Стрез био Калојанов рођак. *Стеван Првовенчани*, Житије Симеона Немање 60 каже да је Стрез био Борилов брат. У литератури постоје различита мишљења о родбинским односима Стреза и Борила односно Алексија Слава. Никаквој сумњи не подлеже чињеница да су сва тројица били сестрићи Калојана, али су помало загонетни њихови међусобни родбински односи. Већина истраживача сматра, са мање или више одлучности, да је Стрез у ствари био млађи Борилов брат. Уп. *Мутафчиев*, Владетелите 47; *Златарски*, История III 271; *Nicol*, Despotate 33; Историја народа Југославије I 344 (*Б. Графенауер — Т. Томоски*); *Prinzing*, Bedeutung 100; *Prinzing*, Brief 423; *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 24—25, 57; *Баришић—Ферјанчић*, Вести 51; *Божилов*, Асеневци 98; *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 88. За разлику од поменутих аутора Е. Савчева (Стрез 69—74) која најопширније расправља о овим питањима прилично је резервисана према претпоставци да су Борил и Стрез били браћа. У том случају би, наставља, Стрезове претензије на бугарски престо биле знатно мање, с обзиром на околност да је млађи брат. Она такође сматра да би се у синодику цара Борила поменуло то да је Стрез заиста био Борилов брат. Да подсетимо, у синодику се каже да је севастократор Александар брат великог цара Јована II Асена (Уп. *Пойруженко*, Синодик 87). Шта више, Савчева износи једну веома занимљиву претпоставку да су Стрез и Алексије Слав били браћа (sic!), пре него Борил и Стрез, што на посредан начин потврђује и њихово, дакле Стрезово и Борилово, једнако право на бугарски престо који је насилно заузео овај други. При том као да заборавља да би и у случају да су Стрез и Слав браћа, један од њих морао бити млађи, па би тај морао имати мања права на престо, што је управо аргумент којим је покушала да оповргне претпоставку да су Борил и Стрез браћа. Иначе, о условима наслеђивања трновског престола говоре текстови мрачке хрисовуље Јована Александра (1331—1371) издате 1. децембра 1347 (*Иванов*, Старини 593) и рилске хрисовуље Јована Шишмана (1371—1393) издате 21. септембра 1378 (*Иванов*, Старини 599). На крају ове напомене можемо истаћи да се не може са потпуном сигурношћу утврдити да ли су, и у којој комбинацији, Борил, Стрез и Алексије Слав, били браћа. То су вероватно били и разлози да се и опрезни Б. Примов (История на България III 148) заустави на несумњивој чињеници да су поменута тројица великаша били сестрићи Калојана, и одустане од даљих и свакако мање несумњивих претпоставки.

[4] *Теодосије*, Живот светога Саве 104 каже прилично одређено да је Стрез био веома славан због своје храбрости што је изазивало завист његових супарника. *Мутафчиев*, Владетелите 48 први је, бар колико је нама познато, изнео ову разложну претпоставку о деловању Стреза још пре 1207, али је употребио погрешне аргументе за њено доказивање. Истиче да је као севастократор Стрез био сарадник Калојана јер у исто време у држави је по правилу могао бити само један севастократор. Врло је спорно питање ко је доделио ову високу титулу Стрезу, Калојан или Борил, а о томе ће нешто касније бити више речи. *Nicol*, Despotate 33 износи веома смелу претпоставку која нема потврде у изворима а према којој је Калојан наименовао Стреза за свог заповедника тврђава Просека и Струмице а доцније га повукао са те дужности бојећи се завере. *Савчева*, Стрез 71 се такође залаже за датирање почетака Стрезове политичке каријере у време пре 1207, додајући да се његово учешће у животу другог бугарског царства вероватно сводило на учешће у војним походима Калојана, што је резултирало великој популарности с једне, а стремљењу ка бугарском престолу с друге стране.

лакше се може схватити релативно брзо уздизање овог великаша, нешто касније, када су му спремно пришли многи намесници трновског цара. Уживао је, изгледа, и приличну наклоност тамошњег становништва. Стрез се, међутим, никако не може изједначити са Сергијем, једним од Калојанових посланика код папе Иноћентија III 1203. године.[5] Једино се може претпоставити да је за Калојановог царевања вршио извесне одговорне дужности али које се тичу световних а не духовних ствари.

Име Стрез је, као уосталом и од њега изведени деривати Стрезо, Добрострез, Стрезимир, Стрезоје и слично, словенског порекла. Судећи према српским средњовековним документима, у којима се среће врло често, имало је широку употребу у јужнословенској ономастици.[6]

Долазак Борила (1207—1218) на трновски престо, после убиства Калојана 8. октобра 1207, и чињеница да је Стрез као сестрић погинулог цара полагао извесна, не тако мала, права на бугарски трон, веома су угрозили положај, па чак и голи живот, овог великаша.[7] Нема сумње, наиме, да је Борил као један од првих својих циљева по устоличавању сматрао ликвидацију блиског сродника који је у погодном тренутку, као и те како опасан такмац, могао чак да га и збаци са престола.[8] Проницљиви великаш је, међутим, предосетио блиску опасност па је спас морао да потражи у бекству. Уточиште је, највероватније крајем 1207. или почетком 1208, нашао у суседној српској држави, на двору великог жупана Стефана Немањића, који га је примио изузетно благонаклоно.[9] Сви су се истраживачи, без изузетка, већ одавно сложили да благонаклони став великог жупана није проистицао из хришћанског алтруизма него је, наравно, имао сасвим одређену политичку позадину. Имати уз себе тако угледног великаша, уз то и могућег претендента на круну суседне бугарске државе, значило је располагати са веома опасним оружјем које се могло употребити на разне начине.[10] Благонаклон став Стефана Немањића према Стрезу међу српском властелом изазвао је подозрење помешано са завишћу. С друге стране, тешко се мирећи са чињеницом да му је опасни супарник измакао, Борил је у више наврата тражио Стре-

---

[5] *Мутафчиев*, Владетелите 49—50 износи, али уз приличну резерву, претпоставку према којој су севастократор Стрез и comestabularius Sergius, у ствари, исто лице. *Златарски*, История III 175—176 оповргао је ову смелу претпоставку, у коју додуше ни њен аутор није много веровао. Доцнији истраживачи нису прихватили претпоставку Мутафчијева. Уп. *Савчева*, Стрез 92.

[6] О томе опширније в. *М. Грковић*, Речник личних имена код Срба, Београд 1977, 190; *Савчева*, Стрез 69.

[7] *Теодосије*, Живот светога Саве 104.

[8] Досадашња историографија створила је прилично неповољну слику о цару Борилу. У релативно скорије време Г. Цанкова-Петкова покушала је да донекле рехабилитује овог бугарског владара. Уп. *Цанкова-Петкова*, Отношения 170—171. Она истиче да нема аргумената да се у завери против Калојана окриве Борил и Калојанова жена која је била куманског порекла. У наставку упозорава да је Борил независно од слабих страна његове владе савезништвом са латинским царством утврдио међународни положај другог бугарског царства и припремио услове за уздизање Бугарске под Јованом II Асеном. Посебно о Борилу в. *Божилов*, Асеневци бр. 6 69—77.

[9] Благонаклоност Стефана Немањића према Стрезу наглашавају сва тројица биографа. Уп. *Стеван Првовенчани*, Житије Симеона Немање 60; *Доментијан*, Живот светога Саве 206; *Теодосије*, Живот светога Саве 104.

[10] Велики жупан Стефан Немањић је намеравао да подржава унутрашње сукобе у Бугарској и да се преко Стреза прошири према југу. В. *Златарски*, История III 281; Историја српског народа I 298 (*Б. Ферјанчић*).

зово изручење. При том је обећавао богату награду а када таква понуда није произвела жељени утисак, латио се другог, потпуно другачијег аргумента, тиме што је наводно запретио ратом.[11]

У препреденом бугарском великашу, који је и те како био свестан несигурности свог положаја, јавила се сумња да би га у неком тренутку његов добročинитељ ипак могао предати љутом непријатељу. Како би разобличио ову сумњу, велики жупан је клетвама уверавао Стреза у своју оданост, а потом му је дао и известан број људи и коња. И на крају, као најубедљивији доказ којим је требало да у потпуности распрши стрепње бугарског великаша, Стефан је наводно изабрао свечани чин братимљења, обављен у цркви и над јеванђељем као сакралним сведоком нове духовне везе.[12]

Користећи се недаћама цара Борила, који је током 1208. неуспешно ратовао против латинског царства, Стефан и Стрез су приступили остварењу плана у коме су се на веома погодан начин поклопили интереси и једног и другог. Они су, наиме, заједничком акцијом почели да одузимају од бугарске државе поједине делове Македоније. Лакоћа са којом је текао овај подухват упућује на претпоставку да су претходно били ступили у везу са заповедницима неких тврђава и придобили их за себе, будући да Борил ипак није уживао неподељено поверење у Бугарској, поготово после неуспешног рата против Латина.[13] Не треба, дакако, пренебрегнути неоспорни углед и популарност коју је Стрез уживао у другом бугарском царству. И, на крају, никако се не би смео потценити ни удео Стефанове помоћи у целокупном подухвату, пошто је Стрез на српски двор дошао само са извесним бројем присталица и можда понеким чланом своје породице, а то би било недовољно да самостално изведе прилично сложену акцију. Значај српске помоћи, међутим, не треба ни прецењивати.[14] Исход ове акције било је учвршћивање Стреза у областима средњег тока Вардара.[15] Пошто је овладао знатним делом Македоније, он је изабрао за своје средиште тврди и неприступачни Просек, у коме је до пре неколико година обитавао Добромир Хрс.[16] На тај начин је почео да се остварује план у коме су се доста срећно укрстили интереси и једног и другог. Стефан Немањић је рачунао да је овим подухватом коначно кренуо према југу, што му је за Калојанова живота било сасвим немогуће, а Стрез је учинио велики корак у борби против Борила. У другом делу остварења предвиђеног плана, међутим, морало је неминовно да дође до размимоилажења и коначног раздора.

---

[11] *Теодосије*, Живот светога Саве 104.

[12] О чину братимљења који се у средњем веку вршио доста често у Византији, а нарочито у Србији и Бугарској, опширније в. *Савчева*, Стрез 77. О том питању са црквено-правног становишта расправља *П. Симић*, Побратимство у литургици и црквеном праву, Православна мисао год. XI, св. 1—2 (Београд 1968) 85—101.

[13] *Савчева*, Стрез 76.

[14] Врло опрезно треба читати и тумачити податке које доноси Стефан Немањић, непосредни учесник тих догађаја, када пише да је Стрезу предао половину бугарског царства, а то је ипак помало претерано. В. *Стефан Првовенчани*, Житије Симеона Немање 61.

[15] *Мутафчиев*, Владетелите 59 сматра да је поход Стреза у Македонију извршен најкасније у јесен 1208. године, што је по нашем мишљењу исправно датирање.

[16] О Просеку је већ било говора у одељку који се односи на Добромира Хрса. За литературу о овој важној тврђави в. напомену 17.

Веома је важно питање о томе какви су били односи између великог жупана и бугарског великаша, то јест докле је сезала Стрезова зависност према Стефану Немањићу. Већ хронични недостатак правих изворних података упућује на различите, па и опречне претпоставке. Свакако је претерано мишљење према коме је Стрез био вазал српског великог жупана.[17] Пре би се могло говорити о томе да је тај однос био савезнички, а извесна Стрезова зависност, проистекла из захвалности због учињене помоћи, није била одређена некаквим политичким задужењима.[18] Може се, ипак, претпоставити да је Стефан Немањић желео да има известан увид у деловање свог новог савезника јер би у противном испало да је пружио помоћ Стрезу не очекујући ништа за узврат. Наравно, никако се не може прихватити мишљење да су у Просеку и другим тврђавама били остављени српски гарнизони и да су Стрезу дати као помоћници и савезници српске велможе.[19] Евентуално би се могла допустити могућност да су неке српске велможе биле уз бугарског великаша, чиме би на неки начин и била изражена његова зависност од великог жупана.[20] Са своје стране Стрез је у почетку признавао своју зависност од Стефана Немањића али схватајући је само као привремену нужност.[21]

Да је политичка рачуница великог жупана била ипак погрешна и да је план са ослањањем на Стреза имао пукотине показало се врло брзо, већ следеће 1209. године. Са разлогом се може претпоставити да Стрез ни у једном тренутку није озбиљно помишљао да буде у некаквој трајнијој зависности од Стефана. Његове су амбиције сезале много даље, можда до трновског престола,[21a] а на пријатељство са великим жупаном гледао је као на нешто потребно да преброди критичне догађаје у касну јесен 1207. У ствари он је стремио искључиво независној власти, па се стога отворено одметнуо од Стефана Немањића.[22] У то време је, вероватно, још увек рачунао са могућношћу да се попне на бугарски престо.

Пошто је у првој половини 1209. Хенрик I био заузет обрачунавањем са странком ломбардијских барона, Борил је улучио прилику да се обрачуна са Стрезом.[23] Одлучујући сукоб је неочекивано изостао па је,

---

[17] *Мутафчиев*, Владетелите 60 истиче да је велики жупан сматрао Стреза себи потчињеним али је та вазалност имала привремени карактер. *Златарски*, История III 283 одбацује ову претпоставку као неосновану. *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 90 поново се враћа претпоставци Мутафчијева. Сматрамо да у овом случају не може бити речи о вазалној зависности великаша према великом жупану.

[18] *Златарски*, История III 283.

[19] *Мутафчиев*, Владетелите 62 се залаже за ову погрешну претпоставку о боравку српских одреда у Просеку и осталим Стрезовим тврђавама. *Златарски*, История III 289 одбацује са разлогом претпоставку Мутафчијева, јер би се тада Стрез тешко ослободио туторства.

[20] *Савчева*, Стрез 81 заговара овакву претпоставку. Занимљиво је да она на више места у своме раду за великог жупана Стефана каже краљ што је наравно погрешно јер је он постао краљ тек 1217, значи неколико година после Стрезове смрти. За Стрезова живота Стефан Немањић је био велики жупан.

[21] *Prinzing*, Bedeutung 101 истиче да је посреди била лабава зависност.

[21a] Уп. *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 88.

[22] Српски биографи, који су Стреза приказали у изразито неповољном светлу, са пуно жучи, наравно, говоре о његовом одметању пребацујући му због незахвалности. В. *Стефан Првовенчани*, Житије Симеона Немање 62; *Доментијан*, Живот светога Саве 206; *Теодосије*, Живот светога Саве 105—106.

[23] *Савчева*, Стрез 79.

под прилично замагљеним околностима дошло до склапања споразума између двојице жестоких противника. У томе је, изгледа, пресудну улогу одиграла чињеница да су и један и други имали бројне недаће, па им се међусобно савезништво учинило као једини modus vivendi.[24] Борилу је био потребан савезник против Латина, будући да је већ у ово време и Алексије Слав пристао уз Хенрика I, а Стрез се морао ослонити на некога како би се ослободио непожељног српског туторства. Велико је питање, уопште, да ли је Борил и био тада у стању да се успешно обрачуна на бојном пољу са опасним супарником. Услове помирења Борила и Стреза диктирала је тренутна ситуација, тако да нам се највероватнијом чини претпоставка, пошто извори о томе ћуте, по којој се Стрез одрекао царских амбиција док га је за узврат Борил признао за независног господара у областима где је већ утврдио своју власт. Можда је том приликом Борил доделио титулу севастократора бугарском великашу.[25] У историји другог бугарског царства Стрез је био први носилац ове високе дворске титуле.

Стрезово одметање а потом и неочекивано приближавање трновском цару, претворили су властољубивог господара Просека у непријатеља великог жупана Стефана Немањића. Упркос настојањима српског владара, који је у више наврата поручивао Стрезу да се предомисли, они се више никада нису помирили.[26] Стога су српске биографије у веома неповољној светлости приказивале личност господара Просека, можда чак и превише наглашавајући његову суровост и крвожедност. Као илустрација Стрезове суровости могу да послуже примери његових наводних разрачунавања са кривцима и својим непријатељима које је после пијаних гозби за најмањи преступ осуђивао на смрт. За ту прилику дао је да се изгради посебно губилиште са кога су осуђени били бацани низ стење дубоко у провалију.[27] При том је господар Просека, са бруталним

[24] *Злашарски*, История III 285.

[25] У изворима се Стрезова титула севастократора помиње једино у синодику цара Борила. В. *Пойруженко*, Синодик 87. Не треба много да изненађује то што је не помиње Хенрик I у своме писму, као ни сва тројица српских биографа с обзиром на чињеницу да аутори средњовековних житија, загњурени у хагиографску реторику, немају много смисла за такве техничке термине. Наравно, одмах се намеће питање од кога је Стрез добио ову високу титулу, коју је могао додељивати искључиво цар. Отпада претпоставка С. Новаковића /Византиски чинови и титуле у Србији, Глас СКА 78 (1908) 229/ да је Стрез од Византије добио титулу, јер га је мешао са Добромиром Хрсом. Пошто не долази у обзир ни латински цар, у праву су били бугарски историчари који су, почев од Мутафчијева, сматрали да је Стрез титулу севастократора могао добити једино са трновског двора. Они се, међутим, нису сложили по питању ко му је, Калојан или Борил, доделио ову титулу. Да је Калојан доделио севастократорску титулу Стрезу сматрају: *Муйафчиев*, Владетелите 48—49; *Савчева*, Стрез 91. За разлику од њих, већина осталих бугарских научника, почев од В. Златарског па до најновијих истраживача, сматра да је Борил доделио Стрезу високу титулу. Уп. *Злашарски*, История III 286; *Цанкова-Пешкова*, Отношения 163; *Цанкова-Пешкова*, България при Асеневци 91; *Божилов*, Асеневци 99. *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 97 такође сматра да је Борил доделио титулу севастократора Стрезу, али допушта, ипак, и могућност да је то учинио још раније Калојан. Нама се прихватљивијом чини претпоставка да је заправо Борил доделио ову високу титулу великашу Стрезу.

[26] *Теодосије*, Живот светога Саве 107 саопштава да је Стефан много пута писао Стрезу саветујући га да се окане започетог подухвата и подсећајући га на доброчинства којима га је био обасуо.

[27] Ibid. 106. Као добар виц звучи податак да су поједини историчари позоришта схватили реч *позориште* у њеном буквалном значењу па су претпоставили да је у Просеку постојао театар. В. *М. Кићовић*, Старо позориште код Срба, Зборник радова

цинизмом, упозоравао несрећнике да пазе како не би уквасили кожух, пошто је дубоко испод тврдог града протицала река. Ипак, ови примери Стрезове свирепости и најгоре самовоље никако се не могу правдати изразом стремљења ка самосталној власти, то јест реакцијом на покровитељске тежње српског владара.[28]

Пошто је захваљујући споразуму са Борилом у знатној мери учврстио свој положај, Стрез је могао да приступи војним акцијама, које је усмерио према југу нападајући поседе солунске краљевине. За савезника у овом подухвату нашао је епирског владара Михаила I Анђела који је по превртљивости и непоузданости био врло сличан господару Просека. Током 1210. они су водили вишемесечне борбе против Солуна.[29] Њихове су се акције одвијале у оквиру широке антилатинске коалиције на чијем су челу стајали Теодор I Ласкарис и Борил. Међутим, циљ Стрезових напада на солунску краљевину није био срачунат на одвлачење пажње Хенрика I од дејства трновског цара већ је свакако садржао и његове територијалне аспирације.[30] Према нашем мишљењу на односе Борила и Стреза треба гледати као на савез два равноправна учесника у коме властољубиви севастократор није био у потчињеној улози. У својим подухватима, без обзира кога имао за савезника, Стрез је иступао врло самостално, готово као поглавар независне државе, па га и Хенрих I у свом знаменитом писму третира на исти начин као и Теодора I Ласкариса, Михаила I и Борила, учвршћујући га сасвим равноправно са овом тројицом владара међу четири највећа непријатеља латинског царства.[31] После дугих и заморних борби крсташки ритери су ипак успели да поразе Михаила I и Стреза који су били присиљени да полажу заклетве верности латинском цару. Догађаји на Истоку, међутим, приморали су Хенрика I да се врати у Цариград, тако да није био у могућности да на прави начин искористи пораз Стреза и Михаила I. Тако је акција Теодора I Ласкариса и Борила спасила Стреза тежих последица.[32]

Неуспешно ратовање против крсташа, међутим, није поколебало одважног Стреза па је већ у пролеће 1211. обновио акције против солунске краљевине.[33] Овога пута се Михаило I налазио на супротној страни, приклонивши се Латинима. Стрезову нешто проређену војску освежио је трновски цар пославши му као помоћ педесет и две бојне јединице. На

књ. X, Институт за проучавање књижевности САН књ. 1, Београд 1951, 16. Да је овде позориште употребљено у смислу губилишта исправно је приметио *С. Шумаревић*, Позориште код Срба, Београд 1939, 66.

[28] *Савчева*, Стрез 81 покушава да на овај начин оправда Стрезове сурове поступке што је неубедљиво.

[29] *Муйафчиев*, Владетелите 64 датира почетке њихових акција већ у јесен 1209. *Nicol*, Despotate 34 истиче да су се борбе између Михаила I и Стреза против крсташких одреда солунске краљевине водиле током 1210. Опширније о тим догађајима cf. *Gerland*, Geschichte 190—192.

[30] *Злашарски*, История III 290—291 сматра да не подлеже никаквој сумњи да су напади Стреза и Михаила имали за циљ да одвуку пажњу латинског цара од деловања Борила. *Савчева*, Стрез 82 понавља ову оцену Златарског.

[31] *Prinzing*, Brief 411—412 8—22.

[32] *Prinzing*, Bedeutung 104 не искључује могућност да су Стрез и Слав ратовали против солунске краљевине независно један од другога. У изворима збиља нема непосредне потврде њиховог савеза.

[33] *Prinzing*, Brief 414 68—82. Све се то догађало после Ускрса који је 1211. био 3. априла. Cf. *Grumel*, Chronologie 258.

челу те војске Стрез је пустошио латинске поседе али су га крсташи предвођени царевим братом Евстатијем, иначе зетом епирског владара, и немачким грофом Бертхолдом од Каценеленбогена, а уз помоћ Михаила I, страховито поразили у пелагонијској равници.[34] Битка се одиграла између априла и јула 1211.[35] Нема сумње да је ово био веома тежак ударац за Стреза, чиме су биле потпуно осујећене његове жеље за продор према југу.[36] Током исте 1211. године и војска трновског цара је била поражена па су после тога престале озбиљније акције Борила и Стреза против латинског царства.[37] Приближавање Борила латинском царству окончано мировним споразумом и женидбом Хенрика I бугарском принцезом 1213. из основа је променило спољну политику како трновског цара тако и господара Просека.[38] Сасвим је природно да њихови погледи сада бивају уперени према српској држави.

Међу истраживачима постоје извесне недоумице по питању граница Стрезових поседа. Чини се, ипак, да су оне обухватале области које су се на југу простирале до града Верије[39] а на северу до Скопља са околином при чему је и овај град припадао господару Просека.[40] У правцу запада Стрезова власт је сезала до Пелагоније, при чему изгледа град Охрид уопште није био потчињен севастократору, а у правцу истока по свој прилици до Струме.[41] Пред сам крај своје владе бугарски вели-

---

34 *Prinzing*, Brief 414 73—82. Cf. *Longnon*, Empire 125—126; *Nicol*, Despotate 34; *Савчева*, Стрез 83; *Божилов*, Асеневци 99; *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 102.

35 *Prinzing*, Bedeutung 105.

36 *Nicol*, Despotate 34 истиче да се после пораза у пелагонијској равници Стрез није више никад опоравио.

37 *Мутафчиев*, Владетелите 66—67 додуше сматра да је господар Просека наставио непријатељства према крсташима. Уколико је и било неких акција оне, ипак, нису биле већег значаја.

38 *Мутафчиев*, Владетелите 67 врло сликовито примећује да је женидба латинског цара и трновске принцезе сасвим поткресала крила Стрезу.

39 Најпрецизнији опсег територије којим је владао Стрез доносе *Баришић—Ферјанчић*, Вести 55. У поменутој расправи пошло им је за руком, бар према нашем мишљењу, да минуциозном анализом једног акта охридске архиепископије (*Pitra*, Chomatiani No. 81 col. 351—364) покажу како је Верија припадала Стрезу, правилно тумачећи израз „тиранија Другувита" (τῆς Δρουγουβιτῶν τυραννίδος) као власт обласног господара Стреза (Вести 44—46). Пре њих истраживачи су, почев од П. Никова /Материяли за средневековната история на България, Год. на Соф. Унив., Истор. -филол. фак. XVIII 7 (1922) 1—22/ сматрали да се ради о Бугарима односно цару Калојану. У поменутом акту, иначе, разрешавају се имовински спорови на основу жалбе грађанина Верије Манојла, сина покојног ђакона и канстрисија Лава званог Свинила.

40 Још је Јиречек (Историја 167) изнео претпоставку према којој је Стрез држао Скопље, што су доцнији истраживачи углавном усвојили. *Баришић—Ферјанчић*, Вести 50—51 су ову исправну претпоставку оснажили једним новим аргументом, тако да је ван сваке сумње податак о Стрезовој власти у Скопљу. Позивајући се на једну одлуку охридског суда донесену пре 1217, дакле за архиепископа Јована Каматира док је Димитрије Хоматијан био хартофилакс (*Pitra*, Chomatiani No. 23 col. 99—100) где се помиње Григорије Гавра, један од Стрезових архоната, како управља у селу Водну код Скопља, они закључују да је бугарски севастократор држао овај град. Иначе, у поменутом акту реч је о једној бракоразводној парници.

41 *Баришић—Ферјанчић*, Вести 52 н. 37 прилично убедљиво оповргавају већ устаљено мишљење да је Стрез држао у својој власти и Охрид. *Златарски*, История III 282 позивајући се на једну вест Теодосија (Живот светога Саве 105) претпоставља да је Стрез придобио не само неке градове од Солуна према Охриду, како саопштава биограф изразом „благочастиви Стефан придоби неку загорску господу, што тада држаше ове градове", него све закључно са Охридом. Овакво мишљење су доцније

каш је заузео и област Полог у горњем току Вардара.[42]

У подручју које је било под њим севастократор Стрез је фактички имао владарску власт. Сматрамо да не може бити речи о томе да је област чији је он био господар улазила у састав бугарске државе али задржавајући своју аутономију.[43] Такође нам се чини неприкладном претпоставка према којој се на поседе Стреза може гледати као на апанажу.[44] Посреди је потпуно самостална и ни од кога зависна творевина чији се господар сасвим равноправно сврстава међу владаре признатих држава као што то чини Хенрик I у већ неколико пута цитираном писму из 1212. године.[45] Чак петнаестак година после Стрезове смрти, у једном латинском документу, каже се за Стрезове поседе: „terra que fuit de Straces".[46] Штавише, у овом случају може се говорити о готово неограниченој власти коју је бугарски севастократор имао у својим земљама. Појава самовоље, о којој смо говорећи о претходним обласним господарима само напомињали да се с њом може рачунати, у случају Стреза има директну потврду у изворима. Довољно је само сетити се разрачунавања са преступницима у Просеку, о чему пише Теодосије. Још је сликовитији пример Стрезове моћи, боље рећи злоупотребе те моћи, забележен у једном акту охридске архиепископије, из кога се види да је господар Просека присилио пансеваста севаста Лава Мосхопула да се

многи усвојили. Cf. *Prinzing*, Bedeutung 101; *Савчева*, Стрез 76. Полазећи од једног акта охридске архиепископије (*Pitra*, Chomatiani No. 134 col. 537—540) који се односи на бракоразводну парницу Лава Мосхопула, Баришић и Ферјанчић су веома убедљиво показали да Охрид није био под влашћу Стреза. Недавно се појавила расправа Б. Панова (Охрид и охридската област во XIII—XIV век, Годишен зборник Фил. фак. 11 (37), Скопје 1984, 19—49) у којој аутор сматра да је Охрид потпао под Стрезову власт али при томе не само да не наводи неки нови аргумент већ не наводи ни поменути рад Баришића и Ферјанчића.

42 *Баришић—Ферјанчић*, Вести 47—49 подробно анализирајући један акт охрид-
ске архиепископије (*Pitra*, Chomatiani No. 94 col. 409—412) у коме се помиње власт
Другувита (ἡ Δρουγουβιτική ἐξουσία) и вешто их уклапајући у вести српских биографа
о последњим годинама Стрезове владе (Вести 53—55) сасвим исправно закључују
да је Стрез упао у Полог који је био у оквиру српске државе. Ипак је његова власт у
Пологу морала потрајати извесно време како би се могли десити догађаји наведени
у имовинском спору где се монах манастира Богородице у Тетову Герасим спори, за-
тупајући свога таста Дражу, са попом Добром из села Ванисте у Горњем Пологу.

43 *Савчева*, Стрез 93 истичући да је Стрез самостално управљао облашћу над којом је имао владарску власт сматра, ипак, да је област господара Просека била укључена у бугарску државу али сачувавши своју аутономију.

44 *И. Божилов*, България при Асеневци (критика на истоимену књигу Г. Цан-
кове-Петкове), Исторически преглед 2 (1980) 91 износи ову веома занимљиву претпо-
ставку према којој би се посед Стреза могао означити као апанажа. Он на сличан
начин гледа и на владање Петра у преславској области, деспота Алексија Слава у Родо-
пима, Добромира Хрса и Шишмана (Ἐπιζωσμένος) у Просеку, севастократора Алек-
сандра и севастократора Калојана у софијској области. Не можемо се сложити са овом
идејом бугарског научника јер сматрамо да је велика разлика између, на једној страни
Шишмана, који је био само Калојанов намесник у Просеку, и Хрса, Стреза или Слава,
на другој страни, који су били потпуно независни господари. Систем апанажа се, уос-
талом, и у Византији развио тек у епоси Палеолога, будући да је за епоху Комнина
забележено тек неколико сигурних или вероватних случајева. Уп. Љ. *Максимовић*,
Генеза и карактер апанажа у Византији, ЗРВИ 14—15 (1973) 116.

45 В. напомену 31 у овоме поглављу.

46 *Ljubić*, Listine III 402. Реч је о уговору између латинског царства и јерусалимског краља Јована од Бријенија из децембра 1228. године.

ожени ћерком покојног пансеваста севаста Стефана Гавре.[47] Без претеривања се може рећи да је севастократор Стрез доминирао животима грчких локалних магната у области која се налазила под његовом влашћу.[48]

У случају севастократора Стреза, за разлику од осталих обласних господара о којима смо већ расправљали, може се ипак нешто више рећи о организацији власти над земљама које су му биле потчињене. Ово стога што су сачувана извесна сведочанства о људима који су били у његовој служби. Уопштено говорећи може се претпоставити да је своје саветнике и помоћнике бугарски великаш бирао из редова месних бугарских првенаца који су му спремно пришли када се уз помоћ српског жупана учвршћивао у долини Вардара, као и оне аристократе који су заједно са њим пристигли на двор Стефана Немањића.[49] Потпуно би било погрешно, међутим, сувише буквално схватити изнесену оцену пошто у сачуваном изворном материјалу, похрањеном углавном у актима охридске архиепископије, постоји доста података о грчким архонтима који су били у Стрезовој служби. Реч је о византијским архонтима који су после 1205. доспели под Калојанову власт, а 1208. и нешто касније под власт севастократора Стреза.[50] Бугарски се великаш, наравно, морао ослањати и на византијске архонте поготово у подручјима где је било доста ромејског живља. Неразумно би било, а вероватно и практично неизводљиво, да је настојао да све византијске архонте замени својим саплеменицима. Стрез је, изгледа, био заинтересован да подржава родбинске везе између локалних архоната, не либећи се при том да користи и насилне мере.[51] Писана заоставштина охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, као што смо већ напоменули, сачувала нам је имена неколицине људи који су били у Стрезовој служби. То су пансеваст севаст Лав Мосхопул, пансеваст севаст Стефан Гавра, затим неки који нису имали никакву титулу као, на пример, Василије Вуруг, Манојло Десков, Григорије Гавра који је био архонт у близини Скопља, и Верота.[52] Ово је, наравно, само део лица која су се налазила у служби господара Просека, па се њима могу придодати још неке особе.[53] Набрајајући људе који су били у Стрезовој служби може се приметити да се срећу неки који су носили титулу севаста.[54] Околност да су нам познати појединци укључени у управљање областима које је држао амбициозни бугарски великаш, од којих неки имају и титуле, ипак је недовољна да би сасвим поуздано могли реконструисати управни апарат севастократора Стреза. Стога се морамо задовољити несигурним претпоставкама.[55]

После приближавања трновског владара латинском царству 1213, о чему је већ било речи, Стрез је био увучен у једну моћну антисрпску коалицију чији је иницијатор био, по свој прилици, Борил.[56] Читава акција била је замишљена врло темељно и претенциозно. Требало је да Борил и Хенрик I заједнички нападну с истока, а Стрез са југа. Спорно је било учешће Михаила I Анђела који је некако истовремено, дакле 1214, освојио Скадар.[57] Изгледа, ипак, да је акција епирског владара текла

---

[47] *Pitra*, Chomatiani No. 134 col. 537—540. Ова парница која је завршена разводом брака који је био насилно склопљен често је навођена и коришћена у литератури. В. *Ников*, н. д. 8, 18; *Златарски*, История III 289; *Петров*, О титулах 59; *Савчева*, Стрез 94; *Баришић—Ферјанчић*, Вести 49—51.

[48] *Nicol*, Refugees 26 износи овакав смео али у ствари сасвим исправан закључак, позивајући се при том на поменути акт охридске архиепископије везан за бракоразводну парницу Лава Мосхопула вођену негде између 1215. и 1217. године.

[49] *Савчева*, Стрез 81.

[50] *Баришић—Ферјанчић*, Вести 56

[51] Већ смо помињали случај Лава Мосхопула кога је Стрез принудио да се ожени ћерком пансеваста севаста Стефана Гавре. В. напомену 47 овога поглавља. *Савчева*, Стрез 95 је истакла настојање Стреза да успоставља родбинске везе између локалних архоната.

[52] Ако се изузму двојица чланова породице Гавра, Стефан и Григорије, чије је презиме било веома познато у византијској историји, али чије присуство у овим крајевима унеколико изненађује с обзиром да потичу из најудаљенијих источних делова малоазијског полуострва (о томе је већ било речи у уводном поглављу) остало су чланови породица које нису биле одвећ познате у повести Византијског царства XI и XII столећа. Бар их у својој одличној књизи не наводи А. Каждан говорећи о саставу владајуће класе у Византији поменутог периода. Једино се за презиме Мосхопул може претпоставити да је било дериват презимена византијске породице Мосха (Μόσχος) о којима пише *Каждан*, Состав 96 сл. Они, наравно, нису сви били Грци већ су неки, можда Верота и Манојло Десков, били словенског порекла.

[53] *Петров*, О титулах 59 сврстава и извесног севаста Јована Плита, који је неко време био управник области Верије, у оне који су били у служби севастократора Стреза. Севаст Јован Плит је, иначе, био близак пријатељ Димитрија Хоматијана, а касније је достигао високе положаје за епирског владара Теодора I Анђела. *М. Дриновъ*, О некоторых трудах Димитрия Хоматиана, как историческом материале, Виз. врем. 1 (1894) 319—340 први је опширније говорио о севасту Јовану Плиту на основу три акта охридске архиепископије. *Савчева*, Стрез 95 такође региструје севаста Јована Плита као једног од Стрезових управника.

[54] При томе се код Лава Мосхопула и Стефана Гавре испред титуле севаст наводи и пансеваст што треба схватити као епитет а не нову титулу. Код Псеудо-Кодина, који се додуше односи на много каснији период, титула севаста се налази при дну листе титула световних достојанственика (Cf. Pseudo-Kodinos 139 30) док титула пансеваста, наравно, није забележена. *Савчева*, Стрез 95 сматра да је у случају ове двојице посреди просто умножавање титула а не нова титула, при чему префикс „пан" има свечани карактер, а потом упозорава да се слични случајеви срећу једино у службеним актима док хронике познају само титулу севаста. О титули севаста подробније cf. *L. Stiernon*, Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et Gambros, REB 23 (1965) 222—243.

[55] Не можемо сасвим да се сложимо са решењем које предлаже *Савчева*, Стрез 95—96. При том се позива на расправу П. Петрова (О титулах 64) који сматра да је титула севаста, пренесена из Византије у Бугарску почетком XIII столећа, додељивана управницима области који су у својим рукама имали целокупну власт и којима су били потчињени сви остали административни, војни, фискални и судски чиновници почињући с дуком и катепаном а завршавајући са обичним скупљачима пореза. Савчева мисли да су Стрезу као лицу које је имало целокупну власт били подређени севасти, управници појединих, наравно мањих области него што је то била Стрезова територија. Веома је натегнуто и објашњење према коме се та зависност очитује и у титули севастократора као комбинацији речи севаст и автократор (као да је реч о личности која влада севастима). Познато је међутим да је титула севастократор настала спајањем царских епитета севаст и автократор (*Ферјанчић*, Севастократори 142). Организација власти на Стрезовим земљама, коју предлаже Савчева, прилично је упрошћена и шематизована, тако да подсећа на неку идеалну конструкцију. У пракси је, бар се нама тако чини, та организација власти морала бити нешто шароликија. *Prinzing*, Studien II 87 сумња, сасвим оправдано чини нам се, да је титула севаста била везана за било какву функцију.

[56] *Савчева*, Стрез 84 истиче да је Борил на тај начин хтео да учврсти пољуљани престо и оправда приближавање латинском цару.

[57] *Златарски*, История III 311 сматрао је Михаила I Анђела четвртим учесником антисрпске коалиције, што је доцније махом било прихваћено. *Цанкова-Пешкова*, България при Асеневци 91 је изразила приличну резерву према наведеној претпоставци. *Баришић—Ферјанчић*, Вести 55—56 су недавно показали, користећи прецизно податке из биографије Стефана Немање коју је написао његов син Стефан Немањић, да је акција Михаила I Анђела текла одвојено и самоиницијативно, тако да у ствари епирски владар није припадао поменутој коалицији.

невезано са коалицијом, односно да је самоиницијативно напао поседе српске државе. Акција антисрпске коалиције, међутим, доживела је потпуни крах, јер савезничка војска Латина и Бугара није отишла даље од Ниша.[58] Стрез је прошао још горе пошто је неуспех платио сопственим животом. Како би предупредио напад моћне коалиције, који је веома лако могао српску државу да доведе у изузетно незавидан положај, Стефан Немањић је у Стрезов логор послао брата Саву са циљем да одврати опасног господара Просека од напада на територије великог жупана.[59] Стрез га је примио благонаклоно и са великим уважавањем, али није желео да одустане од предвиђеног подухвата, рачунајући, вероватно, да ће му та акција донети велику добит пошто је учествовање Хенрика I и Борила готово јемчило сигуран успех.[60] Отварала му се прилика да новим освајањем прошири своје поседе а у ово време једино је овде могао да потражи прилику, с обзиром на склопљени мир између латинског и бугарског царства. Међутим, чини се да је и у табору господара Просека било незадовољних његовом политиком, јер је још у току исте ноћи када је Сава напустио логор Стрез био убијен. Ово се одиграло свакако уз извесно суделовање брата великог жупана јер група која је журно напустила логор после Стрезове смрти, а међу којима је највероватније био и убица, сустигла Саву и обавестила га о догађајима око убиства господара Просека.[61] Упркос извесним недоумицама око хронологије ових догађаја верујемо да се Стрезова смрт може ставити у 1214. годину.[62]

Као и у случајевима осталих обласних господара подухват севастократора Стреза није много надживео свог творца будући да су поседи бугарског великаша врло брзо постали лак плен делом латинских а делом епирских одреда. Ипак, моћни обласни господар није био тако лако заборављен пошто је његова делатност оставила дубоке трагове и прерасла у легенду којој је свако време додало нека своја обележја.[63]

---

[58] *Јиречек*, Историја I 167; *Златарски*, История III 311; *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 108—109.

[59] Ту вест доносе сва тројица српских биографа. Уп. *Стеван Првовенчани*, Житије Симеона Немање 62; *Доментијан*, Живот светога Саве 207; *Теодосије*, Живот светога Саве 109

[60] *Савчева*, Стрез 84 подвлачи с правом да су само сјајне перспективе које је пружао предстојећи поход руководиле Стреза да не услиши савете и молбе Саве Немањића.

[61] *Златарски*, История III 317 упозорава да је Сава свакако био умешан у ликвидацију Стреза.

[62] *Мутафчиев*, Владетелите 70—71 датира смрт севастократора Стреза у 1214, а не у 1215. на коју указује Житије кнеза Стрегана. Као извор оно нема вредности и то је указао још *Мутафчиев*, Владетелите 77. *Prinzing*, Bedeutung 105—106 се залагао за нешто ранију хронологију Стрезове смрти, померајући је чак у 1211, али за такво датирање нема разлога. Тако је у новије време ипак прихваћена стара хронологија према којој је до убиства дошло 1214. Уп. *Савчева*, Стрез 86. *Баришић—Ферјанчић*, Вести 54 опрезно кажу да се то одиграло око 1214. године. Наведена хронологија прихваћена је и у најновијим радовима бугарских истраживача. Уп. *Божилов*, Асеневци 99; *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 108—109.

[63] Успомена на Стреза сачувана је чак и у горњем повардарју. В. *Мутафчиев*, Владетелите 78—79.

2. АЛЕКСИЈЕ СЛАВ

Последњем од великих обласних господара из таласа који је крајем XII столећа запљуснуо Византију, деспоту Алексију Славу, пошло је за руком оно што није успело ниједном пре њега. Он се одржао више од двадесет година одолевајући многобројним искушењима и надживео је супарнике а такође и заштитнике на које се ослањао у жестокој борби за очување тековина сопственог подухвата, срачунатог на то да самостално влада подручјем које му је припадало. Успети у томе при веома сложеним приликама првих деценија XIII века када се на овом делу Балканског полуострва констелација снага мењала готово преко ноћи био је прави подвиг, па из тих разлога му припада изузетно место међу обласним господарима.

Алексије Слав (у грчким изворима Ἀλέξιος ὁ Σθλάβος у латинским Sclavus, у старофранцуским Esclas, а у словенским Славъ) припадао је царској династији која је владала бугарском државом.[1] И он је, као и Борил и Стрез уосталом, био сестрић Калојана, што значи да је поменутој двојици био заправо брат од тетке.[2] То практично значи да је могао, као и Борил и Стрез, претендовати на трновски престо.[2a] Када је после судбоносног догађаја из октобра 1207, Борил уз помоћ бољара био устоличен као владар другог бугарског царства, Слав се отворено отцепио и прогласио независним господарем.[3] Може се претпоставити да је имао одређену подршку локалног становништва у тим подручјима родопских планина. Уопште, извесно је да нису сви у бугарској држави листом били на страни новог цара Борила, па се и тако може објаснити релативно лако учвршћивање најпре Слава а потом и Стреза.

Мада се Слав, као и Стрез уосталом, не помиње у изворима пре 1207, са разлогом се може претпоставити да је и пре Калојанове погибије родопски великаш обављао неке одговорне дужности па је вероватно стекао и известан углед. У противном се не би могао тако лако осамосталити. Прилично логична претпоставка према којој је Алексије Слав био намесник трновског цара у тврђави Цепени, смештеној у родопској области Ахридос, нема додуше стварну потврду у сачуваним

---

[1] *Златарски*, История III 272 н. 3 истиче да му је крсно име било Алексије а народно Слав.

[2] Acrop. 39 1 саопштава да је Слав био сродник (προσγενής) цара Асена. H. de Valenciennes 30 505 пише да је Слав био братучед (cousin germain) Борилу. То значи да су њих тројица, Борил, Стрез и Слав, били сестрићи оснивача другог бугарског царства. *Јиречек*, Историја I 166 погрешно мисли да је Слав био Борилов брат од стрица пошто у том случају не би био рођак цара Калојана и не би имао слична права на бугарски престо као Стрез и Борил. *Longnon*, Empire 101 исправно каже да је Слав био нећак Калојана. *Савчева*, Стрез 73 истиче да је близу памети да су Стрез и Слав били браћа. Опширније о томе в. у напомени 3 претходног поглавља посвећеног Стрезу. Нама се, међутим, чини да је вероватније да су Борил и Стрез били евентуално браћа, како сматрају неки истраживачи, мада и та претпоставка није баш сасвим сигурна.

[2a] Уп. *Божилов*, Асеневци 70, 74 н. 10.

[3] H. de Valenciennes 29—30 505. Овај податак крсташког историчара региструју многи истраживачи. Уп. *Златарски*, История III 273; *Цанкова-Петкова*, Отношения 162; *Dujčev*, Melnik 31; *Аџиевски*, Слав 80; *Божилов*, Асеневци 70, 75 н. 11.

изворима.[4] Ова је утврда имала изузетно важан стратегијски положај.[5]

Покушај Борила, предузет после отцепљивања родопског великаша, да силом оружја присили Слава на одустајање од намераваног циља, завршио се, међутим, неуспешно.[6] Пошто је пребродио прво велико искушење Алексије Слав је следећих неколико месеци са будном пажњом пратио збивања у сукобу између бугарског и латинског царства, обазриво ишчекујући исход од кога је зависило којој ће се страни приклонити. Јер, то би требало посебно истаћи, у спретном политичком невирсању са моћним суседима он је надмашивао, изгледа, све остале обласне господаре, што и објашњава његову дуговечност на историјској позорници. Једноставно речено, Славов савезник и заштитник увек је био најмоћнији владар у овим деловима Балканског полуострва.

Супарништво између бугарског и латинског царства, затегнуто до крајњих граница још за царевања Калојана, није попустило ни за владе његовог наследника Борила који је веома доследно наставио ујакову политику. Ни посредовање великог папе Инођентија III (1198—1216) није успело да ублажи овај сукоб, чије је распламсавање, као што смо већ напоменули, представљало погодан терен за мудрог Алексија Слава. Тако је маја 1208. уз помоћ куманских одреда Борил напао латинске поседе у Тракији.[7] Хенрик I је узвратио походом који је за нас посебно занимљив и стога што се тада међу крсташима повео важан разговор о Славу. Десило се то у Једрену на саветовању латинских вођа и било је речи о изналажењу начина да се у савез привуче Слав, будући да крсташима нису биле непознате његове међусобице са Борилом.[8] Изузетно је важан овај податак крсташког историчара и настављача Жофруа Вилардуена, Анрија од Валенсијена, из кога можемо посредно закључити да је већ у то време Алексије Слав представљао реалну снагу са којом се морало рачунати јер у противном не би крсташи прижељкивали савез са њим. Настављајући започети поход, Латини су надомак Филипопоља 1. августа 1208. до ногу потукли Бугаре, и на тај начин им се делимично реванширали за тежак пораз код Једрена три године раније.[9] За време

---

[4] *Мутафчиев*, Владетелите 46 претпоставља да је и Слав, као и Шишман у Просеку, био намесник у Цепени, али, наравно, никако као независан јер то Калојан не би трпео. *Златарски*, История III 273 сматра да је Алексије Слав управљао тамошњом облашћу Ахридос. *Dujčev*, Melnik 30 истиче, за разлику од претходне двојице бугарских историчара, да је Калојан наименовао свог сестрића Алексија Слава за управника али у Мелнику. *Аџиевски*, Слав 80 с правом, чини нам се, исправља Дујчева, па се враћа старијој претпоставци према којој је Слав био ипак намесник у Цепени као заштита од латинског царства. *Божилов*, Асеневци 95 исправно упозорава да све поменуте претпоставке ипак немају непосредну потврду у сачуваном изворном материјалу.

[5] Опширније о значају и положају тврђаве Цепена cf. *D. Cončev*, La forteresse Τζέπαινα—Cepina, BS1 20 (1959) 285—304; *Asdracha*, Rhodopes 170—173.

[6] H. de Valenciennes 47—48 545. Уп. *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 89.

[7] H. de Valenciennes 28—31 504—507. Cf. *Gerland*, Geschichte 155—156; *Златарски*, История III 274—275; *Prinzing*, Bedeutung 101; *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 88; *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 80—83.

[8] H. de Valenciennes 29—30 505. Овај важан податак региструју, између осталих *Златарски*, История III 274—275; *Аџиевски*, Слав 81.

[9] H. de Valenciennes 44—47 539—544. Cf. *Gerland*, Geschichte 156—158; *Златарским*, История III 275—277; *Longnon*, Empire 102—104; *К. Жугилев*, Принос към историята на средновековна България въз основа на хрониката на Хенрих дъо Валансиен, Годишник на Софийския Университет Историко-филологически факултет 46—2 (1949—1950) 62—72; *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 84—87.

овог похода Слав се држао резервисано ишчекујући коначан исход. Користећи се пометњом међу Бугарима, латински ритери су доста лако продрли према западу и приближавајући се поседима Алексија Слава заузели тврђаву Кричим, смештену између Филипопоља и Цепене.[10] Ова је акција пре требало да послужи као импресивна демонстрација снаге и моћи латинског цара, којом је желео да на своју страну приволи Слава, него што је Хенрик I стварно хтео себи да потчини овог бугарског великаша.[11] Свестан да је дошао тренутак одлуке, пошто су крсташки ритери већ били на његовим границама и могли да га опасно угрозе, будући да му њихове праве намере нису биле сасвим познате, Алексије Слав се решио на приближавање латинском цару. Увидевши да су бугарске позиције доспеле у врло незавидан положај, без већих изгледа да се преокрену у ближој будућности, родопски великаш је похитао у крсташки логор смештен у Кричиму. Детаље ове посете врло исцрпно саопштава Анри од Валенсијена доносећи низ занимљивих подробности.[12] Алексије Слав је ушао у шатор где је окружен баронима био латински цар, па је целивао ноге и руке Хенрику I, што је јасно означавало његову одлуку. Овај гест родопски великаш пропратио је давањем заклетве верности, постајући на тај начин неком врстом вазала латинског цара.[13] У ствари, пре би се могло рећи да се ту радило о савезништву, пошто је мало касније уприличена свадба између родопског великаша и латинске принцезе, ванбрачне ћерке Хенрика I. Према изворним подацима иницијатива је потекла од искусног дипломате Жофруа Вилардуена, који је саветовао Слава да потражи руку цареве ћерке.[14] Родопски великаш је поново клекнуо, што је био гест изражавања покорности, и запросио кћи Хенрика I. Пошто се овај тобоже нећкао, правдајући своју неодлучност чи-

---

[10] За тврђаву Кричим в. напомену 30 у одељку посвећеном Иванку.

[11] *Златарски*, История III 277 сматра да је циљ Хенрика I вероватно био да силом оружја потчини себи Алексија Слава. *Аџиевски*, Слав 81—82 другачије, по нама исправније, тумачи марш крсташа према границама Славових поседа схватајући га као начин да се убрза пристанак родопског великаша на савез са Латинима. О томе је уосталом већ било речи на недавном саветовању у Једрену. Хенрику I је заправо био потребан савезник на овако осетљивом подручју, савезник који, наравно, није био у пријатељским односима са трновским царем.

[12] H. de Valenciennes 48 546. Вести крсташког историчара подробно преносе: *Златарски*, История III 278; *Аџиевски*, Слав 82.

[13] Не би се могло рећи да се у овом случају ради о вазалству које би било истоветно са оним на Западу. Све се дешава на тлу византијског света а посреди је један словенски великаш. И сâм сусрет Слава и Хенрика I, па и цео чин изражавања покорности, обављен је на начин унеколико различит од оног који је на Западу постао класичним. Тамо је, наиме, будући вазал био обавезан да клекне и своје склопљене шаке положи у шаке сениора. Потом би, уз присуство јеванђеља као сакралног сведока нове везе, уследио, сходно древном германском обичају, пољубац у уста. И на Западу је, додуше, овај церемонијал полагања вазалне заклетве понешто варирао. Најближе истини је можда оцена да се ту радило о споразуму који је био специфичан пример мешавине западних и византијских феудалних обичаја, о чему сведочи и околност да је нешто доцније, као царев зет, Алексије Слав добио чин деспота.

[14] H. de Valenciennes 48—49 547. Занимљиво је да настављач Жофруа Виларадуена елегантно прећуткује чињеницу да је принцеза у ствари била ванбрачна ћерка Хенрика I. Оваква ,,заборавност" се, међутим, није поткрала историчару Никејског царства, Георгију Акрополиту, који са цепидлачком пријежношћу упозорава да се ради о девојчици рођеној у вези латинског цара са једном наложницом. Cf. Acrop. 39 3. При том остајемо ускраћени за принцезино име јер га ниједан од ове двојице не наводи.

њеницом да му је ћерка тако рећи још била дете, морао је да консултује присутне бароне и тек онда је прихватио молбу Алексија Слава. Као мираз родопски великаш је требало да добије, по свој прилици, земље западно од Филипопоља до Кричима које су баш у то време освојили крсташки ритери.[15] Уз то, Хенрик I обећао је Славу да ће га учинити господарем Бугарске.[16] Ова се вест крсташког историчара уклапа у већ поменуту претпоставку о правима родопског великаша на круну трновског цара.

Убрзо је уследио и други састанак латинског цара и родопског великаша, овога пута у Стенимаху. Требало је, наиме, утаначити све појединости око предстојећег венчања Алексија Слава и латинске принцезе. После постигнутог договора, Хенрик I је у име пријатељства и савезништва поклонио будућем зету коња којег је обично јахао. Сагласно споразуму латински је цар оставио два мања одреда под командом брата Евстатија, један сачињен од Грка а други од крсташа.[17] Циљ овог маневра највероватније је био срачунат на помоћ родопском великашу у очувању позиција према другом бугарском царству.[18]

У првој половини новембра 1208. Алексије Слав се, сходно договору постигнутом у Стенимаху, запутио према Цариграду. На путу је срео Жофруа Вилардуена који је, враћајући се из Памфилона, такође хитао у престоницу. Дознавши од њега да се принцеза налази у Селимврији, Слав је пошао тамо, а онда наставио према Цариграду. У сусрет младенцима лично је пошао и сâм Хенрик I, тако да су у царицу свих градова ушли заједно, и крајем новембра свечано прославили свадбу.[19] Том приликом латински цар је доделио титулу деспота Алексију Славу.[20]

[15] *Аџиевски*, Слав 82 исправно тумачи податак Анрија од Валенсиена (49 548) истичући да се не ради о свим областима које су крсташки ритери освојили током овог похода већ само о ономе што су заузели после битке код Филипопоља, а то је било подручје између Филипопоља и Кричима.

[16] H. de Valenciennes 49 548. Ова вест крсташког историчара у којој се каже да ће Хенрик I учинити Алексија Слава господарем Велике Влахије (Blakie la Grant) изазива приличну недоумицу будући да код многих средњовековних писаца тај термин означава заправо Тесалију. Уп. *Ферјанчић*, Тесалија 1—10. У овом случају, међутим, тај термин може да се односи ипак само на Бугарску, па је већина истраживача управо тако и протумачила овај податак Анрија од Валенсијена. Cf. *Gerland*, Geschichte 158; *Мутафчиев*, Владетелите 46; H. de Valenciennes 49 n. 2 (*J. Longnon*); *Nicol*, Refugees 28; *Аџиевски*, Слав 82; *Божилов*, Асеневци 96; *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 90. Једино је В. Златарски (История III 278 н. 2) сматрао да под Великом Влахијом треба подразумевати северну Тесалију.

[17] H. de Valenciennes 49—50 549.

[18] *Златарски*, История III 279 сматра да је ово учињено са циљем да се осигура потчињеност родопске области и да се у покорности држи нови зет. *Аџиевски*, Слав 83 не слаже се са претпоставком Златарског, истичући да је тешко одредити намере овог маневра. Упозорава да је било исувише мало латинских војника да би могли у покорности да држе Слава, а и они су се убрзо, већ у децембру 1208, придружили одредима Хенрика I који су ишла према Солуну. Чињеница је, додуше, да су крсташи упркос малобројности успевали да постижу праве подвиге и побеђују далеко бројније снаге Ромеја, али овде је ипак реч о малом одреду који би тешко могао да у потчињености држи родопског великаша. Стога се слажемо са претпоставком Аџиевског да је циљ латинског цара био да помогне зету у очувању позиција према бугарској држави.

[19] H. de Valenciennes 52—54 555—557. За датирање венчања cf. Ibid. 53 n. (*J. Longnon*).

[20] Acrop. 39 2—3. Са овом високом титулом Алексија Слава срећемо се и у још неким изворима. Cf. *Papadopoulos*, Un acte officiel 6; *Пойруженко*, Синодик 87. О деспотској титули родопског великаша расправљали су многобројни истраживачи. *Мутафчиев*, Владетелите 46 погрешно сматра да је Слав титулу деспота добио још од Калојана. *Златарски*, История III 280 исправља Мутафчијева и тачно закључује да је Слав титулу деспота добио од Хенрика I. *Longnon*, Empire 104 погрешно сматра да је родопски великаш добио титулу деспота још приликом првог сусрета са Хенриком I у тврђави Кричим. Податак да је латински цар доделио деспотску титулу Алексију Славу региструје још: *Ферјанчић*, Деспоти 33—34; *Dujčev*, Melnik 33; *Nicol*, Refugees 28; *Аџиевски*, Слав 84; *Цанкова-Пейкова*, България при Асеневци 88. Недавно је А. Данчева-Василева (България и Латинската империя 90—92) покушала да рехабилитује стару претпоставку Мутафчијева према којој је Калојан доделио титулу деспота Алексију Славу. Њени аргументи, чини нам се, ипак не обеснажују опште прихваћено мишљење да је Хенрик I доделио високу титулу бугарском великашу.

После завршетка светковине родопски великаш је са супругом кренуо према својим земљама. Хенрик I му је, пратећи младенце извесно време са својим људима, указао велику почаст. На растанку је, латински цар, како бележи Анри од Валенсијена, саветовао ћерку како би требало да се понаша према супругу, а она је обећала да ће испунити његове жеље.[21] Овај податак крсташког историчара показује са колико је пажње и озбиљности латински цар гледао на савез са родопским великашем, указујући посредно, бар по нашем мишљењу, да Алексије Слав ипак није био вазал Хенрика I у правом смислу.[22]

Да је латинском цару био веома потребан поуздан савезник који би у датом тренутку могао бити нека врста бране према трновској држави, показало се одмах после свадбе ћерке Хенрика I и великаша Алексија Слава. Владар латинског царства имао је приличних потешкоћа и размирица са солунском крсташком државом. После смрти Бонифација од Монферата дошло је до неслагања по питању његовог наследника. Странка ломбардијских барона устала је против удовице Марије која је у име малолетног сина Димитрија владала признавајући врховну власт латинског цара, истичући као свог кандидата Виљема од Монферата, брата погинулог италијанског маркиза. Да би разрешио ове међусобице које су озбиљно потресале солунску државу, Хенрик I је крајем 1208. пошао на Солун.[23] Пошло му је за руком да у град уђе тек јануара 1209, али тиме није био скршен отпор ломбардијских ритера. Једно од њихових важнијих упоришта било је смештено у Серу, па је латински цар кренуо да га освоји. Ломбардијски барони, међутим, не желећи да град предају Хенрику I упутили су посланство у Мелник, са предлогом да тамошњи управник града узме Сер.[24] Радило се заправо о наместнику трновског цара Борила, а не о родопском великашу Алексију Славу како су сматрали неки истраживачи.[24a] Задржали смо се на овој вести Анрија од

[21] H. de Valenciennes 53—54 557—558.

[22] *Аџиевски*, Слав 84 с правом закључује, тумачећи претходни податак Анрија од Валенсијена, да је латински цар придавао велику пажњу савезу са Алексијем Славом.

[23] H. de Valenciennes 55—57 650—562. Cf. *Gerland*, Geschichte 165—172.

[24] H. de Valenciennes 84—85 619.

[24a] *Златарски*, История III 284 сматра да су ломбардијски барони упутили посланство Борилу. *Dujčev*, Melnik 34—35 упозорава да је поменуто место у делу Анрија од Валенсијена веома тешко за тумачење, а онда покушавајући да исправи Златарског истиче како су се ломбардијски ритери обратили у ствари Алексију Славу. *Аџиевски*, Слав 86 прихвата претпоставку И. Дујчева, сматрајући да је посланство из Сера ишло Алексију Славу у Мелник. *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 94—95 је изгледа разрешила читаву дилему и уверљиво показала да је посланство ломбардијских барона затражило помоћ од Бориловог наместника у Мелнику. За историју важног средњовековног града Мелника посебно cf. *Th. Vlachos*, Die Geschichte der byzantinischen Stadt Melenikon, Thessaloniki 1969. Аутор доноси, у краћим цртама, а понекад и помало непрецизно, повест о деспоту Алексију Славу.

Валенсијена стога што је веома драгоцена за одређивање хронологије преношења средишта Славових поседа из Цепене у Мелник. Будући да је почетком 1209. у Мелнику боравио Борилов намесник, отпада претпоставка према којој је Алексије Слав завладао овим градом још крајем 1208. године.[25] По свој прилици родопски великаш је посео Мелник знатно касније, вероватно крајем 1211, односно после пораза које су, у сукобима против Латина, претрпели Стрез у пролеће, а Борил у јесен те године.[25a] Иначе, поменути заплет око Сера разрешио се тако што су ромејски житељи тајно у град пустили латински одред.[26] Потом је Хенрик I предузео поход против ломбардијских ритера у Тесалији и приморао их да на састанку у Равеники, маја 1209, признају његов суверенитет и одустану од својих политичких амбиција.[27] Јачање позиција латинског цара посредно је учврстило и положај Алексија Слава.

После нешто више од две године на проби је била лојалност родопског великаша. Наиме, у јесен 1211, док је Хенрик I био заузет ратовањем против Теодора Ласкариса у Малој Азији, Борил је почео да угрожава поседе солунске државе.[28] Одбраном су руководили немачки ритер Бертхолд од Каценеленбогена и Евстатије, брат латинског цара, који су били регенти малолетног Димитрија, сина Бонифација од Монферата. Као савезник, у помоћ им је притекао и деспот Алексије Слав, па су тако удружени кренули против Борила. На вест о њиховом приближавању, трновски цар је, у жељи да избегне отворен сукоб, хитро узмакао потраживши спас у бекству, што, међутим, није пошло главнини његове војске коју су Латини и родопски великаш страховито потукли. У изворима је сачуван податак да су на бојишту страдала, делом уништена а делом заробљена, чак двадесет и четири одреда пешака и два одреда коњаника.[29] Овај најновији пораз дефинитивно је, изгледа, охладио агресивне планове трновског цара према латинској држави и из корена променио његову спољну политику. Тако је у јесен 1213. дошло до мира, највероватније иницијативом Борила, који је учвршћен и женидбом Хенрика I са бугарском принцезом.[30] Ово помирење имало је и изузетно важну последицу по деспота Алексија Слава, који је сада добио и званично признање бугарског двора за своју независност.

Није могуће баш тачно установити границе поседа који су били под влашћу господара Мелника. Његове су се земље граничиле на северу са Бугарском, на истоку и југу са латинским царством односно солунском краљевином, а на западу са поседима обласног господара Стреза. Под влашћу деспота Алексија Слава били су делови Родопа и северо-

---

25 Cf. *Dujčev*, Melnik 34; *Ацшевски*, Слав 85.

25a Cf. *Prinzing*, Bedeutung 107; *Цанкова-Петкова*, България при Асеневци 92. *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 95 сматра да је Алексије Слав пренео средиште у Мелник или после 1211, или после 1214, када је погинуо Стрез.

26 H. de Valenciennes 85 620—621.

27 *Gerland*, Geschichte 185—186; *Longnon*, Empire 110.

28 *Златарски*, История III 307 погрешно датира овај сукоб у јесен 1212. године. Недоумици, међутим, нема места пошто о читавом сукобу пише Хенрик I у циркуларном писму упућеном на Запад а потписаном 13. јануара 1212. За датирање овог знаменитог писма cf. *Prinzing*, Brief 405—406.

29 *Prinzing*, Brief 417—418 159—167.

30 *Златарски*, История III 309; Б. Примов (История на България III 149) истиче да је поменута принцеза била, у ствари, Калојанова кћи.

источне Македоније, смештени источно од средњег тока Струме, односно подручје такозване Пиринске Македоније. На запад су његове земље сезале до Струме а на исток до околине Филипопоља.[31]

У сачуваним изворима, на жалост, нема никаквих података који би нам омогућили да одговоримо на једно веома занимљиво питање. Ради се, заправо, о односима између Стреза и Алексија Слава. Ово питање је занимљиво како због чињенице да су два обласна господара и рођака били на непријатељским странама, Стрез уз Борила а Слав уз Хенрика I, тако и због тога што су и један и други били могући претенденти на круну трновског цара. Околност да су се, вероватно између 1211. и 1214, њихове земље додиривале на Струми само повећава нашу радозналост. Поменута празнина у изворном материјалу, наравно, пружа широке могућности за разне претпоставке. Нама се чини да њихови међусобни односи, ипак, нису били непријатељски без обзира на то што је Стрез у више navrata мењао страну, док је Алексије Слав, напротив, био непрестано уз Хенрика I.[32] Будући да су релативно рано одустали од претензија на бугарски престо, што је могао да буде главни разлог њиховог евентуалног непријатељства, Стрез и Слав су, изгледа, ишли линијом незамерања. Можда управо са тог разлога не срећемо деспота Слава у бици коју су против Стреза водили Латини 1211, у пелагонијској равници, док је само неколико месеци касније родопски великаш помагао истим ритерима, Евстатију и грофу Бертхолду од Каценеленбогена, у сукобу са Борилом. Уопште, било би веома занимљиво упоредити Слава и Стреза, с обзиром на готово истовремено одметање од трновског цара у условима за које се слободно може рећи да су били истоветни. Не упуштајући се дубље у ово занимљиво питање, можемо истаћи да је господар Мелника био далеко умеренији, односно мање амбициозан, што је у ствари значило да је имао далеко истанчанији смисао за реално, а уз то и више политичког такта и смирене прорачунатости. Све су то били разлози што је успео толико дуго да се одржи као независан господар.

За разлику од Михаила I Анђела и Стреза чија је оданост Хенрику I била у најмању руку колебљива и несигурна, Алексије Слав је остајао доследан у привржености латинском цару. Плод овакве политичке оријентације, која се показала исправном, био је безбедан и неузнемираван живот на његовим поседима а у сенци тако јаког заштитника. Савезништво између латинског цара и родопског великаша потрајало је скоро осам година, све до смрти Хенрика I, 11. јуна 1216. године.[33] Тада је дошло

---

31 *Ацшевски*, Слав 85 даје најпрецизније границе поседа деспота Алексија Слава. Он сматра да западна граница Славових поседа није могла бити на Струми већ нешто западније, па је ситуира у планинске масиве Малешевских планина, Огражден и Беласицу. Своју претпоставку објашњава чињеницом да је Мелник, средиште поседа деспота Слава, смештен веома близу Струме, па стога истиче да би се граница морала померати више на запад. Тачно је да се Мелник налази врло близу Струме, неких десетак километара, али по нашем мишљењу то није сметња да граница буде на Струми.

32 *Златарски*, История III 282 закључује да једновременост у дејству Стреза и Слава, која припада другој половини 1208, даје основу за претпоставку да су се њих двојица, за време сукоба Борила и Хенрика I, споразумели и деловали у сагласности, одредивши Струму за границу. *Ацшевски*, Слав 85 сматра да је ова претпоставка Златарског сасвим произвољна и нема потврде у изворима, па потом дозвољава могућност да се Слав држао по страни и није ратовао против Стреза.

33 *Gerland*, Geschichte 249—250; *Longnon*, Empire 150.

до неких догађаја који су утицали да мудри господар Мелника промени своју политику. Латинско царство остало је без најспособнијег владара у својој историји, а његовог наследника Петра Куртенеа који је из Француске преко Рима и Драча хитао према Цариграду заробио је негде у албанским кланцима Теодор I Анђео (1215—1230).[34] Овај спектакуларан успех, који је нови епирски владар постигао већ у првим годинама владе, наговестио је муњевит успон његове државе. На другој страни, међутим, латинско царство је почело да стагнира. Предосећајући да ће у јужним деловима Балканског полуострва доћи до суштинске измене у констелацији снага, деспот Слав, кога је Хенрикова смрт ослободила заклетвених обавеза према латинској држави, пристао је уз Теодора I Анђела, убрзо најмоћнијег владара на овом делу Балканског полуострва. Недостатак изворних података не дозвољава да се прецизније одреди када је и чијом иницијативом дошло до приближавања између родопског великаша и епирског владара. То се збило, свакако, после 1217, а резултат тога приближавања био је брак деспота Алексија Слава, коме је претходно умрла жена, латинска принцеза, са ћерком Јована Петралифе, иначе шурака Теодора I Анђела.[35] Разборитост оваквог политичког избора, који је учинио господар Мелника, показала се веома брзо. У силовитом налету Теодор I Анђео преотео је Латинима широке области, и непрестано надирући према истоку, запретио да угрози и сâм Цариград. Пошло му је за руком да 1224. заузме Солун, и тако сруши солунску краљевину, док је у Тракији, између осталих успеха, преотео 1225. Једрене од Никејаца.[36] Победоносни епирски владар је, у овим освајањима, заобишао и поштедео земље свог савезника Алексија Слава, тако да је господар Мелника наставио да живи као независан обласни господар. Чак је, приликом победоносних акција епирског владара, родопски великаш пружио помоћ Теодору I Анђелу.[37] И у овом случају, као и са Хенриком I, деспот Алексије Слав се показао врло оданим савезником.

Из времена пријатељских односа са епирским владаром сачуван је још један помен родопског великаша у изворима. Ради се, наиме, о јединој сачуваној повељи деспота Алексија Слава, истовремено и јединој сачуваној повељи неког од обласних господара из подручја о којима

[34] *Nicol*, Despotate 51.

[35] Acrop. 39 12—15. *Gerland*, Geschichte 249 погрешно сматра да је тај брак био реакција деспота Алексија Слава на савезништво Хенрика I са Борилом. *Златарски*, История III 321 са правом одбацује ову хипотезу истичући да је савез склопљен још 1213, а брак Слава и Петралифине ћерке не раније од 1215—1218. Cf. *Nicol*, Despotate 59; *Prinzing*, Bedeutung 116; *Dujčev*, Melnik 36; *Nicol*, Refugees 28; *Аџиевски*, Слав 89; *Божилов*, Асеневци 97. Неки аутори сматрају да је латинска принцеза била прва жена Алексија Слава. Можда не би требало одбацити ни ногућност да је родопски великаш био ожењен и пре 1208. године. За извесна неслагања око имена оца Славове жене из породице Петралифа, Јован или Теодор, в. напомену 14 у одељку о Петралифама.

[36] *Nicol*, Despotate 63, 104.

[37] Acrop. 39 8—10 сасвим одређено каже да је Алексије Слав помагао Теодору I Анђелу. Уп. *Златарски*, История III 334. *Аџиевски*, Слав 90 поред овог јасног податка Георгија Акрополита о помоћи деспота Слава епирском владару, износи и један посредан али стога не мање убедљив. Ради се, наиме, о једном латинском документу из децембра 1228 (*Ljubić*, Listine III 402) склопљеном између латинског царства и јерусалимског краља Јована од Бријенија, у коме се овај последњи обавезује да ће освојити земље Слава (et totam terram de Sclave) као и друге области од којих је већина некада припадала латинском царству. Јасно је да се овде деспот Алексије Слав сврстава међу непријатеље латинске државе.

расправљамо у овом поглављу. Издата је манастиру Спелеотисе код Мелника, а потписана црним мастилом јануара 1220. године.[38] Повељом, писаном грчким језиком и у традицијама византијске дипломатике, Слав поклања манастиру село Катуницу које се налази у близини града, када се пође према југу.[39] Издавање наведене повеље веома је драгоцен и уверљив доказ о самосталности деспота Алексија Слава. Да је на својим територијама родопски великаш био заиста независан и самосталан господар, без обзира на савезништво најпре са Хенриком I а потом и са Теодором I Анђелом, чињеница је која у ствари не подлеже било каквој сумњи, јер је такође потврђују убедљиво сведочанства неколико извора.[40] Ствар је, међутим, другачија када се ради о организацији власти коју је на својим областима спроводио родопски великаш, пошто нема сачуваних изворних података који би пружили чвршћу основу за неке сигурније закључке. Нешто више светлости у ова питања може унети познати ктиторски натпис севаста Владимира у једној од највећих цркава у Мелнику, која је посвећена светом Николи. Натпис је на грчком језику и гласи: Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ σεβαστοῦ τοῦ Βλαδιμήρου, αὐταδέλφου σεβαστοῦ τῶν Φράγγων, или у преводу: „Молитва божијег раба севаста Владимира, брата севаста Франака.“[41] Кључно питање је у вези са идентификацијом загонетног севаста Франака. Уколико је то био Алексије Слав, како мисле неки истраживачи, значило би да је севаст Владимир обављао високе и одговорне дужности у областима родопског великаша.[42] Природно је очекивати да би Алексије Слав на осетљива места постављао људе у које је имао велико поверење. Али

[38] *Papadopoulos*, Un acte officiel 4—6. Уз неке измене у тексту повељу је поново издао Дујчев, доносећи и њен превод и коментар. Уп. *И. Дуйчев*, Изъ старата българска книжнина II, Книжовни и исторически паметници от второто българско царство, София 1943—1944, XV, 30—35, 311—314. У новије време поново је текст повеље донео и *Vlachos*, o. c. 69—72.

[39] Неки истраживачи су покушали да објасне зашто је повеља писана грчким језиком. *Vlachos*, o. c. 39 истиче да је то било стога што је тада Мелник био насељен грчким живљем. Са овом претпоставком не можемо да се сложимо. *Аџиевски*, Слав 90 то тумачи појачаним грчким утицајем који је долазио из епирске државе, будући да је била у веома јакој експанзији, а наводи да је и Србија претрпела такав утицај. Ова претпоставка је, чини се, ближа истини. За Мелник се, иначе, може рећи да се налазио на месту где су се укрштале територијалне аспирације Грка, Бугара и Латина. Cf. *Nicol*, Refugees 27.

[40] Acrop. 39 4—12 сасвим одређено саопштава да се Слав није покоравао ниједном од суседних владара, већ је само понекад помагао некима од њих. Као доказ његове независности може свакако послужити и помињање у наведеном латинском документу (*Ljubić*, Listine III 402) на који смо се осврнули у напомени 37 овог поглавља. По нашем мишљењу као доказ може послужити и повеља родопског великаша у којој каже да „наша власт има годишњи помен“ (καὶ τὸ ἡμέτερον κράτος ἐτήσιον ἀναφορὰν ἕξῃ). Cf. *Papadopoulos*, Un acte officiel 5. Чини нам се да овај израз одражава стварно стање пре него да је нека преузета устаљена формула без икаквог практичног значаја.

[41] *Иванов*, Старини 212—213.

[42] Недоумица око разрешавања ове тајанствене личности која се означава као „севаст Франака“ прилично је велика. *Иванов*, Старини 213 се бојажљиво пита да ли се ради о деспоту Славу. *Петров*, О титулах 58 далеко одлучније претпоставља да је посреди родопски великаш Алексије Слав. *Dujčev*, Melnik 36 читаво питање и даље оставља отвореним. *Nicol*, Refugees 28 углавном прихвата претпоставку Петрова да је посреди Слав.

овај усамљени податак, који још увек није сасвим сигуран,[43] није довољан да се реконструише, па макар и у најгрубљим цртама, устројство власти на поседима деспота Алексија Слава.[44]

Најмање познатим раздобљем у политичкој каријери деспота Алексија Слава може се сматрати, ма колико то изгледало необично, сâм крај његове делатности. Последњи пут се у изворима помиње децембра 1228. године у већ навођеном латинском документу.[45] Истраживачи су углавном склони да верују како је све до битке код Клокотнице 1230. године, Алексије Слав био лојалан савезник епирском владару Теодору I Анђелу. Поједини од њих претпостављају да је после 1230, када је поново промењена констелација снага у јужним деловима Балканског полуострва, родопски великаш, захваљујући својој више пута доказаној дипломатској проницљивости, успео да се приближи Јовану II Асену признајући његову врховну власт али при том сачувавши своје поседе.[46] Вероватнијом нам се, ипак, чини претпоставка да су после битке код Клокотнице области Алексија Слава присаједињене бугарској држави.[46a] Обе ове претпоставке, додуше, немају поуздану потврду у изворним подацима.

Све ово никако не значи да је деспот Алексије Слав потпуно ишчезао са историјске сцене и да је био заборављен. Напротив, помиње се у једној грчкој повељи Константина Драгаша манастиру Ватопеду из октобра 1393. године.[47] И, што је сигурно још далеко значајније, изгледа да је дугогодишње присуство родопског великаша оставило трага и у неким топонима из тих области.[48]

---

[43] *Божилов*, Асеневци 96—97 н. 17 упозорава да садашње стање натписа отежава његово сигурно читање.

[44] *Петров*, О титулах 59 истиче да је административно устројство у фактички независним подручјима Стреза и Слава било организовано као и у бугарској држави. Чини нам се да је решење које предлаже овај аутор прилично шематизовано и засновано ипак на недовољним броју примера. Он, наиме, сматра да су севасти управници области и у својим рукама имају сву власт а њима су потчињени остали административни, војни, финансијски и судски чиновници, почињући са дуком и катепаном, а завршавајући са обичним скупљачима пореза. У наставку Петров истиче да су протосевасти у својим рукама обједињавали управљање над неколико области. Уп. *Петров*, О титулах, 62, 64.

[45] *Ljubić*, Listine III 402.

[46] *Златарски*, История III 351; *Аџиевски*, Слав 91. *Nicol*, Despotate 113, 125 n. 2 иде још даље у закључцима о завршетку каријере господара Мелника, сматрајући да је своје дане окончао у бугарској престоници, на двору Јована II Асена. При том се позива на један натпис на златном прстену пронађеном у Трнову где пише: Слав столник царев. *Божилов*, Асеневци 97—98 н. 25 указује, с правом, на недостатке изречене претпоставке.

[46a] Уп. *Данчева-Василева*, България и Латинската империя 132; *Божилов*, Асеневци 97. *Цанкова-Пешкова*, България при Асеневци 112 погрешно сматра да су поседи деспота Алексија Слава присаједињени бугарској држави већ у времену између 1224. и 1229. године.

[47] *V. Laurent*, Un acte grec inédit du despote Serbe Constantin Dragas, REB 5 (1947) 184.

[48] *Asdracha*, Rhodopes 4 n. 10 саопштава да се у неким словенским изворима XV и XVI века један ланац Родопа назива „Славијевим горама" што је можда од деспота Слава, а можда и од бугарске речи која означава славуја. Ibid. 5 n. 2 наводи име реке Доспат која је можда добила назив од титуле деспота коју је имао Алексије Слав.

Као што смо већ истакли, Алексије Слав био је последњи велики обласни господар међу онима који су почев од завршних година XII столећа покушали да се осамостале и буду сасвим независни. Може се рећи, без икаквог преувеличавања, да је он најдаље отишао у своме подухвату, те му стога припада збиља јединствено место међу њима.

II. ОБЛАСНИ ГОСПОДАРИ У КОНТИНЕНТАЛНИМ ДЕЛОВИМА ГРЧКЕ

За разлику од обласних господара из пограничних подручја према другом бугарском царству, који су се могли ослањати на подршку трновског цара, или пак оних који су се осамостаљивали у малоазијским деловима Византијског царства, а помоћ су тражили и најчешће добијали из Иконијског султаната, обласни господари у континенталним деловима Грчке нису имали такву врсту залеђине и нису могли да рачунају на сличну потпору. Управо је то, можда, био један од главних разлога који су условили да се обласни господари у овим крајевима појаве отворено тек релативно касно, углавном уочи четвртог крсташког рата и рушења Византије 1204. године. Постојали су они, додуше, и пре поменуте временске границе, али се нису отворено одметали од Царства као што су то чинили обласни господари на другим странама, вероватно и стога што им није била неопходна и формална потврда власти када су већ готово имали фактичку управу у својим рукама. У овим областима своје простране поседе имале су познате византијске породице. Тако је у Лаконији био Лав Хамарет, Вране и Кантакузини у Месенији, док је у Тесалији поседе имала царица Еуфросина, жена Алексија III Анђела.[1] У нешто каснијем периоду у Монемвасији су деловале три породице чији се архонти (ἄρχοντες) помињу у знаменитој Морејској хроници. То су били родови Мамона, Демонојанија или тачније Еудемонојанија и Софијана.[2] Њима можемо придружити и породице Петралифа и Малиасина које су имале широке области у Тесалији.[3]

Када већ нису могли имати за савезника неког моћног владара, који би у исто време био опасан такмац василевсу, као што је то било на другим странама Византијског царства где су отпадници уз себе могли имати трновског цара или иконијског султана, обласни господари у континенталним деловима Грчке морали су потражити неки други ослонац. И, збиља, могли су га наћи у околности да су територије о којима је реч веома удаљене од Цариграда. Та физичка удаљеност, дакако са-

---

[1] Лава Хамарета помиње Никита Хонијат (Chon. Historia 638 42) и уз његово име ставља реч τύραννος. Породице Врана и Кантакузини, као и царица Еуфросина регистровани су у документу који су 1204. склопили крсташи и Млечани. Cf. Partitio Romaniae 219 58, 221 111, 261. У литератури ове су податке користили, између осталих, следећи аутори: *Miller*, Latins 9; Bon, Péloponnèse 101, 123—124; *Jacoby*, Archontes 424, 466; *Brand*, Byzantium 152.

[2] Chronicle of Morea 197 2944—2947. Cf. *Miller*, Latins 10; *Bon*, Péloponnèse 124; *Brand*, Byzantium 152.

[3] О породици Малиасина у више наврата расправљао је Б. Ферјанчић. уп. *Б. Ферјанчић*, Породица Малиасина у Тесалији, Зборник Филозофског факултета VII-1 (Београд 1963) 241—249; *Б. Ферјанчић*, Поседи породице Малиасина у Тесалији, ЗРВИ 9 (1966) 33—48; *Ферјанчић*, Племство 146 сл.

свим неоспорна, све је више била праћена и једном другом удаљеношћу, често далеко битнијом од ове прве. Реч је, заправо, о све већем јазу који је постојао између провинција и престонице у критичним годинама уочи првог пада Византије, а који је у случају провинција континенталне Грчке достигао највеће размере. Управо је та врста удаљености, која је у ствари само учтивији облик потпуне незаинтересованости Цариграда за невоље тамошњих провинција, била погодно тле за бујање анархије и самовоље. Сачувана су сведочанства, врло поуздана и веродостојна, која сасвим одређено и јасно говоре о хаотичном стању провинција континенталне Грчке. То је чувени акт, такозвани Ὑπομνηστικόν, меморандум који је атински митрополит Михаило Хонијат 1198. упутио Алексију III.[4] Из овога документа се виде честе злоупотребе локалних власти које су изнесене порезе наплаћивале више пута не обазирући се на хрисовуље према чијим одредбама им је био потпуно забрањен приступ на поједине поседе. Захваљујући таквим злоупотребама, саопштава Михаило Хонијат, запретила је опасност да се област око Атине претвори у „скитску пустињу."[5] Мада се наведене злоупотребе односе само на атинско подручје, може се са пуно разлога претпоставити да је и у осталим деловима континенталне Грчке било слично стање. Централна је власт очигледно испустила контролу над локалном управом у удаљеним провинцијама.

Велике невоље обалским подручјима задавале су пљачкашке акције пирата, с обзиром да је ово време било период цветања морског разбојништва. Стога је атински митрополит Михаило Хонијат у више наврата истакао, не без горчине, да је близина мора једна од највећих недаћа Атињанима.[6] Поменута пустошења гусара морала су, наравно, само да повећају ионако несигурни положај локалног становништва, у овом случају превасходно оног које је живело у уском приобалском појасу непрестано угроженом од дрских пљачкашких препада морских разбојника.

Као што се види, постојали су погодни предуслови за размахивање сепаратистичких тежњи локалних магната који су ободрени крајњом небригом престонице за далеке провинције могли да на својим поседима владају готово сасвим самостално. Тако су, на пример, управљали, боље рећи владали, на својим поседима Лав Хамарет у Лаконији, што Никита Хонијат сасвим одређено и каже, а и отац Лава Сгура у Навплиону се слично понашао.[7] Они се, међутим, нису отворено одметали од Византијског царства и проглашавали независним господарима, мада су њихове надлежности у областима где су живели и деловали биле веома ши-

---

[4] Mich. Choniates I 307—311. Овај документ је поново публикован у *Stadtmüller*, Michael Choniates 282—305 где је дат и опширан коментар.

[5] Веома често код византијских писаца срећемо израз „скитска пустиња" увек везан за некаква пустошења и пљачку. Поред Михаила Хонијата, срећемо је, на пример, и у делима Георгија Акрополита и Нићифора Григоре. Изгледа да је то позајмица из античке књижевности, од Аристофана. Cf. *Stadtmüller*, Michael Choniates 283.

[6] Опширније о појави гусарења у то време као и о оцени коју је изрекао Михаило Хонијат cf. *Miller*, Latins 8, 9 n. 2. Такође о опадању византијске флоте за династије Анђела и полету пиратства cf. *M. Sesan*, La flotte byzantine à l'époque des Comnènes et des Anges (1081—1204), BSl 21 (1960) 48—53; *Ahrweiler*, Byzance et la mer 288—292.

[7] Chon. Historia 605 65—70, 638 41—43. Ове податке из историјског дела Никите Хонијата наводе: *Stadtmüller*, Michael Choniates 145; *Bon*, Péloponnèse 172—173; *Jacoby*, Archontes 466.

роке а моћ прилично велика. Снажан, па могло би се без претеривања рећи и пресудан, подстицај овако срамежљивом и мирном уздизању локалних магната дала је већ више пута помињана акција протостратора Манојла Камице и Добромира Хрса из лета 1201. године. Чињеница да су северна и средња Грчка, па чак и Пелопонез спремно пристали уз ову двојицу отпадника од Византијског царства речито упозорава колико је било нерасположење према цариградској влади у овим областима. Убрзо после тих догађаја започела су и освајања Лава Сгура, најистакнутијег обласног господара у подручјима континенталне Грчке. То значи да је, условно речено, клица осамостаљивања пренесена из другог жаришта, оног у пограничним областима између Византијског и другог бугарског царства.

Пад Цариграда априла 1204, када су сенке латинских копаља пале и преко запада и преко истока државе Ромеја, како у тренутку горког надахнућа бележи Никита Хонијат,[8] само је ојачао анархију која је већ постојала у провинцијама. Такав развој догађаја, наравно, погодовао је и ерупцији сепаратистичких тежњи на свим странама срушеног Византијског царства. Свуда присутну пометњу тих смутних времена као и стремљења појединих локалних магната можда на најбољи начин изражавају речи које је наводно Лав Сгур рекао Михаилу Хонијату, истичући да после пада Цариграда, круне свих градова, време позива сваког човека да бринући се за себе ради оно што му његова снага дозвољава. При томе се господар Навплиона позивао на право јачег.[9]

У овом поглављу посебно ћемо се осврнути на Лава Сгура и Сенахерима као типичне примере локалних магната, који донекле подсећају и на античке тиране, а затим и на породицу Петралифа као узоран пример рода који је на својим поседима управљао готово самостално а спретним политичким браковима веома ојачао своје позиције. Не треба заборавити да је на овом подручју каријеру започео и владар новооснőване епирске државе Михаило I Анђео (1205—1214), али из разумљивих разлога нећемо посебно пратити његову каријеру мада је и он у почетку иступао и деловао само као један од неколицине обласних господара.

1. ЛАВ СГУР

Породица Сгур припадала је владајућој класи византијског друштва XI и XII столећа, али није сачињавала дворску већ локалну грађанску аристократију.[1] Према сачуваним изворним подацима овај род, који је дао и неколико евнуха, појавио се, изгледа, у византијској историји средином XI века.[2] Занимљиво је напоменути необичну етимологију презимена ове породице која има помало подругљив призвук, с обзиром да долази од придева σγουρός који значи коврџав, кудрав, гргурав.[3]

---

[8] Chon. Historia 609 85—610 88.

[9] Chon. Historia 606 10—13. Овај податак региструје *Hoffmann*, Rudimente 96.

[1] *Каждан*, Состав 136, 169, 178. *Angold*, Government 123 подвлачи чињеницу да су два највећа противника централне власти, крајем XII века, Лав Сгур у Арголиди и Теодор Манкафа у Филаделфији представљали локалне породице и ниједан од њих двојице није припадао дворској аристократији.

[2] *Каждан*, Состав 154, 178.

[3] Ibid. 187. Cf. *Polemis*, Doukai 176.

Највише трагова у изворима, како византијским тако и крсташким, оставио је Лав Сгур, па је захваљујући, између осталог, и тој чињеници постао вероватно најпознатији члан овога рода у историји државе Ромеја. Сачувана сведочанства, првенствено она писана грчким језиком, приказала су његову личност у најтамнијим бојама. Оцена политичке каријере Лава Сгура, иначе веома противречне личности, често се сводила на некакав амалгам борца за слободу и патриоте, с једне стране, и суровог разбојника, с друге стране. Превага је, бар се тако нама чини, ипак била на овој другој крајности. По многим својим особеностима Лав Сгур био је у правом смислу речи наследник античних тирана.[4] И према њему је званична византијска историографија била изузетно неблагонаклона. То се у првом реду односи на браћу Хонијат, Михаила и Никиту, који су га приказивали у најлошијој светлости. Њихов негативан став према овом обласном господару потпуно је схватљив и очекиван, поготово када се има у виду лично непријатељство атинског митрополита и господара Навплиона.[5] Уосталом био је то већ добро познати став званичне византијске историографије према противницима централне власти и отпадницима од ромејског царства.

Лав Сгур потицао је из обалског града Навплиона на Пелопонезу, где је владао својим суграђанима више силом него по њиховој вољи, како саопштава Никита Хонијат.[6] Власт је наследио од свог оца, иначе имућне и утицајне локалне личности, тако да се већ може говорити о извесном континуитету господарења породице Сгур у Навплиону, господарења упрљаног крвљу како је забележено у извору.[7] Мало је података о делатности Лава Сгура пре 1202. када је започео са освајањима. Занимљиво је да је он заправо почео као порески чиновник, тако да је 1198. долазио са претором у Атину како би добили порез за флоту, о чему пише Михаило Хонијат у већ помињаном акту који је упутио Алексије III.[8] Користећи се хаотичним стањем и слабошћу централне власти у Царству, он је постепено увећавао своју власт, чију снагу Никита Хонијат упоређује са бујицом после провале облака.[9] Ипак прави почетак експанзије Лава Сгура био је у вези са познатом акцијом Манојла Камице из лета 1201, када је на ноге била подигнута цела средња Грчка и

---

4 Такву су оцену донели многи истраживачи почев од Успенског па све до Хофмана. Уп. *Ф. Успенский*, История византийской империи III, Москва 1948, 439; *Hoffmann*, Rudimente 138.

5 Стога је писана заоставштина Михаила Хонијата препуна помињања Лава Сгура о чему ће у даљем тексту бити више речи. Непријатељство између атинског митрополита и господара Навплиона региструју, наравно, сви аутори који су се занимали за политичку каријеру овог обласног господара, а који посвећују пажњу Сгуровом нападу на Атину чијом је одбраном руководио Михаило Хонијат. Cf. *Stadtmüller*, Michael Choniates 192; *Nicol*, Despotate 10; *Brand*, Byzantium 244—245; *Hoffmann*, Rudimente 56—57; *Bon*, La Morée franque 55.

6 Chon. Historia 605 65—66.

7 Још је Милер (Latins 10; Essays 62) за Лава Сгура написао да је био „hereditary lord of Nauplia“, а и остали су истраживачи подвлачили чињеницу да је овај потоњи обласни господар, у ствари, од оца задобио власт у Навплиону. Cf. *Bon*, Péloponnèse 173; *Jacoby*, Archontes 466; *Hoffmann*, Rudimente 56; *Гунаридис*, 'Αντίσταση 155.

8 Mich. Choniates I 308 8. Cf. *Stadtmüller*, Michael Choniates 180; *Hoffmann*, Rudimente 56.

9 Chon. Historia 605 67—70 истиче да је Лав Сгур у тим несигурним временима испуњеним побунама повећавао своју власт.

Пелопонез. Охрабрен тим збивањима, без обзира на скори крах подухвата протостратора, господар Навплиона се устремио на суседни Аргос, који је био чувен по узгајању коња, и заузео га 1202, или нешто раније али вероватно не пре јесени 1201. године.[10] Његов следећи корак био је управљен према Коринту, који је жестоко опљачкао, избивши тако на Истмос, особито важну стратегијску тачку где су се додиривали Пелопонез и копно средње Грчке.[11] Овим дрским препадима Лав Сгур је скренуо позорност цариградске владе на себе. Тако је већ у зиму 1202—1203. Алексије III послао адмирала флоте Михаила Стрифна, иначе ожењеног сестром царице Еуфросине, како би умирио смелог Лава Сгура. У Атини га је са пуно устрептаних нада дочекао митрополит Михаило Хонијат, који је изгледа био веома свестан опасности од господара Навплиона.[12] Лав Сгур је, међутим, успео да одоли опсади коју је предузео Михаило Стрифн против Навплиона, тако да је власт пелопонеског великаша преживела ову тешку пробу. Требало је да дође до измирења коринтског митрополита Николе, главног носиоца отпора на овој страни, и Лава Сгура. У то име пелопонески великаш позвао је на ручак митрополита Николу, а онда је заповедио да га ослепе и баце низ зидине тврђаве.[12a] Пошто је на тај начин престао сав отпор у Коринту, Лав Сгур га је релативно лако заузео вероватно 1203. године.

Освајањем Коринта читав североисточни део пелопонеског полуострва пао је под власт Лава Сгура, коме су се тако широм отворила врата према средњој Грчкој. Прва на удару била је Атина. Амбициозном великашу на руку је ишао неочекивани расплет догађаја око Цариграда који је подлегао силним налетима крсташких одреда априла 1204. године. Лав Сгур је схватио да је за њега куцнуо прави час, пошто су били сазрели услови за остварење планираног подухвата. Користећи се потпуном пометњом која је захватила све делове срушеног Царства, пелопонески великаш је направио продор у средњу Грчку.[13] Почетак те смеле кампање, међутим, није наговештавао ништа добро пошто је Атина, чијом је одбраном управљао Михаило Хонијат, пружила неочекивано жилав отпор. За опсаду славног града, до које је дошло по свој прилици

---

10 У постојећој литератури се углавном поход Лава Сгура на Аргос датира у 1202. годину. Cf. *Bon*, Péloponnèse 173; *F. Grabler*, Byzantinische Geschichtsschreiber, Band IX, Graz—Wien—Köln 1958, 184; *Hoffmann*, Rudimente 57. *Oikonomidès*, Décomposition 17 упозорава да је хронологија догађаја око Сгура између 1202. и 1204. прилично неизвесна, а освајање Аргоса ставља у време пре 1202. године. То не мења много след и логику догађаја, пошто је ипак извесно да је пресудни подстицај Сгуру дала акција Манојла Камице. Зато нам се чини да Аргос није био освојен од стране господара Навплиона пре јесени 1201. године.

11 Постоје извесне недоумице око датирања овога похода, али се по свој прилици одиграо у току исте 1202. када је највероватније Лав Сгур посео и Аргос. Такву хронологију предлажу: *Bon*, Péloponnèse 173; *Jacoby*, Archontes 466—467; *Hoffmann*, Rudimente 57. За нешто каснију датацију, према којој је Сгур опљачкао околину Коринта 1203, залаже се *Grabler*, o. c. 184.

12 Том приликом настало је и поздравно слово великом дуки Михаилу Стрифну, у коме је Михаило Хонијат веома надахнуто и хвалоспевно говорио о своме госту који је управо кретао на обесног господара Навплиона. Cf. Mich. Choniates I 324—342. Занимљиво је да Бранд (Byzantium 142, 153) помера опсаду Сгуровог родног града у нешто раније време, истичући да је до ње дошло већ у зиму 1201—1202. године.

12a Chon. Historia 638 52—61. Cf. *Bon*, Péloponnèse 173; *Brand*, Byzantium 153.

13 Acrop. 13 19—22 подвлачи да се Сгур, као и неки други, користио метежом који је завладао после пада Цариграда како би ширио своју власт.

у лето 1204, Сгур је посебно ангажовао ратне бродове.[14] Претходно је атински митрополит, предвидевши велику и блиску опасност у личности амбициозног грчког великаша, без много успеха тражио помоћ за свој град.[15] Нападачима никако није полазило за руком да освоје Акропољ, па су после вишедневне опсаде одустали од даљих покушаја. Озлојеђен због неочекиваног неуспеха, Лав Сгур је страховито опустошио сâм град и његову околину и запутио се према северозападу. Уследила је једна веома успешна акција којом је знатно проширио своје територије и стекао велики углед. Провалио је најпре у Беотију и лако освојио Тебу, а потом је прошао кроз Термопиле и упао у Тесалију. Све се то одигравало у касно лето и јесен 1204. године. Одреди амбициозног пелопонеског великаша продрли су чак до Ларисе, освојивши на тај начин приличан део Тесалије.[16] Убрзо је дошло до сусрета Лава Сгура и бившег византијског цара Алексија III који се пред крсташком опасношћу склонио у Тесалију, где је његова жена имала поседе, побегавши претходно из Мосинопоља. Његове су амбиције још увек биле веома велике. У овом сусрету и један и други су гледали неку своју рачуницу будући да је сваки од њих двојице имао оно што је недостајало другом. Лав Сгур је желео да своме подухвату додели што већу легитимност пошто му моћ није недостајала, а Алексије III, лишен војне снаге али са репутацијом некадашњег василевса, процењивао је да ће ослањањем на неоспорну силу пелопонеског феудалца успети да оствари неке своје планове.[17] Споразум је постигнут врло лако а као залога његове трајности и поузданости требало је да буде склапање брака Лава Сгура са Евдокијом, ћерком Алексија III, којој је ово био већ трећи политички брак.[18] Свадба је свечано прослављена у Лариси почетком 1205. године.[19]

---

[14] Chon. Historia 605 70—607 37 доста простора посвећује односу између Сгура и Михаила Хонијата, али доноси и неке детаље око опсаде Атине. *Brand*, Byzantium 244 износи прилично логичну претпоставку да је за ову прилику пелопонески великаш потражио савезништво са пиратима Егине и Саламине. Податак да је са флотом Лав Сгур нападао Атину региструје и *Ahrweiler*, Byzance et la mer 291.

[15] Тако је Михаило Хонијат писао Теодору Иринику и Константину Торнику, истакнутим великодостојницима Византијског царства, тражећи помоћ. Cf. Mich. Choniates II 121—122, 124—125. Cf. *Brand*, Byzantium 153.

[16] Chon. Historia 608 47—48. Занимљиво је да ову акцију Лава Сгура не помиње Жофруа Вилардуен, већ само констатује да је овај великаш био господар Коринта и Навплиона, што је уједно и први сусрет са пелопонеским феудалцем на страницама његове хронике. Cf. Villehardouin II 108 301. Многи истраживачи, иначе, наводе овај сјајан успех Лава Сгура када је продро дубоко у Тесалију. Cf. *Nicol*, Despotate 10; *Loenertz*, Origines 371; *Ферјанчић*, Тесалија 13; *Hoffmann*, Rudimente 58.

[17] *Ласкарис*, Принцезе 34, 35 истиче да је Лав Сгур имао веза са породицом царице Еуфросине, али је то ипак било недовољно за неке озбиљније претензије.

[18] У првом браку Евдокија је била удата за Стефана Немањића, а у другом за већ бившег византијског цара Алексија V Мурзуфла кога су крајем 1204, свакако пре 11. новембра, свирепо погубили Латини у Цариграду, тако што су га бацили са Теодосијевог стуба. Подробније о овом василевсу cf. *B. Hendrickx—C. Matzukis*, Alexios V Doukas Mourtzouphlos: His Life, Reign and Death (?—1204), Ἑλληνικά 31 (1979) 108—132. Алиса Гарднер (Lascarids 63 n. 1) погрешно сматра да је Лав Сгур био четврти Евдокијин муж, пошто мисли да је византијска принцеза била удата за два владара Србије, оца и сина (sic!). О овоме браку Сгура и Евдокије најопширније пише *Ласкарис*, Принцезе 34—35, а помињу га још неки аутори. Cf. *Милиаракис*, Ἱστορία 47; *Gerland*, Geschichte 105; *Nicol*, Despotate 10; *Hoffmann*, Rudimente 58.

[19] Постоји неслагање између Никите Хонијата и Георгија Акрополита када је у питању место где је прослављена свадбена светковина. Chon. Historia 608 47—51 саопштава да се то десило у Лариси. Acrop. 13 15—22 истиче да је свадба била у Коринту. Више поверења, наравно, треба поклонити вестима Никите Хонијата.

Био је то тренутак највеће моћи и врхунац политичке каријере Лава Сгура. Нема сумње да су амбиције грчког великаша сезале веома далеко. Његова је намера била да створи јаку грчку државу, нешто слично ономе што су урадили Теодор Ласкарис у Малој Азији и Михаило Анђео у Епиру. У науци је постојао покушај да се докаже како је Лав Сгур носио и високу византијску титулу деспота коју му је доделио Алексије III приликом склапања брака са Евдокијом, али за такву претпоставку нема оправдања.[20] Сачувана изворна сведочанства уз име Лава Сгура наводе само титуле панипертима и севастоипертата. Прва од њих, дакле титула панипертима, помиње се у писму Михаила Хонијата логотету дрома Константину Торнику.[21] Друга, која нас у овом случају далеко више занима, титула севастоипертата, наводи се на једном печату пелопонеског великаша који се ставио под заштиту светог Теодора Ратника.[22] Титула севастоипертата је једна из готово бесконачне листе титула које су додељиване високим византијским достојанственицима, а настале разноврсним спајањима царских епитета у доба велике кризе византијског државног апарата током XI столећа.[23] Није могуће, изгледа, сасвим поуздано утврдити када је Лав Сгур добио ову титулу.[24]

Убрзо је снага Лава Сгура била стављена на велику пробу, коју, међутим, грчки великаш није издржао, па се показало да његови планови ипак нису били сувише реални и да оно што брзо настаје то брзо и нестаје. Италијански маркиз Бонифације од Монферата предузео је, наиме, у пролеће 1205. једну широку офанзиву према северној и средњој Грчкој. Као врстан познавалац прилика у Византији, пошто је породица Монферата имала веома запажену улогу у историји државе Ромеја друге

---

[20] *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin: Le despote, δεσπότης, REB 17 (1959) 55—56 (=Recherches sur les institutions byzantines, Berliner byzantinische Arbeiten, Band 35, II, Berlin—Amsterdam 1967, 3) сматра да је Лав Сгур био носилац деспотске титуле. При том се позива на вест Теодора Скутариота (Theod. Scut. 453 25—28) који пише да је Алексије III грчком великашу доделио ово високо достојанство. *Ферјанчић*, Деспоти 32 н. 1 с правом није уверен у претпоставку француског византолога, пошто Георгије Акрополит уопште не помиње његову деспотску титулу. Према вестима Теодора Скутариота треба бити веома обазрив када се односе на ову епоху толико удаљену од њега. Уосталом ниједан од сачуваних извора не помиње титулу деспота уз име Лава Сгура, па стога нам се чини да не треба поклонити поверење овој вести Теодора Скутариота.

[21] Mich. Choniates II 124 22. Ово писмо смо већ поменули када смо говорили о покушајима атинског митрополита да добије помоћ против Лава Сгура чији је напад очекивао. В. напомену 15.

[22] Поменути печат наводи и С. Ламброс, издавач огромне писане заоставштине атинског митрополита Михаила Хонијата, доносећи како натпис тако и цртеж Сгуровог печата. Cf. Mich. Choniates II 595. Затим га је објавио и *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, 698—699. Ново издање приредио је, сада већ давне 1932. године *V. Laurent*, Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, Athènes 1932, No. 328. На аверсу је стојећа фигура светог Теодора ратника који у десној руци држи дугачко копље а у левој штит, а на реверсу пише: Σεβαστοϋπέρτατον, Μάρτυς, με σκέποις Λέοντα Σγούρ(ω)ν ἐκ γένους κατηγμένον. За титулу Лава Сгура cf. *Bon*, Péloponnèse 204—205.

[23] *Острогорски*, Историја 346.

[24] Не верујемо да је пелопонески великаш титулу севастоипертата добио од Алексија III приликом склапања споразума у Тесалији крајем 1204, као што мисли издавач печата *Laurent*, o. c. 117. Ако се има у виду необуздана природа Лава Сгура, као и његове големе претензије, вероватнијом нам се чини претпоставка Милера (Latins 10; Essays 62) који сматра да је грчки магнат себе обдарио високозвучном титулом. Псеудо-Кодинов спис, иначе, не наводи ни титулу панипертима ни титулу севастоипертата.

половине XII века, најистакнутија личност четвртог крсташког рата направила је сјајан политички потез. Бонифације је водио са собом младог пасторка Манојла, сина Исака II и његове удовице Марије којом се маркиз недавно оженио. Рачунајући на болећиву осетљивост ромејског живља према традицији и уопште према начелу легитимитета, италијански је маркиз претходно Манојла прогласио за цара.[24a] Марширајући од Солуна његова је војска врло лако посела низ градова, а онда је прошавши кроз долину Темпи упала у Тесалију.[25] На том путу италијански маркиз готово да није наишао ни на какав отпор. Једини ко је могао да му се донекле супротстави био је Лав Сгур, у том тренутку свакако најмоћнија личност Средње Грчке и Пелопонеза, чији је углед међу ромејским живљем морао неизмерно порасти после великих успеха у другој половини 1204. године. Показало се, међутим, да овај грчки великаш није био особито омиљен међу својим сународницима као што би се можда могло очекивати. Будући да су заузели Тесалију, не без помоћи ромејских водича (ὑφ' ἡγεμόσι Ῥωμαίοις), крсташи су желели да кроз Термопилски кланац продру у подручје средње Грчке.[26] Лав Сгур је планирао да им се на том месту супротстави, јер је његов подухват после губитка Тесалије почео већ да се руши.[27] Магловите реминисценције на славну битку из грчко-персијских ратова, готово неизбежне због истог места и у неку руку скоро истоветне ситуације, нису по свој прилици снажније деловале на Лава Сгура. Несигурној могућности херојског подвига пелопонески је великаш, вођен трезвеном рачуницом према којој нису постојали изгледи за било какав успех, претпоставио тактичко повлачење, одлажући пресудни сукоб за неку погоднију прилику.[28] Тако су одреди грчког великаша узмицали према југу зазирући од отвореног боја са крсташима. Бонифације од Монферата је, не наишавши ни на какав отпор, крочио у Беотију, где су га Тебанци дочекали као неког драгог земљака који се после дугог одсуства враћа кући, како уз нескривену малициозност саопштава Никита Хонијат.[29] Заустављајући се на овој вести, која нам се чини изузетно драгоценом за осветљавање прилика и расположења на територијама Лава Сгура, о а чему немамо података у изворима, са пуно разлога можемо претпоставити како грчки великаш ипак није био много омиљен у овим областима. Када се узму у обзир неки његови ранији поступци, нетактични па чак и веома окрутни, може се закључити да је Лав Сгур био заговорник политике чврсте руке, што је ипак само блажи израз за својеврсну тиранију. Таква му политика није никако могла донети неподељену привржeност тамошњег становништва. Освоје-

---

[24a] Chon. Historia 599 22—28. Уп. *Б. Ферјанчић*, Почеци солунске краљевине (1204—1209), ЗРВИ 8—2 (1964) 110—111.

[25] Chon. Historia 600 58—601 72.

[26] Chon. Historia 604 50. *Ферлуіа*, Племство 118 с пуним правом подвлачи ово место у историји Никите Хонијата из кога се види да су неки Ромеји помогли одредима италијаског маркиза, што посредно може да говори о томе како Лав Сгур није баш уживао неподељене симпатије међу византијским становништвом. Даљи ток акције Бонифација од Монферата поново је на потпуно јасан начин показао ту чињеницу.

[27] За продор Бонифација од Монферата у средњу Грчку, као и за целу његову акцију cf. *Longnon*, Empire 70—72; *Ласкарис*, Принцезе 35; *Nicol*, Despotate 12; *Hoffmann*, Rudimente 58.

[28] Cf. *Miller*, Latins 33; *Miller*, Essays 62.

[29] Chon. Historia 609 81—82. Уп. *Ферлуіа*, Племство 118—119.

ним областима владао је вероватно као својевремено његов отац и он сâм Навплионом, матицом власти овог грчког господара. Уз све опрезности у процењивању ставова византијске историографије о Лаву Сгуру, није без значаја подсећање да је уз име Лава Сгура ставио Никита Хонијат онај страшни придев θηριώνυμος,[30] епитет који су својевремено, неколико векова раније, ромејски историчари доделили цару иконоборцу Лаву V Јерменину (813—820). Треба, ипак, додати још једну чињеницу када се ради о одушевљеном дочеку који су грађани Тебе приредили италијанском маркизу Бонифацију од Монферата. То време, наиме, није познавало готово ниједну херојску одбрану неког ромејског града пред налетом крсташких нападача. Ова чињеница, међутим, ни најмање не ублажује претпоставке које смо изнели о владавини пелопонеског великаша Лава Сгура на њему потчињеним територијама.

Користећи се повлачењем ромејских одреда, крсташи су наставили победоносни поход према југу. Атину коју је својевремено без успеха опседао Лав Сгур, сада је митрополит Михаило Хонијат предао латинским одредима без борбе, свакако сматрајући да је било какво пружање отпора потпуно бесмислено. Пелопонески великаш који је донедавно владао пространим областима био је принуђен да се у нервозној хитњи повуче и затвори у три тврђаве које су му преостале, а то су били Коринт, Навплион и Аргос. Предстојали су дани грчевите борбе за голи живот у којима се Лав Сгур могао поуздати једино у чврстину бедема својих градова или у неку неочекивану измену прилика на тлу латинског царства.[31] Отпочела је, у ствари, агонија која се продужила безмало три године када је, како бележи Никита Хонијат, обесни великаш подсећао на чупаву животињу затворену у својој пећини.[32] Било је више него очигледно да од остварења његовог планираног подухвата неће бити ништа. А на другој страни, у брдовитим пределима Епира, Михаило Анђео је непостепено почео да гради нову државу. У вези са том чињеницом неизоставно се намеће једно поређење између ове двојице великаша који су на доста сличан начин и у приближно истим условима покушавали да направе себи државу.[33] Михаило Анђео је у томе успео а Лав Сгур је неславно окончао свој подухват. Вишеструки су разлози који су довели до оваквог исхода. Битан чинилац који је ишао на руку Михаилу Анђелу, и насупрот томе није погодовао Сгуру, била је околност да се први осамостаљивао у ипак помало забаченом, а уз то и брдовитом па и тешко приступачном Епиру, док је пелопонески великаш деловао у далеко питомијим крајевима који су били од изузетне стратегијске важности, и као такви мета крсташких претензија. Радило се, подсетимо се, о об-

---

[30] Chon. Historia 607 22.

[31] О очајничкој борби Лава Сгура у опсађеним градовима сазнајемо из више извора. Cf. Chon. Historia 611 26—36; Villehardouin II 132—134 324, 141—143 331; Chronicle of Morea 101—102 1468—1469, 105 1528—1538. У литератури су о томе писали између осталих *Nicol*, Despotate 13—14; *Bon*, La Morée franque 58—59; *Hoffmann*, Rudimente 58.

[32] Chon. Historia 611 27—28.

[33] *Ласкарис*, Принцезе 34—35 истиче да Лаву Сгуру није недостајала ни храброст ни енергија, а да га је срећа помагала можда би и он успео да створи једну засебну државу као што су то учинили Михаило Анђео у Епиру, Алексије Комнин у Трапезунту и Теодор Ласкарис у Никеји. Са овом оценом не можемо, наравно, да се сложимо, сматрајући да су Сгура у томе покушају омеле веома крупне и непремостиве препреке, о којима ћемо нешто више рећи у главном тексту.

ластима заравњене Тесалије и пределима средње Грчке за које су Латини били и те како заинтересовани. Још је једна околност ишла на руку првом епирском владару, а тицала се његове припадности царској кући Анђела, што је чињеница од изузетне важности када је у питању византијски свет, посебно осетљив према начелима легитимитета. На другој страни Лав Сгур је, мада и сâм аристократа, додуше локални, био знатно скромнијег порекла и политичког педигреа. И, најзад, не би требало заборавити способности и особито политичку умешност једног и другог. Превага је и у овом случају била на страни Михаила Анђела, будући да је био стрпљивији и далеко еластичнији што је у годинама после рушења Византије била особина на великој цени јер је јемчила некакву врсту опстајања у тадашњим смутним временима.

Бонифације од Монферата је настављајући свој поход покушао да потпуно уништи тековине Лава Сгура који је био стешњен у три тврђаве, Коринту, Навплиону и Аргосу. Пелопонески великаш се, међутим, показао као веома жилав супарник, успешно одолевајући моћним латинским нападачима. Док је сâм Бонифације нападао Навплион, пошто је претходно дошао на Пелопонез, Сгура су опседали крсташи предвођени вазалима италијанског маркиза. Били су то бургундски великаш, сада војвода новообразованог атинског војводства, Отон де ла Рош, и господар Еубеје Јаков од Авена. У једном од окршаја овај други био је чак и рањен,[34] што речито казује са колико срчаности, очајничке срчаности додајмо, се борио Лав Сгур. Неочекивано олакшање за грчког великаша дошло је захваљујући бриљантној победи Калојанових одреда који су априла 1205. код Једрена катастрофално поразили Латине и кренули према Солуну. Стога је, не часећи часа, Бонифације од Монферата морао да подигне опсаду Навплиона и да журно хита на ту страну.[35] Ови догађаји, међутим, нису могли да донесу трајније побољшање прилика за Лава Сгура, који је убрзо морао да издржи нападе ахајског кнеза Виљема Шамплита, очајнички се бранећи скоро три године.[36] Пошто није било никаквих изгледа да се његова ситуација поправи, Лав Сгур се одлучио на крајње очајнички корак, извршивши спектакуларно самоубиство тако што је, да би избегао заробљавање, под пуном опремом и на коњу, скочио за зидина Акрокоринта.[37] Постоји извесна недоумица око датирања смрти пелопонеског великаша али највероватније до ње је дошло 1208. године.[38] Тако крсташки хроничар Анри од Валенсијена, настављач Жофруа Вилардуена, наводи у своме делу новог господара Коринта,[39] чија је идентификација, која додуше излази из оквира нашег рада, изазвала приличну недоумицу.[40]

---

34 Villehardouin II 142 332.

35 Ibid. 198 389. Cf. *Bon*, La Morée franque 59.

36 *Nicol*, Despotate 25.

37 *Ласкарис*, Принцезе 36—37; *Nicol*, Despotate 25.

38 Већина истраживача се ипак изјашњава за 1208. годину. Уп. *Милиаракис*, Ἱστορία 56; *Ласкарис*, Принцезе 37; *Nicol*, Despotate 25, *Bon*, La Morée franque 68 се двоуми између 1207. и 1208. године. *Hoffmann*, Rudimente 59, 154 n. 125 истиче да је Лав Сгур умро непобеђен у Коринту и при том такође предлаже 1208. као годину његове смрти.

39 H. de Valenciennes 68—69 584. Cf. *Loenertz*, Origines 375.

40 *Nicol*, Despotate 25 и *Bon*, La Morée franque 68 n. 3 виде у господару Коринта (Segnour de Chorinthe) полубрата Михаила I, Теодора Анђела, доцнијег владара епирске државе. Са њима се, међутим, не слаже *Loenertz*, Origines 389—391, 394. Он не предлаже неко друго решење за идентификацију ове помало загонетне личности.

Пропасти Сгуровог подухвата допринели су вишеструки разлози, углавном већ поменути приликом поређења пелопонеског великаша са Михаилом Анђелом, а сведени на „неповољан" положај области које су му биле потчињене,[41] неповољан стога што су се налазиле на ветрометини важних комуникација, потом известан недостатак легитимних права, и, најзад, личне особине сâмог обласног господара, исувише плаховитог а недовољно еластичног. Овоме се може додати још један разлог. Подручје које је чинило матицу Сгурових територија било је, иначе, изузетно привлачно за Латине и у исти мах зона веома јаке крсташке власти, у сваком случају далеко јаче него што је то било у Малој Азији или у пределима где су се осамосталили Стрез и Слав. У томе је била предност малоазијских великаша, па може се слободно рећи и Михаила Анђела. Када се све што је поменуто узме у обзир, постаје прилично јасно да је подухват Лава Сгура, ипак, био тешко остварив, у ствари, практично немогућ.

2. СЕНАХЕРИМ

Необично је занимљива историја рода Сенахерим, који је првобитно припадао јерменској владарској кући, а потом се пробио међу веома угледне византијске аристократске породице.[1] Овај се род врло рано појавио у држави Ромеја, будући да је Сенахерим Арцруни негде 1021—1022, дакле последњих година царевања Василија II (976—1025), постао стратег Кападокије.[2] Што је можда још занимљивије, породица Сенахерим имала је необичну еволуцију у Византијском царству. Представници овога рода, кавкаског односно јерменског порекла, током XI столећа налазили су се на дужностима војних заповедника, да би на граници између два века, једанаестог и дванаестог, лагано прерасли у грађанске чиновнике. На тим их дужностима налазимо током XII столећа, а већ на додиру XII и XIII века поново су углавном били на дужностима војних заповедника.[3] Тако на самом почетку XIII столећа деловала су два Сенахерима на врло одговорним војним дужностима, а о њима ћемо у даљем тексту расправљати нешто опширније.

Крајње оскудни и фрагментарни, па и прилично несигурни, изворни подаци о Сенахериму, обласном господару у Епиру, направили су од њега у знатној мери загонетну личност. Одмах треба направити разлику између њега и Сенахерима, војног заповедника у Ксантији, поменутог у историјском делу Никите Хонијата, који је пружио отпор латинском цару Балдуину I када је из Једрена у победоносном походу хитао према Солуну у лето 1204. године.[4] Тај је отпор био безуспешан, тако да је Се-

---

41 *Stiernon*, Origines 90 са пуним правом истиче посебан географски положај Епира, отвореног према западу односно Јонском и Јадранском мору, а на истоку одсеченог ланцима Пинда, дакле изолованог од централне власти и врло погодног за политичку независност.

1 *Каждан*, Армяне 33 истиче да је 1021. или 1022. Васпураканско царство било присаједињено Византији и да је последњи његов владар постао стратег Кападокије добивши Севастеју са околином.

2 *Каждан*, Состав 150; *Каждан*, Армяне 33.

3 *Каждан*, Состав 150.

4 Chon. Historia 598 1—3. Овај податак Никите Хонијата региструју: *Longnon*, Empire 60; *Gerland*, Geschichte 24; *А. Крантонели*, Ἡ κατὰ τῶν Λατίνων ἑλληνο-βουλγαρικὴ σύμπραξις ἐν Θρᾴκῃ 1204—1206, Атина 1964, 39; *Loenertz*, Origines 377; *Ферлуга*, Племство 113; *Гунаридис*, Ἀντίστασῃ 147; *Фержанчић*, Племство 136.

нахерим, заповедник Ксантије, поменут само једанпут у Хонијатовој историји док га други извори уопште не региструју.[5] У исто време на другој страни, у Никопољу, налазио се један локални господар који се такође звао Сенахерим, а чија политичка каријера заокупља нашу истраживачку пажњу. Стога ћемо оставити по страни Сенахерима из Ксантије пошто излази из оквира нашег рада. Не треба много да изненађује појава два лица са истим јерменским презименом у далеким европским провинцијама.[6] Већ смо у одељку о Стрезу видели да се на овој страни појављују и лица са презименом Гавра, чија породица вуче корене са Кавказа или далеких предела источне Мале Азије. Сенахерима, господара Никопоља, помиње један каснији извор, Житије св. Теодоре, жене Михаила II Анђела (1230—1268).[7] Према овоме Житију, за царевања Алексија III, дакле између 1195. и 1203, Михаило Анђео је послат да буде намесник на Пелопонезу, а у област Никопоља и Етолију неки Сенахерим. Њих двојица су наводно били ожењени сестрама од стрица из породице Мелисена, иначе рођака цара. Против Сенахерима је избила побуна па је позвао у помоћ Михаила Анђела. Када је овај стигао, Сенахерим је био већ убијен. Тада је Михаило казнио заверенике, наследио поседе ликвидираног управника и оженио се његовом удовицом, пошто је у међувремену и сâм постао удовац. То су подаци које доноси Житије св. Теодоре.[8] Да би читаво питање било веома замршено побринули су се остали извори, временски ближи периоду о коме је реч, а који дају другачију слику о политичкој каријери оснивача епирске државе Михаила Анђела. У новије време је доказано, комбиновањем вести које доносе Жофруа Вилардуен и Никита Хонијат, да пре 1204. Михаило уопште није био повезан са Пелопонезом и Епиром, већ да је у Епир дошао тек 1205. године.[9] Ове вести су бациле приличну сенку на поверење у веродостојност података које доноси Житије св. Теодоре јер су се показале неколике нетачности. Као што је већ речено, Михаило Анђео уопште није био на дужности управника Пелопонеза. Следећа непрецизност се тиче женидбе оснивача епирске државе. Вилардуен саопштава да се Михаило оженио ћерком Грка, чије се име не наводи, али се не помиње супруга-удовица што би проистицало из Житија св. Теодоре.[10] Упркос поменутим непре-

[5] Сенахерима би евентуално још могао поменути и крсташки историчар Жофруа Вилардуен, који такође описује поход Балдуина I према Солуну. Он, међутим, не наводи Сенахерима. Cf. Villehardouin II 88 280.

[6] Реч је, свакако, о два лица са истим презименом па сматрамо да је непотребна недоумица коју изражава *Каждан*, Армяне 36; *Каждан*, Состав 150.

[7] Patrologia Graeca 127 col. 904—908 (ed. J. Migne). Cf. *Loenertz*, Originee 366—367.

[8] Користећи изворне податке Житија св. Теодоре неколико истраживача регистровало је појаву овог локалног магната. Cf. *Милиаракис*, Ἱστορία 50, 64; *Miller*, Latins 41; *Nicol*, Despotate 11, 13; *Stiernon*, Origines 95—96; *Крантонели*, н. д. 44.

[9] Изузетно занимљиво питање које се односи на везе Михаила Анђела са Пелопонезом пре 1204, сасвим је поделило многобројне истраживаче. Једни су, наиме, склони да верују податку да је потоњи епирски владар био управник на палопонеском полуострву, док други одлучно одбацују такву могућност. Уп. *Ферјанчић*, Племство 134 н. 16. Колико нам је познато последњи је о томе писао Б. Ферјанчић (Ibid. 134—135) и прилично убедљиво показао да Михаило Анђео није био намесник на Пелопонезу у времену пре 1204. године.

[10] *J. Романос*, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Ἱστορικὴ πραγματεία, Крф 1895, 5 је чак помало био сумњичав према претпоставци о Сенахериму као управнику у Епиру.

цизностима, па можемо рећи и нетачностима, утисак је ипак да је писац Житија, извесни монах Јов, одсликао неке стварне догађаје и да је ван сваке сумње постојање локалног магната Сенахерима.[11]

Када се одбаце сви спорни детаљи из Житија св. Теодоре, а поготово они који се тичу политичке каријере Михаила Анђела, остаје ипак костур приче о Сенахериму кога свакако можемо сврстати међу обласне господаре. Према нашем мишљењу Сенахерим је био локални функционер који је покушао да искористи пометњу после догађаја из априла 1204, па је попут Лава Сгура сасвим загосподарио повереном му облашћу. Међутим, по свој прилици било је оних који су били незадовољни његовом владавином па су организовали заверу и убили га. Можда је њихово незадовољство проистицало из чињенице да је Сенахерим владао веома самовољно и тирански. У сваком случају његова је власт трајала веома кратко будући да га је Михаило Анђео који се у Епиру појавио 1205. затекао мртвог.[12] Управо је он успео да оствари планове које је, можда, ковао Сенахерим желећи да створи независну грчку државу, што је била жеља приличног броја тадашњих византијских великаша.

3. ПЕТРАЛИФЕ

Петралифе, као и род Сенахерима уосталом, били су једна од византијских аристократских породица иностраног порекла. Али, за разлику од поменуте јерменске породице, Петралифе су потицале са Запада и биле су норманског порекла.[1] Ова хеленизована латинска породица водила је порекло од норманског војводе Петра од Алифа, који је био у служби Роберта Гвискарда док је овај ратовао против Алексија I Комнина, почетком осамдесетих година XI века, али је после смрти норманског вође (17. јули 1085) прешао на ромејску страну стављајући своје ратничке способности под заставу византијског цара.[2] Током XII столећа у неколико махова срећемо поједине чланове овога рода како играју запажену улогу у византијској историји.[3] Петралифе су били у родбинским везама са обе царске династије, Комнинима и Анђелима.[4] Припадали су редовима војне аристократије и, за разлику од осталих породица латинског порекла, које нису дале неке значајније војсковође, међу Петралифама је било способних ратника, додуше тек из мешовитих бракова када су били хеленизовани.[5] Поједини чланови породице Петралифа

[11] *Loenertz*, Origines 377 после веома критичне анализе ових питања око Житија св. Теодоре, закључује да је Сенахерим био управник у Епиру, односно Арти.

[12] *Ферјанчић*, Племство 136 на тај начин датира догађаје око Сенахеримове смрти и доласка Михаила Анђела у Епир.

[1] *Каждан*, Состав 214.

[2] О Петру од Алифа опширније cf. *Marquis de la Force*, Les Conseillers latins d'Alexis Comnène, Byz. 11 (1936) 158—160; *Nicol*, Despotate 215; *Polemis*, Doukai 165. Напуштена је давнашња претпоставка према којој се порекло Петралифа везивало за Петра од Алпа. *Miller*, Latins 10 је веровао у поменуту претпоставку. Cf. *Nicol*, Despotate 216 n. 1.

[3] Опширније о њима пишу: *Nicol*, Despotate 215; *Ферјанчић*, Племство 139 сл. *Варзос*, Γενεαλογία II 139—140 н. 4 поред опширног текста даје и малу генеалошку таблицу ове породице, узимајући у обзир оне чланове који су живели и деловали углавном у XIII столећу.

[4] *Каждан*, Состав 171.

[5] Ibid. 155, 171, 262.

имали су знатне земљишне поседе на различитим странама Византијског царства.[6] И после катастрофе ромејске државе априла 1204, овај род није сишао са историјске позорнице, већ је играо важну улогу како у Никејском царству[7] тако и у епирској држави.[8]

Нашу истраживачку пажњу, јасно одређену насловом овога рада и омеђену већ више пута помињаним временским оквирима, занимају само они чланови породице Петралифа који су се после 1204. појавили као независни обласни господари. То значи да нећемо пратити каријеру оних чланова који су деловали после 1230, а то су, на пример, били Теодора Петралифа, жена Михаила II Анђела, као и њена браћа. Наше ћемо разматрање започети, ипак, са нешто ранијим периодом, тачније са 1195. годином када је дошло до смене на византијском престолу. Међу виђенијим људима који су окруживали узурпатора и новог василевса налазио се и Јован Петралифа.[9] Знатно доцнији извор, већ помињано Житије св. Теодоре, наводи да је њен отац Јован Петралифа био севастократор и управљао Македонијом и Тесалијом.[10] Укрштањем података из ова два извора, раздвојена веома дугим временским периодом, у науци је створено мишљење да је севастократор Јован Петралифа, отац Теодоре, за владе Алексија III, што значи између 1195. и 1203, био управник Тесалије и Македоније.[11] Та је претпоставка у великој мери погрешна, с обзиром на чињеницу да поменути представник рода Петралифа пре 1204. никако није могао постати севастократор.[12] Јована Петралифу наводимо углавном стога што је био брат Марије Петралифе, која се током прве деценије XIII столећа удала за Теодора Анђела, потоњег епирског владара.[13]

6 Тако је родоначелник породице, Петар од Алифа, добио од Алексија I поседе око Дидимотике у Тракији. Cf. *Nicol*, Despotate 215; *Ферјанчић*, Племство 141. Једна грана овога рода имала је велепоседе у околини Сервије. Cf. *Nicol*, Despotate 215.

7 Тако, на пример, извесни велики хартуларије Јован Петралифа био је у служби Јована III Ватаца. Cf. *Angold*, Government 183, 190.

8 У новије време веома детаљно о породици Петралифа, а нарочито о оним њеним члановима који су играли важну улогу у епирској држави, расправљао је *Ферјанчић*, Племство 139 сл.

9 Chon. Historia 451 70—75. Овде треба указати на чињеницу да се Јован Петралифа наводи без икакве титуле, а да се титула севастократора коју срећемо у даљем тексту односи на Алексија Анђела који још увек није био цар него само севастократор. *Ферјанчић*, Племство 140 са правом инсистира на овој појединости која ће служити као доказ да Јован Петралифа у ствари није био севастократор.

10 Patrologia Graeca 127 col. 904. Житије св. Теодоре написао је монах Јов Мелис Јасит последњих деценија XIII столећа. Уп. *Л. Вранусис*, Χρονικὰ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατουμένης Ἠπείρου, Јањина 1962, 49—54.

11 *Романос*, н. д. (в. напомену 10 претходног одељка о Сенахериму) 22; *Nicol*, Despotate 47, 129; *Варзос*, Γενεαλογία II 554. н. 20.

12 *Ферјанчић*, Тесалија 53 н. 61 врло обазриво пише о могућности да је севастократор Јован Петралифа био управник у Македонији и Тесалији. *Ферјанчић*, Племство 139—140 истиче да у временски блиским изворима нема јасних података о томе да је Јован Петралифа пре 1204. био севастократор и управник Тесалије. То поједини аутори сматрају прецењујући, бар према нашим схватањима, вредност података Житија св. Теодоре за овај период последњих година XII века. Севастократорска је титула у то време додељивана ипак веома уском кругу људи, василевсовој браћи и синовима, и тек пред сам крај XII века и зетовима византијског цара. У сваком случају Јован Петралифа није припадао том кругу људи.

13 Acrop. 39 12—15 то саопштава када говори о браку Алексија Слава, истичући да је отац невесте био шурак (γυναικάδελφος) Теодора Анђела. Да се жена доцнијег епирског владара звала Марија сазнајемо из писама Јована Апокавка. Cf. *Polemis*, Doukai No. 160 165 n. 11.

Нешто касније, ћерка Јована Петралифе, чије нам име није познато, удала се за родопског великаша деспота Алексија Слава.[14] Удаја двеју чланица рода Петралифа за тако истакнуте личности недвосмислено говори о великом угледу који је ова породица уживала у првим деценијама XIII столећа.

Од чланова породице Петралифа које можемо сврстати међу обласне господаре из првих деценија XIII века поменућемо двојицу, Андроника Комнина Дуку Петралифу и Нићифора Комнина Петралифу, о којима знамо једино на основу изворних података сачуваних у повељама. Први од њих, дакле Андроник Петралифа, наводи се у изворима само једанпут. Реч је о српском документу, повељи коју је 11. априла 1227. издао дикеј Мандука.[15] По наређењу „превеликог Комнина кир Андроника Дуке Петралифе, господина светога" а ради душе његових родитеља, поменути је Мандука даровао манастиру Хиландару селиште Мунзени у Куцову. Како би одлука била правоснажна, даровницу су потписали и сељани и добри људи, становници Куцова и суседи поклоњеног поседа, њих неколицина, чиме је озакоњено даривање хиландарском игуману Никодиму. Постојање ове повеље, наравно, није промакло пажњи истраживача, који су се занимали за породице чија је презимена Андроник гордо стављао уз своје име.[16] Околност да је дикеј Мандука, издавач непоменутог акта, био у служби Андроника Петралифе веома јасно и недвосмислено говори о угледу који је овај други уживао, а такође и о моћи којом је располагао. На тај начин овај усамљени, али зато врло убедљив податак о Андронику Петралифи, поред тога што још више оснажује донесену оцену о несумњиво великом угледу који је његова породица уживала у првој половини XIII столећа, указује и на чињеницу да је Андроник Петралифа био независан обласни господар у времену око 1227. године.[17] Утисак је, на жалост, да је готово немогуће утврдити сродство Андроника Петралифе са осталим члановима тога рода, а

14 Acrop. 39 12—15. Да је жена Алексија Слава била ћерка Јована Петралифе сматрају: *Nicol*, Despotate 140 n. 3; *Варзос*, Γενεαλογία II 554 н. 20 даје малу генеалошку таблицу ове гране породице Петралифа из које видимо да је Јован Петралифа у браку са извесном Јеленом имао четворо деце, сина Теодора и три ћерке, Марију удату за Сфранцеса или Франческа, сина Маја Орсинија, потом Теодору удату за Михаила II Анђела о чијем нам је животу сачувано већ више пута цитирано житије, и најзад трећу ћерку, чије име не знамо, удату за родопског великаша Алексија Слава. Наведени редослед ћерки Јована Петралифе, додајмо и то, није прављен према њиховом узрасту. Неки аутори мисле да је отац Славове жене заправо био Теодор Петралифа. Уп. *Златарски*, История III 321; *Dujčev*, Melnik 36; *Prinzing*, Bedeutung 116. Нама се ипак вероватнијом чини претпоставка да је Јован Петралифа био отац жене деспота Слава, уз напомену да крајња оскудност и фрагментарност изворних података о Петралифама чини њихову генеалогију веома замршеном и покаткад несигурном.

15 Најновије издање ове повеље приредио је сада већ давне 1938. *A. Solovjev*, Un inventaire de documents byzantins de Chilandar, Seminarium Kondakovianum 10 (1938) 46—47.

16 *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, 91; *Nicol*, Despotate 216; Actes de Xéropotamou, éd. *J. Bompaire*, Paris 1964, 69; *Polemis*, Doukai No. 161; *Ферјанчић*, Тесалија 53 н. 60; *Ферјанчић*, Племство 145.

17 Колико нам је познато први је претпоставку о Андронику Петралифи као независном обласном господару изнео *Ферјанчић*, Племство 145.

такође није лако одредити подручје где је он владао као независан господар.[18]

Поред Андроника Комнина Дуке Петралифе још је један члан ове угледне породице био извесно време обласни господар. То је Нићифор Комнин Петралифа који је био праунук великог византијског цара Јована II Комнина, а у исто време и праунук родоначелника породице Петралифа, норманског великаша Петра од Алифа.[19] Драгоцени подаци о овоме члану познатог рода похрањени су у неким повељама. Тако се Нићифор Комнин Петралифа помиње у једној повељи светогорском манастиру Ксиропотаму, где се уз његово име чак наводи титула севастократора.[20] Показало се, међутим, да поменути члан породице Петралифа ипак није био носилац ове високе византијске титуле.[21] Није могуће једноставно и прецизно дати хронологију ове иначе недатиране повеље, али би је ипак требало сместити у прве деценије XIII столећа, а свакако после 1204. године.[22] Том повељом Нићифор Комнин Петралифа потврђује монасима Ксиропотама поседе у околини Јерисоса, то јест у Великији и Озолимну, које им је вероватно 1142. даровала његова баба, већ споменута Марија Комнина Чузмена, али су тај документ монаси изгубили. Поред тога на молбу монаха Нићифор Комнин Петралифа им је дао и посед Сикеон који је био сâм присвојио, па га је овом приликом само вратио. Све ово говори у прилог претпоставци да је повеља издата у време када није постојала царска власт, односно у периоду после 1204, пошто је очигледно да се Нићифор Комнин Петралифа понашао као самосталан господар.[23] Он се помиње у још два документа издата неколико деценија доцније, али се у њима уопште не наводи ионако спорна титула севастократора што је посредан, али стога не мање убедљив доказ да Нићифор Комнин Петралифа ипак није био носилац ове угледне и високе титуле. Први акт је из децембра 1266, а издао га је севастократор Константин Торник.[24] Решаван је спор између монаха Зографа и Велике Лавре око неких поседа које су од покојног Петралифе одавно добили монаси Зографа, али су монаси Велике Лавре покушавали да их оспоре. Пошто су монаси Зографа показали документ Петралифе, овај спор између два светогорска манастира решен је у њихову корист. За нас је најважнији податак да је децембра 1266. Нићифор Комнин Петралифа био покојник. Друга повеља је из августа 1267, а такође се односи на спор између поменутих манастира.[25] Зографу се, према одлуци василевса, потврђују поседи у Привлаци и Рахонији које су безуспешно, помоћу лажне хрисовуље, хтели да имају монаси Велике Лавре. Претходно је чак и севастократор Константин Торник, заведен поменутом лажном хрисовуљом, спор решио у корист Велике Лавре. Неправда је, међутим, исправљена па су царском хоризмом Зографу потврђена имања у Привлаци и Рахонији, али и посед Лустре пошто су монаси располагали и са актом добијеним од покојног Петралифе. Сви истраживачи су се сложили да је реч о Нићифору Комнину Петралифи у ова два документа, где се он наводи само као Петралифа.[26]

[18] *Ферјанчић*, Племство 145 претпоставља да је реч о крајевима који свакако нису били далеко од залеђа Свете Горе.

[19] Ћерка Јована II Комнина, врло позната Марија Комнина Чузмена, иначе удата за кесара Јована Рогерија, била је баба Нићифора Комнина Петралифе. О Марији Комнини Чузмени која је умрла 1144/5 опширније в. *Варзос*, Γενεαλογία I 348—356. Из брака Марије Чузмене и Јована Рогерија родило се неколико деце а међу њима и Ана Комнина. О њој подробније в. *Варзос*, Γενεαλογία II 138—141. Из брака поменуте Ане Комнине и Алексија Петралифе, унука знаменитог Петра од Алифа, рођен је Нићифор Комнин Петралифа. В. генеалошку таблицу коју даје Варзос у својој књизи о Комнинима (Γενεαλογία II 140 н. 4).

[20] Повељу су критички издали: *Dölger*, o. c. No. 33; *Bompaire*, Actes de Xéropotamou No. 8.

[21] Тако је испод потписа ситним словима додато ὁ σεβαστοκράτωρ Νικηφόρος Κομνηνὸς ὁ Πετραλίφας, али са приличним оштећењима. Још је *S. Binon*, Les origines légendaries et l'historie de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos, Louvain 1942, 107—108 n. 22 био неуверен у севастократорску титулу Нићифора Комнина Петралифе. Остали научници, међутим, сматрали су да је овај представник рода Петралифа ипак био носилац високе титуле. Cf. *Dölger*, o. c. 91; *Bompaire*, Actes de Xéropotamou 69; *Каждан*, Состав 114 н. 36. Али *Nicol*, Despotate 216 n. 10 у веома краткој забелешци о Нићифору Комнину Петралифи не наводи његову севастократорску титулу. *Ферјанчић*, Севастократори 147 н. 26 убедљиво оповргава мишљење да је Нићифор био севастократор. *Ферјанчић*, Племство 144—145 поново износи веома убедљиве разлоге који иду против претпоставке да је Нићифор Комнин Петралифа био севастократор.

[22] *Binon*, o. c. 107 сматра да је поменута повеља Нићифора Комнина Петралифе настала око 1200. године. *Dölger*, o. c. 91 се после исцрпне анализе такође залаже за време око 1200. године. *Bompaire*, o. c. 68—69 излаже сличну претпоставку али допушта и њено смештање у нешто касније време. У литератури је углавном било прихваћено датирање у време око 1200. године. Уп. *Каждан*, Состав 114 н. 36; *Prinzing*, Studien I 81 n. 34. *Ферјанчић*, Племство 143 указујући на формулу санкције у поменутој повељи, неуобичајеној када су у питању византијске повеље, што се може објаснити и латинским утицајем, као и на имунитетну формулу која сугерише да је документ настао у време када у византијским крајевима није постојала врховна власт, то јест власт василевса, што датирање повеље помера у време после 1204. године.

Дакле и Нићифор Комнин Петралифа био је после 1204. обласни господар у неким подручјима европских византијских провинција.[27] Међутим, као и у случају Андроника Комнина Дуке Петралифе не можемо поуздано и прецизно утврдити где су се та његова подручја налазила. И, најзад, усуђујемо се рећи да одсуство ове двојице обласних господара у такозваним наративним изворима казује да су били знатно мање моћни него остали о којима смо већ говорили.

III. ОБЛАСНИ ГОСПОДАРИ У МАЛОЈ АЗИЈИ

Сувишно је, чини нам се, посебно истицати колики је значај Мала Азија имала за Византијско царство у његовој вишестолетној повести. Међутим, у време које тренутно привлачи нашу пажњу, а ради се, као што смо већ у неколико наврата истакли, заправо о крају XII и првим деценијама XIII века, Мала Азија је више од једног столећа престала да буде језгро Византије и место неограничених потенцијала за Царство.[1]

[23] Ту веома убедљиву претпоставку износи *Ферјанчић*, Племство 144.

[24] Хоризму о којој је реч критички је издао *Dölger*, o. c. No. 34.

[25] Actes de Zographou, ed. W. Regel etc, Виз. врем. 13 (1906) No. 6 16—18

[26] *Binon*, o. c. 106 n. 17; *Dölger*, o. c. 94; *Bompaire*, o. c. 69.

[27] *Ферјанчић*, Племство 144 износи ову разложну и убедљиву претпоставку.

[1] Најпотпунију слику прилика у малоазијским провинцијама Византијског царства пружа *Vryonis*, Decline 69—287. За историју ових области у последње две деценије XII века, све до судбоносне 1204. године уп. *Юзбашян*, Классовая борьба 11—64; *Brand*, Byzantium 14—188. О збивањима у овим пределима после 1204. најисцрпније нас извештавају: *Милиаракис*, Ἱστορία 5—45; *Gardner*, Lascarids 1—96; *Angold*, Government 9—93.

Постепено премештање политичког и економског тежишта ромејске државе из малоазијских у европске области, због победоносне најезде Селџука вршено више присилно него драговољно, током друге половине XI века добило је свој завршни, па могло би се са пуним правом рећи и фатални, вид са битком код Манцикерта 26. августа 1071. године.[2] После сјајне победе, Селџуци су просто преплавили ове области потиснувши Византинце на помало стешњен простор западних делова малоазијског полуострва.[3] Стога је за византијски свет манцикертска катастрофа неоспорно имала значај судбоносне прекретнице, будући да се од тог губитка ромејска држава, у ствари, никада није истински опоравила. Тачно је, додуше, да је у доба Комнина Византија имала знатне успехе на источним ратиштима али су се они ипак више односили на сукобе са крсташким државама него на борбе против све моћнијег Иконијског султаната. Тачно је чак и то да је велики цар Манојло I имао успеха у ратовањима са Селџуцима, па је тако чувени султан Килиџ Арслан II (1155—1192), пошто је претходно био поражен и принуђен да призна надмоћ ромејског оружја, боравио у Цариграду извесно време 1162, и био веома импресиониран раскошем византијског двора и сјајем „царице свих градова." Ти успеси ипак нису могли да у већој мери ублаже трагичне последице битке код Манцикерта. А онда, у последњим годинама царевања Манојла I, дошло је до нове катастрофе, када је византијска војска коју је предводио сâм василевс потпуно сатрвена у тесним кланцима Фригије, недалеко од тврђаве Мириокефалона 17. септембра 1176. године. Чињеница да је сâм Манојло I овај пораз упоредио са манцикертском катастрофом сведочи јасно о значају поменутог догађаја после кога је на источном ратишту неколико деценија Царство играло подређену улогу у односу на Иконијски султанат.[4] Та се улога сводила углавном на превасходну дефанзиву и грчевито настојање да се одржи некакав status quo па макар и по срамну цену плаћања данка моћном иконијском султану. Овај, крајње сажет и неизбежно упрошћен, приказ односа Византије и Иконијског султаната дали смо из простог разлога што су за осамостаљивање обласних господара у малоазијским областима Царства веома важну улогу имали и султани Рума на које су се отпадници од државе Ромеја углавном могли ослањати. Могуће је, у вези са тим, повући једну заједничку црту између овдашњих обласних господара и оних који су се осамостаљивали у пределима уз друго бугарско царство. То је управо чињеница да су и једни и други у залеђини имали моћног заштитника, европски обласни господари Бугарску, а малоазијски Иконијски султанат, за чијим су услугама неретко посезали. С друге стране, управо је то била разлика и једних и

---

[2] Некада се сматрало, на основу арапских извора, да се битка код Манцикерта одиграла 19. августа 1071. године. Пажљивом анализом неких грчких текстова, међутим, доказано је да се бој између византијске и селџучке војске збио у ствари недељу дана касније, дакле у петак 26. августа 1071. године. Cf. *P. Gautier*, Monodie inédite de Michel Psellos sur le basileus Andronic Doucas, REB 24 (1966) 157; *P. Schreiner*, Die byzantinischen Kleinchroniken I, Wien 1975, 170. 4.

[3] За историју Иконијског султаната cf. *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 19—138.

[4] О односима између Византијског царства и Иконијског султаната за период који привлачи наше занимање специјално cf. *Savvides*, Byzantium in the Near East 53—90. У поменутој књизи аутор разматра питања која се тичу тих односа за период између 1192, што је година смрти великог султана Килиџ Арслана II, и 1237. године.

других од обласних господара који су деловали у пределима континенталне Грчке.

За боље разумевање догађаја који су се одиграли у вези са осамостаљивањем обласних господара на овој страни, неопходно је истаћи и једну веома занимљиву појаву у историји малоазијских градова. Наиме, у последње две деценије XII столећа, које су се показале као веома критичне за судбину Царства, запажа се да су малоазијски градови на неки начин постали снажна упоришта против централне власти у Цариграду. Тако је, на пример, Никеја одлучно устала против Андроника Комнина приликом његовог тријумфалног марша према узаврелој престоници 1182, док му је Царство одушевљено клицало поздрављајући га као свога спасиоца.[5] Ни у годинама које су уследиле стање се није битније изменило. Малоазијски Лопадион отворено је показао да не дели усхићење за Андроника Комнина, који је стога био присиљен да силом оружја кажњава овај град, а потом и Никеју, што је била својеврсна одмазда за недавно испољен неблагонаклон став према њему.[6] Ни Филаделфија се по овим питањима није много разликовала од два претходно поменута града.[7] На овом се месту можемо подсетити да је Никеја одбила да пусти међу своје бедеме и Теодора Ласкариса који је после априла 1204. бежао из Цариграда, указавши уточиште само његовој породици, жени и ћеркама. Све ово иде у прилог тврдњи да су градови у Малој Азији одлучно испољавали политичку самосталност и тежњу за што већом слободом.[8] Постала је све раширенија појава да се градови са својом околином стављају под заштиту локалних магната, нарочито у несигурним временима после 1204, што је само погодовало појави обласних господара. При том су били руковођени неким својим локалним интересима и неуверени у заштитничку снагу центра, наравно док је тог центра још увек било. Као логична последица испољавања оваквих парцијалних интереса били су, наравно, и жестоки међусобни сукоби између самих малоазијских градова.[9] Уопште, процес непоштовања централне власти, бар је такав наш утисак, достигао је виши ступањ у малоазијским него у европским провинцијама Византијског царства, што је можда била последица нешто бржег развоја феудализма у овим областима. Није на одмет поново истаћи чињеницу да је процес настајања магнатских породица започео управо у Малој Азији, о чему је већ било речи у уводном поглављу.

За малоазијско подручје византијске државе немамо, додуше, сачуван некакав документ који би био сличан познатом меморандуму

---

[5] Chon. Historia 244 70—71. Уп. *Юзбашян*, Классовая борьба 18; *Brand*, Byzantium 39, 45.

[6] Chon. Historia 280 40—281 50. Уп. *Юзбашян*, Классовая борьба 28; *Brand*, Byzantium 52.

[7] О ставу Филаделфије према цариградској влади подробније ће бити писано у следећем одељку који се односи на осамостаљивање и политичку каријеру Теодора Манкафе.

[8] *Hoffmann*, Rudimente 140 говорећи о поменутој самосталности градова у Византији, односно у првом реду у Малој Азији, истиче како поређење са Венецијом и Ђеновом не доноси много плодова, али је тенденција на истоку била за све већу слободу градова.

[9] Chon. Historia 263 22. Уп. *Юзбашян*, Классовая борьба 28.

Михаила Хонијата упућеном Алексију III, где се доста конкретно може видети стање прилика у провинцијама континенталне Грчке.[10] Да стање није било много боље и у овим пределима Мале Азије сведочи нам посредно али стога никако мање уверљиво једна чињеница. Располажемо податком, наиме, да је око 1197. године иконијски султан основао колонију у близини Памфилиона за византијске избеглице, који су Византију напуштали због прилично жестоког пореског угњетавања, дајући им при том широко ослобађање од пореза као и друге погодне услове.[11] Овом податку заиста није уопште потребан неки додатни коментар.

Као и на другој страни тако је и у малоазијским провинцијама, у ствари, пад Цариграда априла 1204. само погодовао разбуктавању ионако већ присутне анархије. Тада је из престонице, у којој су Латини прослављали свој огромни успех, добар део византијског племства пребегао у Малу Азију. Главну улогу имали су, ипак, домаћи феудалци, уз изузетак Теодора Ласкариса, наравно. Неки од њих су започели грчевиту борбу у жељи да оснују државу која би евентуано могла понети тешки терет битке за очување византијског наслеђа и потом чак и обнову ромејског царства. Међу те обласне господаре можемо убројати у првом реду Теодора Манкафу, затим Манојла Маврозома и Саву Асидена, па чак можда и Нићифора Контостефана, о коме на жалост имамо једва некакав сачуван траг у изворном материјалу. Из разумљивих разлога нећемо говорити о Великим Комнинима и Теодору Ласкарису, победнику борбе за византијско наслеђе на малоазијском тлу, који су основали сопствене државе па им је каријера кренула у другом смеру него што је то била каријера неког обласног господара. Поменутим обласним господарима могли бисмо, евентуално, придружити италијанску породицу Алдобрандини која је имала своје поседе у Аталији, али због неколиких битних разлика између ове породице и наведених обласних господара о њима нећемо посебно расправљати већ ћемо се ограничити само на њихово регистровање овде, у уводном делу III поглавља.[12]

И најзад, на крају овог малог увода који се односи на малоазијске обласне господаре, још једанпут желели бисмо да истакнемо непроцењиви значај који је за Византијско царство имао овај његов део. Управо са овог тла црпена је снага која је после неколико деценија омогућила Никејском царству да добије битку за рестаурацију Византије, показујући по ко зна који пут неизмерни значај Мале Азије за државу Ромеја, територије практично неисцрпних потенцијала. Није случајно, наравно, да је још једном у византијском свету Мала Азија надјачала Европу. Али, треба и то напоменути, никејска епоха у историји Византијског царства представљала је последњи узлет њеног некадашњег језгра — Мале Азије.

[10] О овоме смо акту опширније расправљали у поглављу посвећеном обласним господарима континенталне Грчке.

[11] *Brand*, Byzantium 11 саопштава тај податак позивајући се на вест Никите Хонијата. Cf. Chon. Historia 495 32—46.

[12] Нешто више о породици Алдобрандини може се наћи у *Hoffmann*, Rudimente 69—71 100, 125, 131.

1. ТЕОДОР МАНКАФА

Породица Манкафа припадала је локалној феудалној аристократији западних делова Мале Азије. Овај се род релативно касно појавио у византијској историји, тек негде на граници XII и XIII столећа.[1] У изворима су сачувани подаци који сведоче да су Манкафе почетком XIII века имале поседе у близини Милета.[2]

Свакако најистакнутији представник ове породице, односно личност која је оставила најдубљи траг у сачуваним изворима, био је Теодор Манкафа. Скоро две деценије био је присутан, додуше уз повремене, каткад и дуже, прекиде, на сцени политичких збивања Византијског царства. Његова улога у тим смутним временима ипак би понела негативну оцену, поготово ако се узме у обзир гледиште званичне византијске историографије, пошто је у неколико наврата нанео ромејској држави големе невоље и штете, делујући као противник традиционалне византијске идеје о универзалном Царству, идеје која је истину говорећи доживљавала значајну кризу у последњим годинама XII столећа.[3] Теодор Манкафа је потицао из Филаделфије, изузетно важне тврђаве у области Лидији.[4] Није био, чини се, сасвим ромејског порекла.[5]

Филаделфија је, изгледа, некада била веома одана владајућој династији Комнина, што се свакако односило на време пре доласка на престо Андроника I.[6] Тада је дошло до потпуног заокрета у ставу овог малоазијског града према цариградској управи, јер се појављују знаци супротстављања који су имали континуитет и у следећим годинама. У Филаделфији је, наиме, истакнути и стари византијски војсковођа, Јован Комнин Ватац, велики доместик и управник Филаделфије, подигао ус-

[1] У групи византијских породица које су постале познате тек пред крај XII века налазе се и тако угледни родови као што су били Ласкариси, Хонијати, Хамарети и други. *Каждан*, Состав 129—130 набраја укупно осамнаест таквих породица.

[2] MM VI 151 30—33, 152 6—7. Уп. *Каждан*, Состав 167; *Ahrweiler*, Smyrne 6 n. 25.

[3] Теодор Манкафа се, уз Лава Сгура, често узима као еклатантан пример сепаратизма у Византијском царству крајем XII и на почетку XIII века. Уз напомену да ниједан од њих двојице није припадао дворском племству, такву оцену истиче *Angold*, Government 123.

[4] *Brand*, Byzantium 11, 85 истиче да је Филаделфија чувала горњу долину Меандра и да је била главна тврђава у византијској Анатолији.

[5] У веома документованој књизи о саставу владајуће класе Византијског царства XI и XII века, коју смо већ више пута цитирали, А. Каждан не наводи порекло породице Манкафа. Наш је утисак да су Манкафе биле неромејског, можда турског односно туркменског порекла. Када истичемо ову претпоставку у виду имамо два детаља забележена у изворима. Тако у једном панегирику у част Исака II Анђела, Михаило Хонијат алудирајући на филаделфијског великаша каже да је био полуромеј (μισορώμαιος ἐξητήσατο γενέσθαι). Cf. Mich. Choniates I 246 7. С друге стране, Никита Хонијат пишући о Теодору Манкафи, који се после бекства Селџуцима, спремао да нападне ромејске области, упозорава καὶ ἐπιὼν τούς τε πατριώτας ἑαυτοῦ ἐς τὸν γεωργικὸν ὄχλον што према нашем мишљењу наговештава неромејско порекло господара Филаделфије. Cf. Chon. Historia 400 85—90.

[6] *Brand*, Byzantium 11 износи овакву оцену. Став оданости Комнинима само се делимично може довести у везу са чињеницом да су Анђели, који су потицали из овога града, били привржени кући Комнина, а тек су са доласком Андроника I показали прве знаке отпора, па чак и отвореног супротстављања. Сматрамо да став Филаделфије према централној влади у Цариграду не би требало сувише доводити у везу са Анђелима. Ово нарочито стога што је већ после три године царевања Исака II избила врло широка побуна против нове династије Анђела, а вођа је био Теодор Манкафа.

танак против Андроника Комнина, устанак који је, како изгледа, наишао на неподељену подршку локалног становништва. Андроник је против побуњеника, негде у лето 1182, послао војску коју је предводио Андроник Лапардас, угледни византијски војсковођа. Уследила је тешка и заморна борба, током које је стари и већ болесни Јован Комнин Ватац умро. Његова смрт је веома олакшала задатак Андронику Лапардасу, пошто су се становници Филаделфије повиновали и признали регента Андроника Комнина.[7]

Упркос томе поразу и признању изгледа да се расположење становника Филаделфије и околних области према цариградској влади није битно променило чак ни са доласком на престо нове династије Анђела, септембра 1185, без обзира на чињеницу да се радило о породици чији је родоначелник Константин Анђео потицао управо из Филаделфије.[8] Далеки и непредвидиви токови историје, каткад чудесни у својој замршености, иронично су довели до тога да једна од најозбиљнијих побуна против Исака II Анђела потекне управо из Филаделфије, постојбине његове породице.

Године 1188. избила је побуна Теодора Манкафе, као једна у низу сличних, манифестујући стање свуда присутних сепаратистичких тежњи. Не треба губити из вида да је само годину раније, дакле 1187, избио жесток метеж Алексија Вране који се прогласио за цара и веома озбиљно угрозио престо Исака II, а који су Ромеји угушили са великим напором.[9] Теодор Манкафа, локални феудални магнат, имао је, према вестима Никите Хонијата, широку подршку месног становништва. При том се византијски писац крајње малициозно изражава о тамошњем живљу.[10] Сличан став широких слојева локалног становништва био је забележен и у побуни која се десила шест година раније, предвођеној Јованом Комнином Ватацом, а и приликом узурпације Алексија Вране.[11] Теодор Манкафа је посегао за власт (τυραννίς) и прогласио се за цара. Убрзо је успео да на своју страну привуче и целокупно становништво Лидије, тако да је покрет прерастао у велику побуну. Чак му је пошло за руком да за себе придобије и становништво области око Лидије. Да је Теодор Манкафа имао сасвим одређене и врло велике претензије сведочи и то да је убрзо

---

[7] О побуни Јована Комнина Ватаца, великог доместика, саопштава Chon. Historia 262—264. Уп. *Юзбашян*, Классовая борьба 28; *Brand*, Byzantium 39, 44—45.

[8] Константин Анђео био је човек незнатног порекла и потицао је из Филаделфије, али је захваљујући лепоти направио политичку каријеру пошто се оженио Теодором, најмлађом ћерком Алексија I Комнина. О породици Анђела в. *Острогорский*, Возвышение 111—129 (=СД III 325—342). *Каждан*, Состав 200 такође истиче да су Анђели потицали из Филаделфије али не искључује могућност да су заправо порекло вукли из далеке амидске области, смештене у горњем току Тигра.

[9] О узурпацији Алексија Вране већ је било речи у одељку посвећеном протостратору Манојлу Камици.

[10] Chon. Historia 399 55—57 озлојеђено казује да је тај народ био дрзак и бестидан. Ово место у његовој историји показује још једанпут огорченост званичне ромејске историографије према појави сепаратистичких тежњи, а на неки начин се ту говори о опадању општег патриотског духа.

[11] *Юзбашян*, Классовая борьба 41 са правом подвлачи чињеницу да је у овим покретима против централне власти побуњенике подржавала широка народна маса. Међутим, исти аутор је понекад склон да прецени значај улоге народа у тим збивањима наступајући са позиција помало упрошћеног марксизма.

почео и да кује сребрни новац.[12] Овај податак наративног извора, историјског дела Никите Хонијата, на најбољи начин је потврђен тако што је пронађен новац филаделфијског великаша.[13] Ковање новца са сопственим ликом бесумње је био знак царских амбиција.[14] У остваривању намераваног подухвата Теодор Манкафа је изабрао другачији пут, далеко мање директан него што је био покушај Алексија Вране претходне године. Господар Филаделфије није ни помишљао да непосредно удари на престоницу, већ је желео да, бар у прво време, учврсти свој положај у Лидији и областима око ње. Другим речима, Теодор Манкафа је изабрао понешто заобилазан начин, корак по корак, у остваривању амбициозног подухвата, можда и из уверења да ће такав пут бити успешнији него онај коме је прибегао Алексије Врана. Извесна, мада само делимична, сличност може се уочити између господара Филаделфије и Исака Комнина који је завладао Кипром и такође ковао новац. Разлика је у томе што је господар Кипра, који је неколико година држао острво, није, чини се, исказао неке покушаје да завлада и другим деловима Византије. Истини за вољу, Теодору Манкафи се није ни пружила права прилика да сасвим одређено покаже какве су му биле праве амбиције пошто није успео да одоли походу који је против њега предузео са̂м василевс.

Утисак је да византијски цар, Исак II Анђео, није, бар у почетку, много озбиљно схватао ова збивања у Лидији, што му, додајмо и то, није било први пут да олако процени извесне догађаје. Даљи развој збивања на побуњеној територији, међутим, приморао га је да предузме поход. Чињеница да је са̂м василевс стао на чело војске која се запутила према Филаделфији и то у једном веома осетљивом међународном тренутку по Царство довољно говори о важности коју је попримила акција Теодора Манкафе. Према Балканском полуострву већ су се, наиме, кретали крсташи које је предводио немачки цар Фридрих I Барбароса, а њихов долазак Византији није могао донети ништа лепо, што је цариградској влади било сасвим извесно. Поход Исака II против Филаделфије по свој прилици требало би датирати у касно пролеће 1189, пошто једно немачко посланство које је у византијску престоницу приспело између

---

[12] Chon. Historia 399 59—60.

[13] У Барбер институту лепих уметности у Бирмингему чува се један примерак новца који је ковао Теодор Манкафа. Cf. *Grierson*, Coins 236, 375, Plate 67 No. 1126. Недавно је код места Афродизијаса, само педесет километара недалеко од Филаделфије, пронађен још један примерак новца овог малоазијског великаша. Cf. Ibid, 236, 375, Plate 67 No. 1127. Било је и случајева када су поједини новци погрешно приписивани Теодору Манкафи. Тако је, на пример, господару Филаделфије био приписан новац који је у ствари ковао никејски цар Теодор II Ласкарис. Грешка је лакше схватљива када се има у виду исто име обојице истакнутих личности из историје византијског света. Теодору Манкафи су, такође, погрешно били приписивани и новци једног од оснивача другог бугарског царства, старијег брата Петра кога су понекад називали Теодор. И у овом случају радило се о имењацима. Нешто више о филаделфијском великашу и поменутим заблудама cf. Ibid, 212, 214, 235—236, 244—245, 252, 375.

[14] *Hoffmann*, Rudimente 99 сматра да су амбиције Теодора Манкафе биле царске али неусмерене према Цариграду. Његов циљ је био образовање локалног царства, наставља Хофман, што показује и то да је ковао сребрни а не златни новац. Не можемо потпуно да се сложимо са овом претпоставком, пошто је и Теодор Манкафа знао да је Царство, у ствари, једно, поготово у то време касних осамдесетих година XII века када је стање било сасвим другачије него после 1204, када је евентуално Манкафа могао и да помишља на образовање локалне државе.

15. и 20. јуна, није затекло василевса у Цариграду.[15] С друге стране, крсташи су из зборног места Регенсбурга свечано кренули 11. маја 1189, путујући преко Угарске, што је бесумње било познато византијском цару. Наводно је са Фридрихом I ишла огромна маса људи која је, ако је веровати крсташким изворима, достизала за средњовековне појмове збиља застрашујућу бројку од сто двадесет хиљада учесника. Тај број се, наравно, током пута видно осуо као што је био случај и у првом крсташком рату јер је пут био далек и тежак. Упркос уговору између два цара, склопљеном у Нирнбергу 1188, постојала је на обе стране оправдана бојазан с обзиром на лоша искуства из ранијих сличних прилика. Са овом мишљу у глави запутио се, вероватно, Исак II према Лидији, са циљем да што је могуће пре среди прилике на овој страни како би имао одрешене руке према крсташима. Стога сматрамо да тај поход не би требало датирати пре маја — јуна 1189. године.[16] Исак II је окружио Филаделфију и започео опсаду али се Теодор Манкафа добро утврдио и спремио за дуготрајну и жилаву одбрану. Опсада се отегла али без одлучујућих резултата што је приморало василевса да се упусти у преговоре са побуњеницима. Теодор Манкафа је схватио да ипак нема довољно снаге за подухват који је наумио а и да му је положај у опкољеној Филаделфији прилично несигуран па је приступио преговорима. Тако је дошло до споразума према коме се Теодор Манкафа одрекао царских амбиција а становништво Филаделфије поново је признало за цара Исака II. Филаделфијски великаш је, изгледа, задржао ипак извесне компетенције у власти али је немогуће сасвим одређено и прецизно рећи у чему су се оне састојале.[17] Приликом борби око Филаделфије погинуло је много људи а после склапања споразума василевс је као залогу верности грађана овога града узео децу неких житеља и журно похитао у престоницу. У Цариград је стигао последњих дана јуна 1189, дакле у време када су крсташи били негде надомак Београда, где су стигли 29. јуна. Покрет Теодора Манкафе наишао је на снажан одјек како у византијским[18] тако чак и у крсташким

15 *Brand*, Byzantium 177.

16 *Brand*, Byzantium 85 сматра да је до похода дошло у рано лето што је отприлике тачно али такво датирање ипак подразумева да је поход трајао исувише кратко што се помало коси са вестима Никите Хонијата који саопштава да је Исак II опседао Филаделфију довољно дуго (ἱκανὸν χρόνον). Cf. Chon. Historia 399 66—67.

17 *Brand*, Byzantium 85 сматра да је према уговору са Исаком II Теодор Манкафа задржао управу над Филаделфијом тако тумачећи текст Никите Хонијата καὶ καθ' ἑαυτὸν ὡς πρότερον πολιτεύεσθαι (Chon. Historia 399 69—70). Слажемо се да се ово место не може буквално схватити, у смислу да постане Манкафа као и раније обичан грађанин, јер у том случају господар Филаделфије осим опроштаја живота практично ништа не би добио а, таква претпоставка нам се ипак не чини много вероватна. *Hoffmann*, Rudimente 131 чак сматра да је Теодор Манкафа признао суверенитет василевса али су му за узврат остале освојене области у поседу. Чини нам се да је оваква претпоставка ипак претерана. Некакве компетенције су филаделфијском великашу остале али ни изблиза тако велике.

18 Поред прилично подробног описа покрета Теодора Манкафе у историјском делу Никите Хонијата, овај неуспели покушај господара Филаделфије поменут је и у панегирику Исаку II који је написао митрополит Атине Михаило Хонијат. Cf. Mich. Choniates I 246 5—19. У овом пенегирику Михаило Хонијат упоређује Теодора Манкафу са неким Телхином. У грчкој митологији Телхини су били демони ковачке вештине и први становници Родоса, али и зли чаробњаци који су уништавали сав живи свет. О побуни Теодора Манкафе сазнајемо и из беседе Никите Хонијата одржане на Богојављење 5. јануара 1190. године, посвећене Исаку II Анђелу. Cf. Chon. Orationes 92 18—93 11. Подробније о самом говору и његовом датирању cf. *Dieten*, Erläuterungen 116—122.

изворима.[19] Никита Хонијат саопштава да је Теодор Манкафа због свог неуспеха доцније био назван Μωροθεόδωρος, што би значило глупи, лудкасти или будаласти Теодор.[20]

Фрагментарност изворних података дозвољава нам само да наслутимо како су се даље одвијала збивања око Теодора Манкафе. Чини се да Исак II није био сасвим задовољан резултатима ионако исхитрене експедиције против овог малоазијског великаша, али у то време су му руке биле делимично свезане бригом о крсташком доласку па није ни био у могућности да учини нешто више. По свој прилици његова је жеља била да се сасвим реши тако опасног такмаца какав је био господар Филаделфије од кога је веома зазирао. Стога је прибегао сплеткама, невојничким подмуклим методама које су често далеко ефикасније него војни походи. То је чинио преко Василија Ватаца, доместика Истока.[21] Пошто му није успело да Теодора Манкафу баци у тамницу, јер није имао ваљане разлоге за то, Василије Ватац је новцем подмитио Манкафине присталице у Филаделфији и издејствовао да овај буде протеран, што је василевс оценио као велику услугу.[22] Ови су се догађаји одиграли по свој прилици 1193. године.[23]

19 Тако Ансберт, историчар трећег крсташког рата, наводи да се неки Теодор бунио у околини Филаделфије. Cf. *Ansbert*, Historia 33 3—4.

20 Chon. Historia 399 65. Овај надимак Теодора Манкафе погрешно је протумачила *Gardner*, Lascarids 53. Она, наиме, сматра да је то значило бесни или луди (енгл. mad) Теодор. *Savvides*, Byzantium in the Near East 60 n. 2 исправља ову погрешку истичући да је уместо придева mad требало употребити silly, што, наравно, увелико мења смисао поменутог надимка.

21 Василије Ватац, отац доцнијег великог никејског цара Јована III Дуке Ватаца, био је незнатног порекла али се после женидбе василевсовом рођаком уздигао до високог положаја доместика Истока и дукса Тракесијанаца. Chon. Historia 400 74—77. Cf. *Polemis*, Doukai 107; *Ahrweiler*, Smyrne 130—131.

22 Chon. Historia 400 77—80. Cf. *Brand*, Byzantium 86—87. *Гунаридис*, 'Αντίσταση 153 истиче да је реч о групи архоната која је имала удела у администрацији, а који су се јављали око таквих моћника какав је био Теодор Манкафа.

23 И у овом случају се показује већ више пута истицани проблем хронологије у историјском делу Никите Хонијата. Византијски историчар, наиме, одмах после описа угушивања побуне Теодора Манкафе пише о Василију Ватацу који је μετ' οὐ πολὺ успео да подмити Манкафине присталице. То је навело неке истраживаче, додуше углавном оне који су се само узгред дотицали личности и каријере малоазијског великаша, да историју Манкафиног одласка на иконијски двор и догађаје који су потом уследили надовежу in continuo на казивање о угушивању устанка тако да се стицао утисак да се то десило одмах једно иза другог. Cf. *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 113. Догађаји су, међутим, текли другачијим редом. *Brand*, Byzantium 86, 337 n. 31 веома убедљиво, бар према нашем мишљењу, показује да се то десило тек 1193. године. Теодор Манкафа је, наиме, побегао на двор султана Гијаседина Кајхусрефа I (1192—1196 и 1204—1211), сина и наследника Килиџ Арслана II. Пошто је Килиџ Арслан II умро августа 1192, значи да је Теодор Манкафа могао доћи тек тада у Рум. С обзиром да је, према вестима Никите Хонијата, напао византијске области у току жетве произилазило би да се то морало одиграти тек следеће године, јер му је било потребно времена да дође код султана, добије одобрење да окупи најамничку војску за пљачку и са том војском упадне у ромејске области и жестоко их опустоши, а све то никако није могао учинити још 1192. године. Жетва је била свакако раније од августа. С друге стране, пошто је Василије Ватац погинуо у Тракији, борећи се против Бугара 1194, отпада могућност да се то десило те године. Из свега убедљиво произилази да је у питању 1193. година, када је Теодор Манкафа извео низ напада на поседе Византијског царства. Господар Филаделфије је, можда, у Рум доспео најраније у јесен 1192. године. *Hoffmann*, Rudimente 67 прихвата овакву датацију коју је предложио Ч. Бранд.

Тако је Теодор Манкафа побегао на двор иконијског султана Гијаседин Кајхусрефа I[24] који му је пружио уточиште. Као узор му је, можда, послужио један од самозванаца који су носили име Псеудо-Алексије II, а који је претходне 1192. побегао такође на иконијски двор код султана Килиџ-Арслана II. Уопште постала је пракса да поједини истакнути византијски великодостојници одлазе на селџучки двор.[25] Теодор Манкафа је од султана тражио помоћ у војсци како би ратовао против Византије, али се морао задовољити само султановом дозволом да може сакупити оне добровољце који би желели са њим да крену у поход. Пошло му је за руком да прикупи бројну и веома шаролику војску жељну пљачке, коју су изгледа углавном сачињавали Туркмени.[26] Са том војском се филаделфијски великаш запутио према византијским областима у лето 1193, јер, како саопштава Никита Хонијат, било је летње доба.[27] Овај силовит упад праћен жестоким пустошењем нанео је огромне штете нападнутим подручјима.[28] На удару су биле фригијске области којима је нанео велике губитке, нарочито сеоском становништву, спаљујући амбаре са житом, будући да је било време жетве. Особито су страдали фригијски градови Лаодикеја и Хоне, родно место Никите Хонијата.[29] Потом је упао и у Карију настављајући сурову одмазду. Задобили су велики број заробљеника које су одвели а онда су запалили и једну знамениту цркву, арханђела Михаила.[30] Потом се Теодор Манкафа вратио на двор иконијског султана. Упада у очи да је приликом овога похода Теодор Манкафа поштедео свој град Филаделфију, што сигурно није било случајно, и да је своју озлојеђеност искалио на другим, додуше, прилично блиским пределима.

Овога пута Исак II Анђео није седео скрштених руку већ је реаговао прилично брзо, чини се, схвативши да би пријатељство иконијског султана и Теодора Манкафе могло донети Византијском царству читав низ невоља. Стога је на иконијски двор упутио посланство како би новцем откупило веома опасног одметника. Султан је пристао али уз услов

---

[24] Cf. *Moravcsik*, Byzantinoturcica II 112—113.

[25] *Vryonis*, Decline 230 n. 516 наводи имена неколицине византијских великаша који су у своје време потражили уточиште на двору селџучких султана, у XI, XII и XIII столећу. Он помиње Исака Комнина, брата Јована II, Михаила Палеолога, доцнијег василевса и обновитеља Византије, Андроника Комнина, Андроника Нестонга, Манојла и Алексија Ватаца, Алексија III Анђела, Нићифора Вотанијата, Нићифора Мелисина, Теодора Манкафу, двојицу Псеудо-Алексија II, Манојла Маврозома итд.

[26] Да су посреди заиста били углавном Туркмени сматрају *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 116; *Vryonis*, Decline 128. Из овог разлога смо претпоставили да је Теодор Манкафа можда био делимично туркменског порекла (в. напомену 5 у овом поглављу).

[27] Chon. Historia 400 89.

[28] *Cognasso*, Un imperatore bizantino 250—251 региструје читаву епизоду око побуне Теодора Манкафе и његовог одласка на иконијски двор.

[29] Може се претпоставити да је Никита Хонијат помало болећив према своме родном граду али вероватно не претерује у описима пустошења најамничке војске коју је предводио Теодор Манкафа. Chon. Historia 400 90—91 истиче да је филаделфијски великаш у свом отпадништву ишао чак дотле да је прекоревао најамнике како су милостиви према хришћанском живљу.

[30] За ову цркву арханђела Михаила Никита Хонијат истиче како је по лепоти и величини надмашивала знамениту цркву мартира Мокија у Цариграду. Cf. Chon. Historia 400 93—96.

да Теодор Манкафа не буде убијен или осакаћен, што би му се највероватније и десило. Када је добио гарантије да ће се изаћи његовој жељи у сусрет и примио откупнину, Гијаседин Кајхусреф I је предао Манкафу Византинцима. При том се султан, изгледа, замерио својој многобројној браћи, с којима је био поделио очеву државу. Затегнутост је ишла чак дотле да је запретила опасност од грађанског рата, који је последњих година био присутан у Руму.[31] Можда је Гијаседин Кајхусреф I изручењем Теодора Манкафе Ромејима желео да избегне евентуални сукоб са Византијским царством, а и због учвршћивања сопственог положаја и власти и узбурканом Руму где је трон султана бивао све несигурнији.[32] По повратку у Византију, вероватно у последњим месецима 1193, Теодор Манкафа био је осуђен на дугогодишњу тамницу.

Тада је наступила извесна празнина у политичкој каријери овог малоазијског великаша. Та је празнина, наравно, сасвим разумљива пошто је неко време провео у затвору, и стога ишчезао са страница историјског дела Никите Хонијата.[33] Вероватно је пуштен на слободу када је дошло до преврата, априла 1195, пошто се дешавало да у таквим приликама дође до помиловања политичких затвореника.[34] Ова претпоставка, ипак, нема директне потврде у сачуваним изворима. Изгледа да је Теодор Манкафа наставио да живи као и пре у Филаделфији, али се, бар у себи, није одрекао политичких амбиција које су га умало стајале живота. Једноставно, он их није јавно износио чекајући погодну прилику да их поново истакне на врх сопственог мача. А боље прилике заиста није могло да буде од пометње и хаоса који је Византији донео четврти крсташки рат и пад Цариграда априла 1204, када је фактички престало да постоји Византијско царство. Управо су ти дани показали да се властољубиви филаделфијски великаш није одрекао својих дугогодишњих планова о освајању власти.

---

[31] Тако је 1188. због великих трвења велики султан Килиџ Арслан II био присиљен да земљу подели на чак једанаест делова за својих девет синова, брата и синовца. Један од синова је чак успео да се дочепа власти и свргне оца, тако да се Килиџ Арслан II на иконијски престо вратио тек 1191. или можда почетком 1192. године. Cf. *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 111—115; *Savvides*, Byzantium in the Near East 80—81. Ове међусобице у иконијском султанату Византија није била у стању да искористи, као ни извесну пометњу насталу после смрти Килиџ Арслана II, августа 1192. године. Исак II је, додуше, покушао нешто да учини али без икаквих резултата. Cf. *Brand*, Byzantium 86.

[32] То му ипак није пошло за руком пошто га је 1196. збацио Рукнедин Сулејман II (1196—1204). Cf. *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 115. Никита Хонијат истиче, приликом објашњавања како су браћа Гијаседин Кајхусрефа II опростила враћање Манкафе Ромејима, да се мудри султан послужио једним финим изговором који је наводно оставио снажан утисак, да је само једног прогнаника вратио у његову домовину да не би био више ни прогоњени ни прогонитељ. Cf. Chon. Historia 401 15—17.

[33] Додуше Никита Хонијат га помиње неколико страница после (Chon. Historia 420 11) када говори о узурпацији једног од Псеудо-Алексија II, али узурпацији која се десила 1192, дакле пре бекства Теодора Манкафе у Иконијски султанат. Византијски писац истиче да против василевса нису устали само Алексије Врана и Теодор Манкафа већ и неки други, у овом случају мислећи на Псеудо-Алексија II.

[34] *Brand*, Byzantium 87 сматра да је Теодор Манкафа био у тамници преостали део владе Исака II Анђела. То би практично значило да је филаделфијски великаш у затвору провео непуне две године. Нама се чини да је ова претпоставка сасвим логична и убедљива, мада, мора се признати, нема непосредну потврду у сачуваном изворном материјалу.

Међу неколицином великаша у Малој Азији, који су покушали да оснују некакве грчке државе после рушења Византијског царства, налазио се и Теодор Манкафа.[35] Поново је Филаделфија била његово полазиште, али су сада прилике биле другачије него када је први пут покушао да оствари своје амбициозне планове. Више није било централне власти али је стога било неколико супарника који су, као и Теодор Манкафа, стремили истоме циљу. Не треба, наравно, ни заборавити присуство увек опасних крсташких одреда који су могли да осујете планове господара Филаделфије будући да су претендовали и на неке пределе у Малој Азији. Према знаменитом уговору између Млечана и крсташких ритера о деоби византијских земаља, Балдуин Фландријски, први латински цар, добио је, између осталог, и Малу Азију.[36] Ове је области, међутим, тек требало освајати. Латински цар их је као фиефе поделио неколицини ритера па је његов брат Хенрик Фландријски са вазалним витезовима грофа Луја од Блоа ударио на Малу Азију крајем 1204. године. У тамошњим областима затекли су неспремне Византинце, па су најпре поразили Теодора Ласкариса код Појманенона и посели већину градова у Битинији.[37] Победоносној најезди крсташа није могао да одоли ни Теодор Манкафа кога је Хенрик Фландријски поразио у марту 1205. године.[38] Изгледало је да су за Ромеје све шансе на овој страни потпуно изгубљене. Спас је неочекивано уследио већ у априлу 1205, а донеле су га последице битке код Једрена, пошто су после тешког пораза Латини морали да усредсреде пажњу на збивања у Европи. Нарочито је победа Бугара над крсташима помогла Теодору Ласкарису, наравно посредно, који се брзо консолидовао и још исте 1205. године обрачунао се са Теодором Манкафом ликвидиравши његов покрет усмерен на стварање једне грчке државе.[39] Тако је завршена политичка каријера господара Филаделфије. Показало се да је он био далеко мање опасан противник за Теодора Ласкариса него што је то можда био Сава Асиден а поготово Манојло Маврозом са којима је будући никејски цар морао да прави извесне компромисе.

---

35 Acrop. 12 10—11. Cf. *Милиаракис*, Ἱστορία 13; *Gardner*, Lascarids 53; *Ahrweiler*, Byzance et la mer 293 n. 6; *Ostrogorsky*, Aristocracy 21; *Ahrweiler*, Idéologie politique 90—91; *Ферлуīа*, Племство 116.

36 Partitio Romaniae 217 6—218 25. Cf. *Oikonomidès*, Décomposition 20.

37 *Осшроīорски*, Историја 400.

38 Chon. Historia 603 31—604 48. Постоји претпоставка да је у овој бици уз Теодора Манкафу био и Константин Ласкарис, брат Теодора Ласкариса, што би значило да су пред великом непосредном опасношћу два супарника, Теодор Ласкарис и Теодор Манкафа, пронашли заједнички језик како би спасили своје позиције у Малој Азији. Cf. *Gerland*, Geschichte 38; *Angold*, Government 61. Да је ова претпоставка дискутабилна упозорава *Savvides*, Byzantium in the Near East 63 n. 1. И, заиста, колико је нама познато ова претпоставка нема директну потврду у сачуваном изворном материјалу.

39 Acrop. 12 18—21. Cf. *Ahrweiler*, Byzance et la mer 306 n. 5; *Hoffmann*, Rudimente 68, 100. Нешто другачије представља други део каријере Теодора Манкафе. *Savvides*, Byzantium in the Near East 63. Овај аутор, наиме, сматра да је филаделфијски великаш са Туркменима нападао византијске поседе тек 1196. а не 1193. као што је по нашем мишљењу показао убедљиво Ч. Бранд. Даље, он мисли да је код иконијског султана Гијаседин Кајхусрефа I Теодор Манкафа отишао тек после пораза од Латина у марту 1205, те га је потом овај изручио Теодору Ласкарису (sic!) у лето 1205. године. Нама се чини да овакве претпоставке немају реалног основа и да су неодрживе.

2. МАНОЈЛО МАВРОЗОМ

Род Маврозом појавио се релативно касно међу најугледнијим византијским породицама, тек негде средином XII столећа. Када то кажемо имамо у виду да су многе византијске породице тада већ имале традицију дугу скоро два века, а неке чак и више, заузимајући висока места у аристократским круговима Византијског царства.[1] Реч је о роду који је припадао редовима војне аристократије.[2] Занимљиво је да су Маврозоми, изгледа, потицали са пелопонеског полуострва, највероватније из Месеније.[3] Крајем XII века Маврозоми су овладали пространим земљишним поседима а пошло им је за руком и да достигну завидне положаје у византијском друштву.[4] Веома је занимљива етимологија њиховог презимена за коју се може рећи да има и помало пејоративне призвуке будући да заправо означава црну супу, односно црну чорбу.[5]

Свакако најистакнутији представник овога рода био је Манојло Маврозом, знаменити малоазијски магнат с почетка XIII столећа. Није лако установити какве је родбинске везе имао овај великаш са неколицином чланова породице Маврозом о којима су сачувани трагови у изворима.[6] Слично Теодору Манкафи и Манојло Маврозом је имао веома велике амбиције које су допирале чак и до круне цара.[7] Више од свих осталих византијских великаша он се ослањао на Иконијски султанат, будући да је имао и тесне родбинске везе са тамошњом владарском кућом. Манојло Маврозом је, у ствари, био таст селџучког султана Гијаседин Кајхусрефа I,[8] сина и наследника Килиџ Арслана II. После неколико година владања, Гијаседин Кајхусрефа I збацио је брат и узурпатор Рукнедин Сулејман II (1196—1204).[9] Свргнути селџучки владар, чија је мајка

---

1 О томе да су се Маврозоми пробили у високе кругове византијске аристократије тек негде средином XII века в. *Каждан*, Состав 129, 175.

2 Ibid. 139.

3 Ову претпоставку, додуше уз приличне резерве, доноси *Каждан*, Состав 201. Он се при том позива на чињеницу да су трагови њиховог презимена сачувани и топономастици Месеније. *Brand*, Byzantium 59 прилично одређено каже да је Теодор Маврозом, један од истакнутијих чланова овога рода, био са Пелопонеза, а нешто касније, на другом месту (Byzantium 165) исто каже и за севаста Јована Маврозома.

4 *Каждан*, Состав 180, 198. Cf. *Ahrweiler*, Smyrne 172.

5 Уп. *Каждан*, Состав 188. *Savvides*, Byzantium in the Near East 59 n. 2.

6 *Каждан*, Состав 95 саопштава да је у шароликом изворном материјалу, који се односи на период XII столећа, сачувано трагова о седморици чланова рода Маврозома.

7 Никита Хонијат то каже сасвим јасно и недвосмислено: εἴ πως αὐτοῦ συναιρομένου τοῦ βασιλείου τύχῃ ὀνόματος (Chon. Historia 626 50). Cf. *Hoffmann*, Rudimente 62.

8 О браку између иконијског султана Гијаседин Кајхусрефа I и ћерке Манојла Маврозома извештавају нас и Никита Хонијат, византијски историчар, и Ибн Биби, историчар селџучког султаната. Cf. Chon. Historia 626 47—49; Ibn Bibi 37. Овај брак региструју, наравно, многобројни истраживачи. Cf. *Gardner*, Lascarids 75; *Vryonis*, Decline 131; *Savvides*, Byzantium in the Near East 59. *Милиаракис*, Ἱστορία 13, 44 погрешно наводи име малоазијског великаша, називајући га Михаило уместо исправног Манојло Маврозом.

9 Cf. *Moravcsik*, Byzantinoturcica II 260. О овим догађајима који су потресали Иконијски султанат опширније пише *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 115.

иначе била хришћанка, морао је да бежи из Рума.[10] Уточиште је нашао у Византијском царству тако да је неколико година провео у Цариграду. Када је ромејској престоници запретила опасност од учесника четвртог крсташког рата, 1203. године, Гијаседин Кајхусреф I је променио место боравка, склонивши се на поседе Манојла Маврозома чијом се ћерком оженио пре 1204. године.[11] Показало се да је ово био сјајан политички потез, пошто се после изненадне смрти Рукнедин Сулејмана II (6. јул 1204) Гијаседин Кајхусреф I поново дочепао иконијског престола.[12] Чињеница да је наступао као таст селџучког султана направила је Манојла Маврозома, уз Давида Комнина, најопаснијим такмацем Теодора Ласкариса, далеко озбиљнијим него што су то били Теодор Манкафа и Сава Асиден.[13]

После познатих догађаја из априла 1204, када је срушено Византијско царство, међу неколицином истакнутих ромејских великаша који су у западним деловима малоазијског полуострва покушали да створе државу која би касније могла да поведе борбу за византијско наслеђе и обнову ромејског царства налазио се и Манојло Маврозом.[14] Он се уз помоћ свога зета осамостално у долини реке Меандра, око градова Хоне и Лаодикеје, дакле у областима Фригије. Са одредима турских односно селџучких војника које му је као помоћ дао Гијаседин Кајхусреф I Манојло Маврозом је опустошио области које наводњава Меандар. Заузет другим недаћама, Теодор Ласкарис није у први мах почео да се разрачунава са тастом селџучког султана. Ни његов положај у прво време није био баш сасвим сигуран, нарочито после пораза у сукобу са Латинима код Појманенона крајем 1204, а потом је морао да се разрачунава и са осталим супарницима.

Као што смо већ истакли, Манојло Маврозом је оставио трага и у селџучким изворима. Највише података о овоме малоазијском великашу сазнајемо од историчара Ибн Бибија, који истиче да је Манојло Маврозом био „један од великих цезара Византа."[15] Историчар селџучког султаната, наравно, није имао много смисла за високе дворске титуле Византијског царства, па нам се чини да би овај његов исказ требало схватити врло уопштено, да је заправо Манојло Маврозом био један од најугледнијих великодостојника ромејског царства. И на селџучком двору малоазијски великаш је достигао највеће почасти.[16] Постоји могућност да је Манојло Маврозом био, у ствари, исто лице које се у историји Ибн Бибија означава као „емир Комнин" и који је играо веома важну улогу у Руму. Поменути „емир Комнин" није постао ренегат већ је остао до-

[10] *Vryonis*, Decline 227 истиче да је Килиџ Арслан II био ожењен хришћанком, позивајући се на податак Никите Хонијата (Chon. Historia 521 80—89).

[11] *Savvides*, Byzantium in the Near East 59.

[12] *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 115; *Savvides*, Byzantium in the Near East 86.

[13] *Angold*, Government 13 исправно закључује да су Давид Комнин и Манојло Маврозом били главни такмаци Теодору Ласкарису. Теодор Манкафа је већ за собом имао репутацију неуспешног узурпатора док Сава Асиден такође није био толико моћан, а уз то чини се да је био спреман и на компромис.

[14] Многобројни аутори региструју овај покушај Манојла Маврозома. Cf. *Gardner*, Lascarids 75; *Gerland*, Geschichte 34; *Ahrweiler*, Byzance et la mer 293—294; *Ostrogorsky*, Aristocracy 21; *Ферлуга*, Племство 116; *Ahrweiler*, Smyrne 6.

[15] Ibn Bibi 30.

[16] Ibid. 41.

следан хришћанин, тако да у близини Коније постоји црква у којој се налази епитаф неког његовог потомка који је умро 1297. године.[17] С друге стране, међутим, постоји и идентификација „емира Комнина" са неким од потомака Исака Комнина, брата Манојла I, који је својевремено пребегао у Рум.[18] Но без обзира да ли је Манојло Маврозом био „емир Комнин" или не, извесно је да је уживао изузетне почасти на двору иконијског султана. Успео је чак да обезбеди и своме сину висок положај на двору Гијаседин Кајхусрефа I.[19]

До сукоба између Теодора Ласкариса и Манојла Маврозома неизбежно је морало доћи пошто су се њихови интереси и стремљења укрштали и судбоносно искључивали, будући да су тежили истом циљу. То се десило негде крајем 1205. или почетком 1206. године.[20] Војска господара Никеје потпуно је поразила одреде Манојла Маврозома са којим су били многобројни Селџуци.[21] Та је битка решила питање победника трке у борби за стварање државе на малоазијском тлу, државе која је требало да наследи Византију и поведе тегобан рат за њену рестаурацију. Одлучујућу битку Манојло Маврозом је изгубио али то није значило да је његова политичка каријера завршена. Поново му је помоћ пружио зет, селџучки султан Гијаседин Кајхусреф I, који је, видно импресиониран победом Теодора Ласкариса, ступио у преговоре са господаром Никеје. До споразума је дошло фебруара — марта 1206. године.[22] Манојло Маврозом је захваљујући посредовању султана задржао своје поседе у Фригији, око градова Хоне и Лаодикеја, као и крајеве око ушћа Меандра, али је далеко важнија била морална победа Теодора Ласкариса. Поменуте области биле су на овај начин заувек изгубљене за византијски свет, тако да се за даље управљање Манојла Маврозома може рећи да је било под понешто лабавом селџучком врховном влашћу. Овај великаш ишчезава са страница историјског дела Никите Хонијата и све више постаје учесник историје Иконијског султаната, што је вероватно и разлог да га историчар Никејског царства, Георгије Акрополит, уопште не помиње у својој историји, мада наводи како Теодора Манкафу тако и Саву Асидена.[23]

И, додајмо на крају овог одељка, ништа се одређеније и поузданије не може рећи о томе како је Манојло Маврозом, а и Теодор Манкафа уосталом, организовао власт на својим поседима.

[17] *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 125, 210; *Vryonis*, Decline 232, 234.

[18] *Cahen*, Pre-Ottoman Turkey 125.

[19] Ibn Bibi 37. *Vryonis*, Decline 232 закључује с правом да је син Манојла Маврозома заузимао неодређену позицију на селџучком двору. О улози Маврозома на иконијском двору cf. *P. Wittek*, Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie, Byz. 10 (1935) 24—26.

[20] *Savvides*, Byzantium in the Near East 61.

[21] Chon. Historia 626 72—75 веома сумарно саопштава да је Теодор Ласкарис поразио Манојла Маврозома. Од велике помоћи нам је стога беседа Никите Хонијата упућена Теодору Ласкарису, одржана вероватно у лето 1206. године. Cf. Chon. Orationes 136 23—137 29. Из ове беседе сазнајемо о доцнијим преговорима Теодора Ласкариса и селџучког султана, о којима Никита Хонијат не пише у својој историји. Подробнија обавештења о овој беседи Никите Хонијата даје *Dieten*, Erläuterungen 143—155.

[22] *Hoffmann*, Rudimente 62; *Savvides*, Byzantium in the Near East 61—62.

[23] *Hoffmann*, Rudimente 61 износи ову прилично логичну претпоставку.

3. САВА АСИДЕН

У изворима XI и XII столећа не среће се, бар колико је нама познато, породица са презименом Асиден у Византијском царству. Стога се чини да је малоазијски великаш Сава Асиден прва, а можда и једина, значајнија личност која је носила ово презиме.[1] Радило се, изгледа, о породици незнатног порекла. Изузетно су шкрти и подаци који се односе на Саву Асидена, једног од неколицине ромејских великаша који су се осамосталили у западним пределима Мале Азије после рушења Византијског царства априла 1204. године.

Оно што је за Теодора Манкафу представљала Филаделфија, то је за Саву Асидена био Сампсон, град надомак малоазијске обале у близини Милета.[2] Дуго је у науци владала заблуда према којој је Сампсон на малоазијској обали, некадашња Пријена, био изједначаван са Самсуном, некадашњим Амисосом, градом на црноморској обали, тако да се мислило како се Сава Асиден осамосталио на тој страни, то јест на обали Црног мора.[3] И случај Саве Асидена је илустративан пример за појаву карактеристичну у малоазијским градовима који су тежили одређеној слободи и били спремни да се подвргну локалним династима ако би им то одговарало.[4] Осим овог оскудног податка о осамостаљивању Саве Асидена који нам саопштава историчар Никејског царства, Георгије Акрополит, у осталим наративним изворима се овај обласни господар уопште не помиње.[5] Тако га не наводи Никита Хонијат, можда због тога што је моћ Саве Асидена била далеко скромнија него моћ Манојла Маврозома или чак Теодора Манкафе. Са разлогом се, међутим, може претпоставити да је и Сава Асиден стремио, попут осталих поменутих великаша, стварању нове грчке државе. Показало се да за такав подвиг он једноставно није имао довољно снаге, јер га је поразио Теодор Ласкарис.[6] Господар Никеје се претходно обрачунао са опаснијим такмацима Манојлом Маврозомом и Теодором Манкафом, па је негде у другој половини 1206, највероватније, победио и Саву Асидена.[7] Судећи према вестима Георгија Акрополита, оснивач Никејског царства успео је то да постигне без неких већих потешкоћа и релативно лако.

---

[1] У књизи о саставу владајуће класе у Византији XI и XII века, у којој су регистроване чак три стотине и четрдесет византијских породица, А. Каждан уопште не спомиње род Асидена. Ниједна личност са презименом Асиден не наводи се ни у просопографском лексикону за епоху Палеолога. Cf. *E. Trapp*, Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit I, Wien 1976.

[2] Acrop. 12 11—13 доноси вест да се Сава Асиден осамосталио у Сампсону.

[3] Међу многобројним истраживачима који су били жртве ове погрешне убикације навешћемо само *Gerland*, Geschichte 34, 103; *Gardner*, Lascarids 75. Грешку је први отклонио *G. de Jerphanion*, Σαμψών et Ἄμισος. Une ville à déplacer de neuf cents kilomètres, Orientalia Christiana Periodica 1 (1935) 257—267. Убрзо потом детаљну расправу о овом питању као и о личности Саве Асидена написао је *P. Orgels*, Safas Asidénos, dynaste de Sampson, Byz. 10 (1935) 67—77.

[4] *Hoffmann*, Rudimente 139 указује на настанак нове врсте градске власти, тако да у градовима више не доминирају велике земљопоседничке породице као што су својевремено биле Фоке или Дуке.

[5] Ову вест Георгија Акрополита о осамостаљивању Саве Асидена региструју многобројни истраживачи. Cf. *Милиаракис*, Ἱστορία 13; *Ahrweiler*, Byzance et la mer 294 n. 2; *Ahrweiler*, Smyrne 6—7 n. 27; *Ostrogorsky*, Aristocracy 21; *Vryonis*, Decline 131; *Angold*, Government 61; *Ферлуіа*, Племство 116; *Savvides*, Byzantium in the Near East 60.

[6] Acrop. 12 18—21.

[7] *Savvides*, Byzantium in the Near East 89.

Пораз у борби против Теодора Ласкариса није, међутим, значио и крај политичке каријере Саве Асидена. Схвативши да му неће поћи за руком да оствари првобитне амбициозне планове, господар Сампсона је, прилагодивши се новонасталој ситуацији, склопио неку врсту споразума са Теодором Ласкарисом. Признао је његов суверенитет а за узврат је добио, чини се, удела у локалној управи над околином Милета. О овоме дознајемо из једне простагме коју му је априла 1214. упутио Теодор I Ласкарис, тада већ никејски цар.[8] Поменути акт извештава да су парици Георгија Фоке, иначе шурака Саве Асидена, преотели неке поседе манастиру Ксирохорафија смештеном у долини Меандра. За нас је од садржаја документа далеко занимљивија чињеница да се Сава Асиден наводи са високом титулом севастократора. Вероватно је то био део погодбе за признавање суверенитета никејског цара. Титулу је Сава Асиден једино могао добити у времену између пролећа 1208, када је извршено крунисање никејског цара, и априла 1214, када је повеља издата.[9] Логична претпоставка да је Сава Асиден био ожењен царском рођаком нема, додуше, непосредне потврде у изворима.[10] О даљој судбини овога великаша ништа се више не зна.

Пример Саве Асидена, као и пример Нићифора Контостефана, којима је никејски цар доделио високе титуле севастократора, показује да се Теодор Ласкарис у борби са опасним ривалима није служио само силом оружја већ је био спреман и на другачије методе, наравно, уколико су његови противници пристајали да признају врховну власт господара Никеје.

4. НИЋИФОР КОНТОСТЕФАН

Породица Контостефан припадала је уском кругу најугледнијих византијских аристократских родова. Ова знаменита породица улазила је у редове војне аристократије.[1] Са царском кућом Анђела имала је родбинске везе. Контостефани су у пределима западне Мале Азије имали крупне земљопоседе.[2] Презиме ове породице има помало пејоративан смисао, пошто у буквалном преводу значи кратки Стефан.[3]

О севастократору Нићифору Контостефану сачувано је веома мало података. Он се, колико нам је познато, помиње само у једном документу издатом пре фебруара 1216. године, који је изашао испод пера логотета Стратигопула а у вези са неким поседима манастира св. Павла[4]. У овом акту се наводи царска простагма упућена покојном

---

[8] MM V 257; Cf. *Dölger—Wirth*, Regesten III No. 1688. Ново издање овога документа: *N. Wilson — J. Darrouzès*, Restes du cartulare de Hiéra-Xérochoraphion, REB 26 (1968) 14—15.

[9] *Ферјанчић*, Севастократори 172 износи ову оправдану претпоставку додајући да простагма показује како је Сава Асиден још увек имао власт у околини Милета, односно у областима где се био осамосталио после 1204. године.

[10] *Angold*, Government 61 сматра да је Сава Асиден био ожењен чланицом царске фамилије. То је била сестра већ поменутог Георгија Фоке.

[1] *Каждан*, Состав 138.

[2] Partitio Romaniae 218 24, 246. Уп. *Каждан*, Состав 250—251; *Oikonomidès*, Décomposition 20—21; *Angold*, Government 61.

[3] *Каждан*, Состав 186.

[4] MM IV 290—295. Издавачи су уз овај акт истакли да је без године али са индиктом V и датумом 24. март, што би, у ствари, одговарало 1217. години. Cf. *Grumel*,

севастократору Нићифору Контостефану. Севастократорску титулу је овај великаш добио од никејског цара Теодора I Ласкариса.[5] Када се има у виду да је почев од његовог увођења међу највиша достојанства византијског двора, дакле од 1081, достојанство севастократора додељивано готово искључиво царевој браћи или синовима, а пред крај XII столећа и василевсовим зетовима, што је и сâм Теодор I Ласкарис поштовао,[6] може се закључити да је у случајевима Саве Асидена и Нићифора Контостефана направљен изузетак. С друге стране, када се зна да су се изузеци у византијској историји чинили ретко и веома нерадо, углавном када су биле исцрпљене неке друге могућности, онда се са разлогом може претпоставити да су прилично крупни разлози морали да натерају никејског цара на оваква одступања која су означавала и извесне знаке деградације севастократорске титуле.[7] Стога сматрамо да је сасвим прихватљива претпоставка према којој је севастократор Нићифор Контостефан био један од оних византијских великаша који су се непосредно после судбоносних догађаја из 1204. учврстили у појединим деловима Мале Азије, имајући сличне политичке планове као и Теодор Ласкарис.[8] Неке је такмаце будући никејски цар савладао силом оружја а неке је за себе придобио споразумом, доделивши им удео у локалној управи а такође и севастократорску титулу, наравно тек онда када је после свечаног крунисања имао право да додељује највише дворске титуле. Тако је, чини се, било и у случају севастократора Нићифора Контостефана.

Из наведеног усамљеног податка о севастократору Нићифору Контостефану не може се, на жалост, ништа одређеније одговорити на нека питања која би за нас била посебно занимљива. Тако не знамо у каквим је родбинским односима био са осталим познатим члановима рода Контостефана. Ништа се одређеније не може рећи ни о његовој моћи, мада се из чињенице да га у својим историјским делима не наводе како Никита Хонијат тако и Георгије Акрополит може претпоставити да је по снази и угледу ипак заостајао иза Манојла Маврозома, Теодора Манкафе и Саве Асидена. Такође се не може прецизније утврдити где су заправо били његови поседи. Можда су се налазили у оним пределима западне Мале Азије где је род Контостефана и иначе имао своја имања.[9] Међутим, добијање високог достојанства севастократора речито казује да је Нићифор Контостефан ипак био личност од политичке моћи и угледа. Потпуно је нејасно како се одвијала политичка каријера Нићифора Контостефана али је извесно да је пре фебруара 1216. овај малоазијски великаш већ био покојник.

Chronologie 258. У новије време извршена је корекција датирања поменутог документа у време пре фебруара 1216. године. Cf. *Dölger—Wirth*, Regesten III No 1694—1695.

[5] *Ферјанчић*, Севастократори 173.

[6] *Ферјанчић*, Севастократори 173—174 наводи да је у даљем току своје владе Теодор I Ласкарис титулу севастократора доделио браћи Георгију, Алексију и Исаку, што показује да је ипак поштовао традиције везане за додељивање овог високог достојанства.

[7] Ibid. 190.

[8] Колико нам је познато, ову претпоставку први је изнео *Ферјанчић*, Севастократори 173. Доцније је ова претпоставка углавном прихваћена. Cf. *Ostrogorsky*, Aristocracy 21 n. 79; *Каждан*, Состав 114 н. 35.

[9] То су они предели наведени у Partitio Romaniae 218, 24.

И, на крају овог поглавља којим завршавамо и наше напоре у осветљавању појаве обласних господара, а у вези са севастократором Нићифором Контостефаном изнећемо једну претпоставку која нам се чини могућом. У изворима су сачувани подаци о неком Нићифору Контостефану који је новембра 1197. био управник на Криту.[10] Он је, по свој прилици, био последњи представник византијске власти на овом острву, које су после 1204. узели Млеци, мада је првобитно било додељено италијанском маркизу Бонифацију од Монферата.[11] Изгледа да је овај Нићифор Контостефан био брат Андроника Контостефана, зета Алексија III Анђела.[12] Није немогуће, чини нам се, да су већ поменути севастократор Нићифор Контостефан и управник Крита у годинама пред рушење Византијског царства, такође Нићифор Контостефан, били у ствари исто лице. Могуће је да се после пропасти Цариграда, када је престала и византијска власт над Критом, Нићифор Контостефан обрео у Малој Азији и отпочео каријеру обласног господара на поседима који су припадали његовој породици.

ЗАКЉУЧАК

Ако се посматра карта Византијског царства, доста лако се може уочити да су заправо постојала три акутна жаришта из којих су потицали обласни господари, а која су се међусобно разликовала по својим особеностима.

Једно је било смештено у пограничним областима према другом бугарском царству, где се осамостаљивање одигравало у тесној вези са образовањем и поготово јачањем нове трновске државе. На тој страни пресудни догађаји одвијали су се крајем XII столећа, односно почев од касних деведесетих година па све до 1202. У тим су се подручјима отпадили Иванко, Добромир Хрс и Јован Спиридонакис, док је протостратор Манојло Камица одатле започео своје акције уперене против цариградске владе. После извесног затишја које је трајало од 1202. до 1207. године, али које није прекинуло започети континуитет појаве обласних господара, у овим подручјима поново су се осамосталила двојица великаша, али сада већ у знатно измењеном историјском декору и мизансцену, будући да је у међувремену срушено Византијско царство. Реч је, наравно, о Стрезу и Алексију Славу, истакнутим члановима владарске куће у новообразованом бугарском царству.

Друго подручје осамостаљивања обласних господара било је у пределима континенталне Грчке, односно Пелопонеза, Средње Грчке и Тесалије, где су први знаци ове појаве постојали и пре 1201, то јест већ пре поменуте акције Манојла Камице и Добромира Хрса која је против цариградске владе подигла готово све тамошње крајеве. Међутим, право

---

[10] Реч је о два акта из новембра 1197, које је велики логариаст Јован Велисариот упутио duksu Крита Нићифору Контостефану. Cf. MM VI 139—140, 140—141.

[11] *Ahrweiler*, Byzance et la mer 224 n. 2 истиче да је Нићифор Контостефан био без сумње последњи представник византијске власти на Криту. *Brand*, Byzantium 148 помиње Нићифора Контостефана као управника Крита.

[12] *Brand*, Byzantium 148.

разбуктавање уследило је управо после 1201, па се може рећи, са пуно разлога, да је одлучујући подстицај за осамостаљивање локалних магната у овим областима дошао заправо од господара из пограничних подручја уз друго бугарско царство. У областима континенталне Грчке осамосталили су се Лав Сгур, Сенахерим и породица Петралифа. За разлику од остала два жаришта, оног у пределима према другом бугарском царству чији су се обласни господари у остваривању својих подухвата могли ослањати на залеђину и помоћ младе али свакако врло моћне бугарске државе, или оног на малоазијском тлу чији су обласни господари имали потпору у јаком Иконијском султанату, овдашњи обласни господари нису могли да рачунају на једну такву подршку. Стога су они своју прилику тражили и, додајмо то одмах, налазили је, у околности да су били веома удаљени од престонице, као и у својеврсној небризи коју је Цариград исказивао у односу на збивања у овим крајевима. Показало се, међутим, да је и такав ослонац био више него довољан.

И, најзад, треће подручје на коме је долазило до осамостаљивања обласних господара било је у западним пределима малоазијског полуострва, где је, у ствари, први подухват такве врсте уследио још pane 1188. године, дакле пре него што је дошло до покушаја осамостаљивања обласних господара у пограничним крајевима према другом бугарском царству. Био је то покрет Теодора Манкафе, који је жестоко усталасао подручја западне Мале Азије и василевсу и цариградској влади задао приличне главобоље. Тај је подухват, ипак, остао на неки начин усамљен, па је до правог таласа сличних покрета на овоме тлу дошло тек после рушења Византијског царства априла 1204. године. Тада је на овој страни неколицина византијских великаша започела покрете чији је циљ био, у ствари, образовање једне нове грчке државе која би била кадра да поведе тегобну борбу за обнову Византије. То се у првом реду односи на Манојла Маврозома, Теодора Манкафу, Саву Асидена, и, наравно, Теодора Ласкариса, а нешто мање на Нићифора Контостефана чији су углед и моћ ипак, изгледа, заостајали за претходном четворицом великаша.

Заједничко за све обласне господаре о којима је било речи јесте чињеница да су стремили независном владању над територијама које су им биле подвргнуте. То се подједнако односи и на оне који су тежили, у ствари, византијској круни (Манојло Камица, Јован Спиридонакис, Теодор Манкафа), затим и на оне који су претендовали на трновски престо (Иванко, Стрез, Алексије Слав). Слична се оцена, наравно, може изрећи и за оне великаше који су стремили образовању нове грчке државе после рушења Византијског царства (Лав Сгур, Манојло Маврозом, Сава Асиден, Нићифор Контостефан), а чак и за оне који, чини се, нису имали тако смеле државотворне амбиције (породица Петралифа, на пример). У тесној вези са тим треба истаћи и чињеницу да су неки од обласних господара успели да за своје подухвате, бар на извесно време, обезбеде и званично признање. То је пошло за руком Добромиру Хрсу од василевса Алексија III, потом Стрезу од трновског цара Борила, а Алексију Славу најпре од Хенрика I а затим и од епирског владара Теодора I Анђела. Овој тројици би могли придружити и Манојла Маврозома који је, додуше тек посредовањем иконијског султана Гијаседин Кајхусрефа I, обезбедио признање од Теодора Ласкариса, оснивача Никејског царства. Остали обласни господари, Иванко, Манојло Камица, Јован Спиридо-

накис, Теодор Манкафа и Сенахерим, за разлику од поменутих, нису успели да својим подухватима дају и известан степен легитимитета. Сава Асиден и Нићифор Контостефан су, проценивши своје снаге, одустали од првобитних намера и споразумели се са Теодором Ласкарисом. Нешто је замршенији случај пелопонеског великаша Лава Сгура. Он је, додуше, постигао споразум са Алексијем III Анђелом и чак се оженио његовом ћерком Евдокијом, али у тренутку када је овај већ био само бивши византијски цар и када Византијско царство више није ни постојало.

Што се пак тиче организације власти на поседима обласних господара, о којој на жалост нема много сачуваних података у изворима, може се са разлогом претпоставити да је у њој било прилично самовоље и незаконитости. Упркос томе они су углавном имали подршку локалног становништва, делимично захваљујући полету провинцијског а опадању општег патриотизма, подршку која, истини за вољу, није увек била баш најпоузданија. Јер, треба и то свакако истаћи, упадљиво је да у тренуцима када је било извесно да је надмоћ централне владе неоспорна, месни живаљ је релативно лако и спремно признавао своју потчињеност. Приметна је такође и чињеница да је са ликвидацијом појединих обласних господара, истовремено, као по неком неписаном правилу, долазило до краха и њихових подухвата, који нису успевали да надживе своје творце. Све је то указивало да на византијском тлу, по свој прилици сасвим ненавиклом на овакву врсту расцепканости западног типа, поменути подухвати заправо нису имали сутрашњицу.

На овоме месту желели бисмо да укажемо и на једну појаву која је у досадашњој историографији узела приличне размере. Многи истраживачи, како старији тако и новији, врло често су склони да користе сасвим одређене техничке термине како би означили поседе којима су владали обласни господари. Тако се у литератури може срести да се за подручје које је било потчињено неком од обласних господара каже да је војводство или кнежевина. Ова појава додељивања техничких термина за поседе обласних господара чешћа је у старијој литератури,[1] мада од ње није отпорна ни савремена историографија.[2] Сматрамо да је веома неподесно, па и исхитрено, а у крајњој линији и нетачно, за подручја која су била под влашћу обласних господара, и као таква постојала само неколико година, а често и краће, и која нису имала, боље речено нису ни могла да имају, некакав дефинисан систем устројства, користити тако одређене и прилично прецизне техничке термине. У сваком случају, чини нам се, сврставати поседе обласних господара у кнежевине или војводства значило би насилно их гурати у својеврсну Прокрустову постељу.

Тако смутно и немирно време, време опадања и расула, какве су биле последње две деценије XII и почетак XIII столећа, рађало је и такве људе и стварало такве карактере: сурове и препредене, спремне на издају и веролохмства. Такви су били и обласни господари, превртљиви и склони подмуклим заокретима, људи који нису презали ни од чега и

[1] Уп. *Успенский*, Образование 197; *Мутафчиев*, Владетелите 30; *Златарски*, История III 136.

[2] Cf. *Brand*, Byzantium 131; *Hoffmann*, Rudimente 54; *Asdracha*, Rhodopes 234, 235; *Савчева*, Стрез 67.

нису бирали средства како би се докопали остварења својих циљева. На њих би се с пуним правом могла применити оцена коју Никита Хонијат даје за Добромира Хрса. У једној беседи, наиме, учени Византинац упоређује лукавог господара Просека са камелеоном, алудирајући на његову непостојаност.[3] Додуше, обласни господари су једино тако и могли да бар на извесно време остваре своје планове, приклањајући се час једној а час другој страни, па стога њихови привремени савезници нису никада могли да буду уверени у искреност и поузданост склопљених савеза. Зато на прави начин треба и схватити презир западног ритера с којим је латински цар Хенрик I Фландријски, поучаван и одгајан у духу племенитог витештва, говорио о томе како су Стрез у три маха а Михаило Анђео, оснивач епирске државе, чак у четири маха, прекршили заклетвене обавезе које су му дали.[4] Ипак, треба истаћи да су обласни господари показивали примерну гипкост у политичком тактизирању и задивљујућу прилагодљивост новим ситуацијама, као и окретну сналажљивост.

Што се тиче етничког порекла обласних господара, може се истаћи да је оно било различито, односно да је међу њима било како Ромеја тако и великаша нeромејског порекла. Словенског, тачније бугарског порекла били су Иванко, Стрез и Алексије Слав, док су остали углавном били ромејског порекла. Може се запазити да је међу обласним господарима ромејског порекла знатан број припадао породицама које су, у ствари, били туђинске провенијенције, било са Запада (Петралифе, на пример) било са Истока, углавном јерменских или турских корена (Камице, Сенахерими, па и Манкафе, уз помало магловито порекло Асидена). Но, важно је ипак упозорити да су сви поменути родови били већ увелико хеленизовани, па се из чињенице о њиховом неромејском пореклу не могу извлачити никакви далекосежни закључци.

У покушају да сагледамо социјално порекло обласних господара о којима је била реч у досадашњем излагању, уочавамо да је и оно било заправо прилично шаролико, мада доминирају локални магнати. Тако у редове дворског племства могли бисмо сврстати засигурно једино Манојла Камицу, док је случај Нићифора Контостефана нешто замршенији. Његова је породица неоспорно била најугледнија од свих родова из којих су потицали остали обласни господари, али нам се чини да он ипак није био много везан за престоницу Византијског царства. Типични локални магнати били су Лав Сгур, Теодор Манкафа, Манојло Маврозом, Сава Асиден, па и поједини чланови породице Петралифе. С друге стране, Јован Спиридонакис и Сенахерим били су обласни господари који су као полазиште својих амбициозних планова искористили околност да су се налазили на местима провинцијских управника, будући да скоро да нису имали никакве дубље породичне везе са подручјима где су текли каријеру обласног господара. Показало се да чињеница, која је указивала да ниједан од поменутих обласних господара није заправо припадао неком од родова најплеменитијег порекла, ипак није била нимало безначајна. У

[3] Chon. Orationes 108 14.

[4] *Prinzing*, Brief 412 30. О заклетви у Византији cf. *N. Svoronos*, Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, REB 9 (1951) 106—142.

трци која је после рушења Византијског царства настала око оснивања држава његових наследница победили су чланови царских родова, Михаило Анђео у Епиру, Велики Комнини у Трапезунту, док је у Никеји тријумфовао Теодор Ласкарис, личност нешто мање племенитог и угледног рода од претходна два, али ипак као царски зет далеко испред наведених обласних господара незнатнијег и порекла и угледа. У византијском свету, веома наклоњеном традицији, то су биле чињенице од особитог значаја. Далеко је јаснија и прегледнија ситуација око обласних господара неромејског порекла. Они су углавном потицали из владарске куће царева другог бугарског царства. Стрез и Алексије Слав су били најблискији сродници Асена I, док је Иванко био један од истакнутих људи на трновском двору. И, наравно, Добромир Хрс, такође угледни магнат, изгледа није уопште имао родбинске везе са Асенима.

Када се узме у обзир и етничко и социјално порекло обласних господара о којима смо расправљали на претходним страницама, може се извући, ипак, закључак да су то углавном били људи прилично угледног порекла и положаја, дакле виђеније аристократе било у Византијском било у бугарском царству. Скоројевићи, или пак људи без неке тешње везе са подручјима где су покушали да се осамостале били су ипак тако ретки да су пре чинили изузетке који су потврђивали правило, него што су сами могли својом појавом и делатношћу да буду правило за себе.

Radivoje Radić

LOCAL RULERS IN BYZANTIUM AT THE END OF THE TWELFTH CENTURY AND IN THE FIRST DECADES OF THE THIRTEENTH

The Byzantine Empire, in the last two decades of the C12th, experienced one of the greatest crises of its thousand-year history. At this time, the Roman state was rocked by violent quarrels and disturbances, relating to events such as often precede fateful historical turning-points and great catastrophes. A great many internal troubles and differences, which had existed in earlier decades for the most part under cover, came out then onto the surface in all their fullness and seriousness, mingling with the misfortunes of Byzantium on the political plane, and the Empire that had once been a pattern of progress and organisation became completely disorganised and chaotic.

Contact between the provinces and the capital became slacker and slacker, until there was an almost unbridgeable chasm between them, which naturally favoured unrest and the manifestation of separatist aspirations. Constantinople lost her former rôle as the focal point around which were gathered,

and towards which gravitated, the many large provinces of the universal Empire, unreservedly convinced that hers was the rôle of leader to the whole Christian world.

The weakness of central authority and the general chaos had, as an inevitable result — one among a whole string of them — the appearance of local rulers who, like mighty waves, pounded on the Byzantine world at the end of the C12th and the first decades of the C13th. In spite of the fact that the phenomenon of local rulers, with its many peculiarities, was something completely new in the centuries-long life of the Roman Empire, it is essential not to lose sight of the circumstance that Byzantium had earlier experienced this phenomenon in some way, if only in certain forms. In other words, this phenomenon had, if not roots, at least indications and distant foreshadowings in earlier centuries. This was, to be precise, the case with semi-independent deputies, generally members of local families, who in some periods administered distant provinces completely independently. As an example of such a phenomenon, the Gabras family in distant Trebizond can be cited, whose most eminent members, at the end of the C11th and the first decades of the C12th showed a fair measure of independence in their administration, not infrequently being in direct conflict with the Byzantine Emperor. The Constantinople government tacitly, if involuntarily, came to terms with such a situation, being powerless to keep a firm hand on all the threads of government in such remote provinces. In fact, not even in the happier times of a strong central administration, in the reigns of Alexius I, John II and Manuel I Comnenus, was the Constantinopolitan government in a state to keep the distant provinces under strict control and subjugation. But, of course, this situation was never acknowledged at official level.

Insofar as we could be consistent in our search for the early indications of the phenomenon which we call the phenomenon of local rulers, we must plunge even more deeply and rigorously into the past history of the Byzantine Empire. We would have, in fact, to devote careful attention to the origins of the powerful families of Asia Minor, a process that began on a fairly small scale, although already noticeable and firmly-based, in the second half of the C8th, burst into flame in the C9th and continued during the C10th and C11th. These were, however, more of the order of omens and foreshadowings than the germs of the phenomenon that showed itself at the end of the C12th and the first decades of the C13th.

It is important also to emphasise the fact that, at that time in the Byzantine Empire, there was a general loss of patriotic spirit, which, not without bitterness and humiliation, is re-iterated by Nicetas Choniates, whose historical works are our chief source for this period of the history of the Roman Empire. Side by side with this falling-off of a general patriotic spirit, and closely linked with the greater and greater discord between the provinces and the capital, there came into being a form of so-called 'provincial patriotism'. These two precisely contrary currents — the decrease of general patriotism and the growth of provincial — were a cloak under which the local rulers sought, and very often found, the opportunity for outlawry. Relying on the local population, which was fairly readily on their side, the local rulers had powerful support for opposition to central government. The absence of such support put them in a fairly unenviable position. The disposition of the provincial population, however, was not stable, but on the contrary,

depending on the momentary balance of power, was subject to rapid change. So it was that, at critical moments, when a local ruler had attained some small measure of authority, the local population, led by fears for their own fate, could well join forces with adversaries. Because of the particular flexibility that provincial patriotism showed, the local rulers were not always able unreservedly to count on it.

If one looks at a map of the Byzantine Empire, one notices fairly quickly that there existed three centres on which the local rulers depended, and which were differentiated by local characteristics.

One was located in the provinces bordering the Second Bulgarian Empire, where independence came about in close relationship with the formation and strengthening of the new state of Trnovo. In this area, decisive events developed around the end of the C12th, roughly from the last twenty years of the century until 1202. In these regions, Ivanko, Dobromir Chrysos and John Spyridonakes were all renegades, while the protostrator, Manuel Kamytzes, thence began his action aimed at opposition to rule from Constantinople. After a certain period of calm, which lasted from 1202 to 1207, but which did halt the phenomenon of local rulers, a couple of nobles in these regions gained independence, though now in a changed historical mise-en-scène, as the Byzantine Empire had meanwhile fallen. We are referring here, of course, to Strez and Alexius Slav, eminent members of the imperial house in the newly-emerged Second Bulgarian Empire.

The second area of independence for the local rulers was mainland Greece, especially the Peloponnese, central Greece and Thessaly, where the first signs of this manifestation were seen before 1201 — that is, before the above-mentioned action of Manuel Kamytzes and Dobromir Chrysos, who roused the whole region in opposition to central government from Constantinople. However, real rebellion spread only after 1201, so one can say with good reason that the decisive stimulus to the gaining of independence by the local magnates in these provinces came directly from the local rulers in the regions bordering the Second Bulgarian Empire. In the provinces of mainland Greece, Leo Sgouros, Senacherim and the Petraliphas-family became independent. In contrast to the other two centres: that in the regions close to the Second Bulgarian Empire, whose local rulers, in the realising of their project, were able to lean on the support and help of the young but very powerful Bulgarian state, and that in Asia Minor, whose local rulers received support from the strong Iconian sultanate, the provinces of mainland Greece were not able to count on any such support. They therefore took the opportunity of seeking, and, let us hasten to add, finding for themselves, circumstances in which they were very far removed from the capital, and shown scant interest by Constantinople. It became clear that such an impetus was more than sufficient.

Finally, the third area in which the local rulers came to independence was in the western part of Asia Minor, where, in fact, the first attemps of this kind were discernable even earlier, in 1188 — before, therefore, the moves towards independence were made by the local rulers in the areas bordering the Second Bulgarian Empire. Theodore Mangaphas was the originator of this movement. He violently aroused the region of Asia Minor, and gave the Constantinople authorities a considerable headache. This

attempt, however, remained largely isolated, and the first waves of such a movement in this area came only after the fail of the Byzantine Empire in April, 1204. Then, on this side, a number of Byzantine nobles began a movement whose aim was, in fact, the founding of a new Greek state which was to be the framework for the difficult struggle to restore Byzantium. This concerned, in first place, Manuel Maurozomes, Theodore Mangaphas, Sabbas Asidenus and, especially, Theodore Lascaris, and, to a lesser extent, Nicephorus Kontostephanos, whose eminence and authority, it seems, lagged behind that of the four afore-mentioned nobles.

Something that all the local rulers that we have mentioned had in common is the fact that they aspired to independent rule in the territories that were subject to them. This applies particularly to those who wanted the Byzantine crown (Manuel Kamytzes, John Spyridonakes and Theodore Mangaphas), and, after them, also to those who pretended to the throne of Trnovo (Ivanko, Strez and Alexius Slav). A similar evaluation could, of course, be made of those nobles who aspired to the founding of the new Greek state after the fall of the Byzantine Empire (Leo Sgouros, Manuel Maurozomes, Sabbas Asidenus and Nicephorus Kontostephanos), and even for those who, it seems, did not have such daring state-building ambitions (the Petraliphas-family, for example). In close relation to these, one must mention the fact that some of the local rulers succeeded in gaining official recognition, even if only temporary, for their attempts. Dobromir Chrysos received this from the hand of Alexius III, then Strez from Emperor Boril of Trnovo. Alexius Slav received his from Henry I of Flanders, and then from Theodore I Angelus, ruler of Epirus. To these three one could add Manuel Maurozomes, who was, in fact, only by the intervention of the Sultan of Iconium, Ghiyath al Din I Kaykhusraw, accorded recognition by Theodore Lascaris, the founder of the Nicaean Empire. The remaining local rulers — Ivanko, Manuel Kamytzes, John Spyridonakes, Theodore Mangaphas and Senacherim, in contrast to those aforementioned, did not succeed in having their attempts recognised by even a certain measure of legitimacy. Sabbas Asidenus and Nicephorus Kontostephanos had, calculating their resources, stepped back from their original ambitious plans and came to an understanding with Theodore Lascaris. The most complex case was that of the Peloponnesian noble, Leo Sgouros. He, in fact, came to an agreement with Alexius III Angelus, and even married his daughter Eudocia, but this was when Alexius was already only the former Emperor, and when the Roman state no longer existed.

It is necessary to point out one phenomenon which, with historians up to the present day, has held a place of fairly large importance, but which, we think, is not correct. That is: many who have examined this period, both in the past and in the present day, have very frequently been disposed to use precise technical terms to define the territories administered by the local rulers. Thus one can, in literature, meet the territory subject to a local ruler called a princedom or a duchy. This phenomenon of the assigning of technical terms to the territories of the local rulers is more often found in early literature, althought contemporary literature is not entirely free of it. We consider that it is very misleading, and, in the last resort, incorrect, for territories that were under the rule of local rulers, being such for only a few years and sometimes for a very short period, and which

did not have — indeed, were unable to have — a defined system of organisation, to make use of such definite and precise technical terms. In connection with this, it is worth mentioning that, at the same time as the liquidation of individual local rulers, as by some unwritten law, their movement also came to disaster, being unable to outlive its creators. All of this shows that in the whole Byzantine world, probably completely unaccustomed to this sort of division of the western type, such a movement had no future.

The founders of the three Greek states which, after 1204, came into being in various parts of the former Byzantine Empire, began their political careers among the local rulers of that time. They had to prove their ascendancy over the other nobles through a difficult struggle, in order to emerge as the rulers of the newly-created states. This is especially true of Theodore Lascaris, the founder of the Nicaean Empire, who, after the catastrophic fall of Byzantium in 1204, began his career as one of several powerful Roman nobles in Asia Minor. There were similarities in the case of the founder of the state of Epirus, Michael I Angelus, who, from the European part of the former Roman Empire, began the struggle for the restoration of Byzantium. The case of the founders of the third Greek state, the Trebizond Empire, created before the Nicaean Empire and the state of Epirus, is only slightly different. Its founders, the brothers Alexius and David, the Great Comnenoi, created the state somewhat earlier, on the very eve of the fall of Constantinople to the armies of the Fourth Crusade, but after that, with the aim of ruling the western parts of Asia Minor, did as the other local rulers and waged a bitter fight against the other Roman nobles. Their political careers, however, very quickly assumed a different emphasis, as they became the rulers of the newlycreated states.

A confused and restless period, a period of disintegration and fragmentation, such as were the last two decades of the C12th and the beginning of the C13th, gave birth to a particular type of person and created a certain character: brutal and crafty, ready to betray and to break faith. Such were the local rulers, unstable and inclined to treacherous shifts of loyalty, men who were afraid of nothing and were not nice in their choice of the means used to bring about their aims. In this connection, it would be as well to cite the estimation of Dobromir Chrysos by Nicetas Choniates. In a speech, this learned Byzantine likens the wicked governor of Prosek to a chameleon, alluding to his unpredictability. In fact, the local rulers were only thus able to realise their ambitions, even for a limited time, by inclining now to one side and now to the other. This meant that their temporary allies were never able to be sure of the sincerity and reliability of any alliance. It is therefore necessary to understand rightly the scorn of a western knight with which the Latin Emperor Henry I of Flanders, brought up in the spirit of noble chivalry, speaks of how Strez on three occasions and Michael I Angelus, the founder of the state of Epirus, on four, violated oaths they had made to him. However, one must mention that the local rulers were a model of flexibility in political tactics and of marvellous adaptability to new situations, as also in nimble resourcefulness.

Taking into consideration that their movement was directly aimed against rule from Constantinople — against central government — the local rulers enjoyed a particularly bad reputation with official Byzantine historians,

being as they were deeply permeated by a traditional spirit. From this, Byzantine historians and lecturers, and, one would be able to say without any exaggeration, intellectuals in general, have taken no kindly view of these renegades. Under pressure from traditional interpretation and, also, preoccupied by the glorious past of Roman weaponry and its refined and superior civilisation, Byzantine historians from the end of the C12th have not found it easy to come to terms with the fact of the Empire's destruction and the day-to-day difficulties experienced: disintegration, defeat, ever-present chaos and innumerable other misfortunes. They have expressed themselves unkindly, being permeated by an open hatred and scorn, a scorn that arose from the discovery of the powerlessness of the Byzantine Empire to halt the progress of the growing phenomenon which presented a harsh blow to the authority of the central power. One must bear this fact in mind when approaching the reading, interpreting and evaluation of information from the texts of official Byzantine historians.

Concerning the ethnic origins of the local rulers, one can say that they were varied, as there were among them members of the Greek and non--Greek nobility. Of Slav, or, more exactly, of Bulgarian birth, were Ivanko, Strez and Alexius Slav, while most of the rest were of Greek birth. It is worth noting that, together with the local rulers of Greek birth, there were a considerable number who were, in fact, of foreign birth, either from the West (Petraliphas, for example) or the East (Kamytzes, Senacherim and also Mangaphas as well as the somewhat obscure background of Asidenus). But it is important to note that all the aforementioned were already fairly fully Hellenised, so that one cannot, from the fact of their non-Greek birth, draw any sort of far-reaching conclusion.

In our attempt to examine the social background of the local rulers mentioned in the text up to now, we must bear in mind that they were very varied, though dominated by local magnates. Thus, in the ranks of court nobles we could only place with certainty Manuel Kamytzes while the case of Nicephorus Kontostephanos is somewhat complex. His family was indisputably the most eminent of those that produced local rulers, but it seems to us that he had no links with the Byzantine throne. Typical local magnates were Leo Sgouros, Theodore Mangaphas, Manuel Mavrozomes and Sabbas Asidenus, and also certain members of the Petraliphas-family. On the other hand, John Spyridonakes and Senacherim were local rulers who, as the starting-point of their ambitious plans, made use of the fact that they found themselves in authority in their province, having no family links with their subjects in the place where they followed their career of local rulers. It appears that the fact that not one of the last-mentioned local rulers belonged to the noblest families was not without significance. In the race for the new states that began after the fall of the Byzantine Empire, members of the imperial family — Michael Angelus in Epirus and the Great Comnenoi in Trebizond, were the winners, while in Nicaea, Theodore Lascaris, a person of rather lesser nobility and eminence than the other two, but brother-in-law to the Emperor, was placed well above the cited local rulers of unknown birth and eminence. In the Byzantine world, greatly favouring tradition as it did, these were facts of particular significance. It is a great deal easier to examine the situation concerning the local rulers of non-Greek birth. They almost all

came from the ruling house of the Second Bulgarian Empire. Strez and Alexius Slav were close kinsmen of Asen I, while Ivanko was one of the most eminent members of the court at Trnovo. Dobromir Chrysos, also an eminent magnate, had apparently no family links whatever with family Asen.

When one takes into account the ethnic and social background of the local rulers of whom we have written in the preceding pages, one can draw the conclusion that they were men of fairly eminent family and position, prominent aristocrats in either the Byzantine or the Bulgarian Empire. Upstarts, or even just men without close links with their subjects in the regions where they attempted to gain independence, were so rare that they were rather the exceptions that proved the rule than men who were able by their presence and activity to be a rule in themselves.